

«ЎЗБЕКИСТОН АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ» КУТУБХОНАСИ

ФИТНА САНЪАТИ

1-КИТОБ

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг
«Фан» нашриёти
Тошкент — 1993

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномаси ўз кутубхонасини нашр қилишга киришди. Қўлингиздаги қалдирғоч-китобни ҳаётнинг ўзи ёзди десак муболаға бўлмас. Унинг мавзуларини даврнинг ўзи тақдим этди. Шунинг учун бу китобда сўзлар дам сурон солади, дам фарёд кўтаради, дам тарихнинг қоронғу қаърларига кириб боради, дам халқ ҳаёти - маданияти, ижтимоий аҳволининг бугунги манзараларини чизади. Фарғона, Ўш фожиалари жумбоғи очилади! Бунда Ҳамид Исмоил ва Шавкат Раҳмон, Карим Баҳриев ва Мирза Кенжабек, Жамол Камол ва Хуршид Даврон бир минбардан сўз айтадилар. Лекин уларнинг ҳаммасини бир руҳ — озодлик, демократия, мустақиллик руҳи бирлаштириб туради. Фарғона, Ўш фожиалари, табиат ҳалокатлари, яккаҳоқимлик кулфатлари... ва улардан халқимиз чиқарган аччиқ хулосалар... Китобнинг баҳс доираси кенг ва ибратли.

Таҳрир ҳайъати

ЭРКИН ВОҲИД, АСРОР САМАД, АҲМАДЖОН МЕЛИБОЕВ, ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ,
ЁҚУБЖОН ХЎЖАМБЕРДИЕВ, МУРОД АБДУЛЛАЕВ, ШОМУҲИДДИН МАНСУРОВ

Тўплаб, нашрга тайёрловчилар:

АҲМАДЖОН МЕЛИБОЕВ, САЪДУЛЛА АҲМАД

Мухаррирлар: Маҳмуд Яҳё, Эркин Сиддик

МУНДАРИЖА

Эркин Воҳид. Ўзликни англаш

УЙДИРМА ВА ҲАҚИҚАТ

Ҳамид Исмоил. Туркистон 1917 йилда

Пирмат Шермухамедов. Бўлиниш нимадан бошланган?

Л. Г. Ким. Уйдирма ва ҳақиқат

Хуришд Даврон. Босқинчи қахрамон бўладими?

Жамол Камол. Ҳақ гапни қачон айтамыз?

МАХФИЯ

Йўлдош Сулаймон. Бағри қон Фарғона

Мирзо Кенжабек. Фитна санъати

Ёқубжон Хўжамбердиев. Жар ёқасидаги оломон

Шавкат Раҳмон. Махфия

Саъдулла Сиёев, Мурад Абдуллаев. Буйруқ берган ким?

Аҳмаджон Мелибоев. Наманган сабоқлари

Собит Мадалиев. Шу тупроқ олдида жавобгарман

ОЙ БОРИБ, ОМОН ҚАЙТМАГАН БОЛАМ

Кўчқор Норқобилов. Нигоҳлардаги алам

Мухаммад Юсуф. Армон

Ғаффор Ҳотамов. Улар кўзёшларга ишонмайдилар

Саъдулла Ҳаким. Қирқ биринчи касб

Карим Баҳриев. Ой бориб, омон қайтмаган болам

ҲУКМ

Шароф Убайдуллаев. Осмонни ким суяб турибди?

Камол Матёкубов. Прокурор қоралашдан воз кечди

Бекқул Эгамқул. Ҳукм

Неъмат Аминов. Ваҳшат чиғириғи

ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ

Ўзим муштарий бўлган рўзнома ва ҳафтанома ичида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»ни алоҳида интизорлик билан кутаман ва иштиёқ билан ўқийман. Бу ҳафтаноманинг ўзига хос йўналиши ва услуби бор. Унинг деярли ҳар сонидида жумҳурият бўйлаб овоза бўладиган, одамлар бир-биридан «ўқидингми» деб сўрайдиган, рўзномачилар тили билан айтганда, «бомба» монанд мақола ё рисола бўлади. Албатта, бундай «бомба»ларни чоп этишнинг ўзи бўлмайди. Улар даставвал матбуот назорати идораларида портлайди. Сўнг баланд-баланд бинолардаги катта-катта ўриндиқларни ларзага келтиради. Сўнг акс-садоси гоҳ муҳаррирга «қатъий огоҳлантириш», гоҳ бўлим мудирига «хайфсан» бўлиб қайтади. Лекин бахтимизга ҳафтаноманинг дастёрлари бўлган қаламкашлар чумчуқ «пир» этса, юраги «шиғ» этадиганлардан эмас.

Кўпгина газетхонларда бўлган бир одат менда ҳам бор. Ўзимга маъқул бўлган чопилмаларни (чоп этилган материалларни) қирқиб олиб қўяман. Лекин бу ҳафтаноманинг саҳифаларини қирқишга ҳеч қўлим бормади. Бутунча сақлайман. Ҳар гал газета уюмларига қараганимда, хаёлимдан бир фикр кечар эди: Қани эди, ҳафтаноманинг энг яхши мақолаларини жам этиб китоб қилинсаю уларни дам-бадам қайта ўқиб турсак, уйимизнинг ва кўнглимизнинг бойлиги қилиб сақласак.

Мана, орзу рўёбга чиқиб ўзимга таниш, бир вақтлар алоҳида-алоҳида ўқиган нарсаларимни биргаликда кўриб қувониб турибман. Бу китобдан бахраманд бўладиган ўқувчиларни ўйлаб ҳам, шу асарларни яратган қаламкаш дўстларимнинг меҳнати яна бир бор қадрланганидан ҳам қувонаяпман.

Аслида, шоир, ёзувчи учун шеър дoston, қиссаю рўмон ёзишдан дилбар иш йўқ. Ўзи ҳам хумордан чиқади, ўқувчи ҳам яйрайди. Публицистика — жоннинг азоби. Уни ёзиш бир азоб, нашр этириш икки азоб, кетидан чиқадиган машмашаси уч азоб. Шунча меҳнат, хаяжонлар эвазига оладиган қалам ҳақинг ҳам акса урганга арзимади. Боз устига, адабиёт сиёсийлашиб кетди, шоир, ёзувчилар бадий асарни қўйиб публицистикага ўзларини урдилар, деган таъналар ҳам эшитасан.

Лекин барибир ёзувчи ҳарқандай замонда замоннинг гирдобларидан четда туrolмайди. Бир вақтлар келиб бизнинг бу долғали кунларимизга баҳо берилганда ҳам эл назаридаги кишиларнинг сўзи, муносабати ҳисоб қилинади. Ким виждон сўзини айтгану ким замонасозлик қилган, албатта тарозуга қўйилади.

Биз яшаган эгасизлик тузуми узоқ йиллар одамларни қалб эрки, дил мустақиллигидан жудо қилди. Оддий колхозчидан то министрғача юқорига қуллуқ қилиш, ўз фикрини хўжайиннинг кайфиятига мослашга мажбур бўлди. Оғзини очган оғзидагини олдириб турувчи, қўрқув ва ҳадик ҳоким бўлган муҳитда рост гапни айтиш ҳақиқатан жасорат бўлиб қолди. Биз бундай муҳитдан ҳали қутулганимиз йўқ. Токи бошқарув услуби ўзгармас экан, мулк эгасига тегмас экан, тафаккурга синган қуллик ҳисси йўқолмас экан, ундан қутулишимиз осон бўлмас.

Истеъдод замирида азалан ҳақсизликка қарши исён ётади. Китоб қўлёзмасини қайта ўқир экан, мен яна бир бор шунга амин бўлдим. Агар бу китобнинг мундарижасини энг қисқа баён этиш лозим бўлса, «ўзликни англаш» деган бўлар эдим. Бу китоб миллатнинг ўзлигини англаш йўлидаги қийин, азобли уринишларини баён ётади.

Эркин Воҳид

- УЙДИРМА ВА ҲАҚИҚАТ -

ҲАМИД ИСМОИЛ

ТУРКИСТОН 1917 ЙИЛДА

*Келди муборак бизга янги бир замон,
Янги давр кечурмак энди филамон,
Ёд этмакка исмимиз тарихи жаҳон,
Қутлуг бўлсун Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашиб ислом миллати!*
ҲАМЗА

Румий ҳикоятларидан бирида эр ярим ман гўшт келтириб, хотинига овқат тайёрлашни буюрадида, ўзи меҳмон айтгани кўчага чиқиб кетади. Хотин лаҳм гўштни қовуриб, паққос уриб олади. Эри қайтгач: «Гўштни мушугингиз қурғур еб қўйди», дейди. Содда эр мушукни тарозига солиб: «Ие, мушук еган гўшти билан атиги ярим ман-ку! Хўш, палладаги ярим ман мушук бўлса, гўшт қани? Агарда тарозини босган ярим ман гўшт бўлса, унда мушук қаёққа ғойиб бўлди?», деган экан.

Шўравий шоиримиз Ҳамзанинг юқорида парча келтирилган «Туркистон мухториятина» шеърини ўқиб, шу каби таноқиз андишага борасан киши.

Зотан, сўнги, 70 йилдан ортиқроқ тарихимизда Ҳамза ва мухторият орасида ғойиб бўлган Ҳақиқатни қидирган одам, Шарқнинг яна бир буюк мутафаккири Кунфутзининг таъбирича, қоронғу хонада қора — бунинг устига хонада йўқ — мушукни тутмоқчи бўлган кишидек мушкул ҳолда қолади.

Тарихчиларимизнинг заҳматли ҳаракатларини кўриб, ачинмасдан бўлмайди. Улар тубандаги каби «мўътабар таҳқиқларни» жилдма-жилд сақлашга озмунча куч-қувват сарфлашдими! Мана, бир мисол:

«1917 йил ноябрининг сўнгида ўзбек, қозоқ, қирғиз ва тожик буржуа миллатчилари Қўқон шаҳрида «умум-ислом» ўлка қурултойини чақирдилар. Унда, асосан, савдогар, заводчик, помешчик, бой, руҳонийлар, оқ гвардиячи офицерлар иштирок этишди. Буржуа миллатчилари Туркистонни мухторият эълон қилиб, «Қўқон мухторияти» деб танилган миллатчи Муваққат ҳукуматни туздилар...» («История СССР». «Наука», М., 1967, т. 7, стр. 227).

Бу «ҳақиқат» қайд этилган китоблар саҳифаларини жамласак, қалин жилдли алоҳида бир асар бўлиши мумкин. Ваҳоланки, бу «ҳақиқат»нинг турган-битгани мантиққа зид. Авваламбор, ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик халқларининг ҳамда рус зобитларининг вакиллари муштарак маслак йўлида бир жойга йиғилишса-ю, улар миллатчига чиқарилсалар, «интернационал» сўзининг туб моҳияти қаерда қолади? Иккинчидан, уларни буржуа (яъни, шаҳар) миллатчилари деб аташ, 1917 йил нари турсин, 1990 йилда ҳам ўлканинг аксарияти қишлоқ-овулларда яшаётган бир маконда, бир пайтда нимани англатади? Учунчидан, «асосан» сўзининг маъзи — маъноси нимада? Нима учун бу ўринда у салбий маънода — «оми халқ бир ёқда қолиб», деган мазмунда қўлланиляпти? Тўртинчидан, қандай қилиб «Туркистон мухторияти» деб эълон этилган ҳокимият бора-бора бир шаҳар миқёсига қадар кичрайиб, «Қўқон мухторияти»га айланиб қолди? Бешинчидан, маълумки, «миллатчи Муваққат ҳукуматнинг 54 аъзосидан 32 нафари маҳаллий мусулмон халқларига мансуб бўлиб, қолган ўринлар ўлкадаги Оврупа фирқа ва ҳаракатларига берилган. Ҳолбуки, ўша пайтда умумий аҳолига нисбатан, маҳаллий халқлар

нуфузи 95 фоизни ташкил этган. Бундан ортиқ байналмилал илтифотни қаерда кўргансиз?!

Хуллас, бу кўчманчи «мўътабар «ёзуқ»нинг мантиқи ва тарихи хусусида кўп ёзиш мумкин. Биз эса яхшиси, ўзимизни қийнаб, тарихчиларимиз сингари заҳматлар чекмайлик-да, энг осони—1917 йил рўзномаларини назардан кечирайлик. Янада холис бўлиш учун, масалага, асосан, ўша даврнинг «миллий руҳи — ҳарорати элитмаган» рус рўзномалари нигоҳи билан боқайлик.

Февраль инқилоби ўлка тарихида янги бир саҳифа очдики, унинг илк шиорлари Озодлик, Тенглик, Биродарлик эди. Зеро, Чўлпон Феврални Буюк француз инқилобига қиёслаб тараннум этгани бежиз эмас. Муваққат ҳукумат дастуриламалидаги қуйидаги икки банд бу борада муҳим аҳамият касб этган: 1). Табақа — тоифавий, диний ва миллий маҳдудликни бекор қилиш; 2) Маҳаллий идораларни сайлашда умумий, бевосита, тенг ва махфий овоз бериш ҳуқуқини таъсислаш. («Туркестанские ведомости», 21 март 1917 йил). Бундан ташқари, муваққат ҳукумат маҳаллий халқ вакиллари мардикор сифатида фронторти ишларига олишни ҳам бекор қилиб, 1916 йил кўзғолонларининг асосий омилларидан бирини йўқотишга эришди.

Лўнда қилиб айтганда, Февраль инқилоби уйқу босган ўлкани уйғотди. Чоризмнинг мустамлакаси бўлган Туркистонга озодлик ва хуррият шамоли етиб келди. Авваллари мусулмонлар ҳаётини деярли ёритмаган рўзномалар энди маҳаллий халқнинг сиёсий онги мислсиз суръатлар билан ўсишини эътироф этиб, қарийб ҳар бир сонидан янги ташкилот, ҳаракат ёки жамият тузилаётгани ҳақида хабар беришар эди. Айниқса, маҳаллий идоралар бўлмиш шаҳар ва ерли Думаларга сайловлар арафасида бундай хабарлар сон-саноксиз бўлди: «30 март куни Скобелев шаҳри фукаросининг Жомеъ масжид олдидаги йиғилиши «Шўрои ислом» кўмитасининг сайланиши ҳақида қарор қабул қилди. Кўмитанинг дастлабки вазифаси — Муваққат ҳукуматни, Русияда янги озод тузум жорий этишида, қўллаб-қувватлашдир» («Туркестанский голос», 18 апрель 1917 йил). «Маҳаллий йўқсиллар синфи Хўқанд шаҳри «Ислом меҳнаткашлари» жамиятига бирлашмоқда». («Туркестанский курьер», 21 июль 1917 йил). «Наманган вилоятининг Чуст шаҳрида ёш сортлар ташаббуси билан «Жумхурият» матлуб жамияти очилди». («Ферганские областные ведомости», 1917 йит, 10 май) ва ҳоказо.

Бундай ҳаракат, фирқа ва жамиятларнинг пайдо бўлиш жараёнига апрелнинг ўрталарида Тошкентда бўлиб ўтган I Умумислом ўлка қурултойида мантиқан муайян яқун ясалди. Юртимизда Февраль инқилоби туфайли юзага келган маҳаллий мусулмон умумдемократик ҳаракати шаклланган бир сиёсий куч сифатида гавдаланди. Мана, қурултой ҳақидаги хабардан бир парча:

«Умум Туркистон мусулмонларининг қурултойига 150 нафар киши йиғилди. Съездни 13 кишилиқ президиум идора қилди. Президиумга ушбу зотлар сайландилар: Мунавварқори (раис), Убайдулла Хўжаев, Собирали Лапин (икисида раис муовинлари), Мустафо Чўқаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков (русий секретарлар), Аҳмад Заки Валидий, Содик Сатторов (мусулмонча секретарлар), Шоаҳмадов, Абдурахмон Уразаев, Мулла Абдулмажид Маҳмудов, Серикбой Ақаев, Аҳмадбек Қўйбоқаров, Собиржон Юнусов...

... Съездда ушбу масалалар қаралди. 1), Янги жамиятга назар. 2) Русияда усули идора ненди бўлур. 3) Туркистонда маҳаллий гражданский идоралар. 4) Учредительный Собрание ва анга ҳозирлик. 5) Туркистонда руҳоний — диний идоралар. 6) Мактаб, мадраса ва вакуф ишлари. 7) Молия ишлари. 8) Эскидан қолган муассасаларни янгартув. 9) Бутун Туркистон мусулмонларининг устидан қарайтурғон бирорта адлия исломия ва мулкия маҳкамаси таъсис этув. 10) Озиқ масалалари. 11) Сўғишка қараш. 12) Сўғишга олинган мардикорлар масаласи. 13) Бутун тузув. 14) Шўрои исломларнинг Исполнительный комитетларга муносабати. 15) Умуммусулмон съездин вакиллар юборув. 16) Ер ҳам сув ишлари». («Улуғ Туркистон», 1917 йил 25 апрель).

Табиийки, мазкур қурултой мужассамлаштирган умумий ҳаракатнинг таркибида синфи,

маслаги жиҳатидан хилма-хил оқимлар бор эди. Аммо юрт озодлиги ва халқчиллик истиқболи томон йўналтирувчи ҳоким ғоя ушбу қурултой ва, айниқса, маҳаллий идораларга сайлов кунлари яққол намоён бўлди:

«Рус аҳолиси сайловга лоқайд муносабатда бўлган бир пайтда, сортлар, аксинча, уюшиб, ўз ҳуқуқларини сайлов бўлмаларида истифода этишмакчи», («Свободный Самарканд», 30 июль, 1917 йил). «Сортлар минглаб тўпланган йиғин ва сайловолди мажлисларида ўнлаб нотиклар сўзга чиқаётурлар» («Свободный Самарканд», 2 август, 1917 йил).

Бу айёмларда ўлкадаги барча фирқа ва ҳаракатларнинг номзодлари рўйхатлари, сайловолди дастуриламаллари эълон этилади. Аксинча, рус ёхуд бошқа оврупавий фирқаларнинг ҳеч бири на маҳаллий халқ муаммолари, на миллий масала хусусида ўз хужжатларида гап юритмайди. Бу жиҳатдан Туркистон ўлкасининг ижроқўмлари қурултойида воқеъ бўлган бир мувоҳаса диққатга моликдир. Унда Геодаков исмли киши, «Туркестанский курьер»нинг (14 апрель, 1917 йил) хабар беришича, «халқчил Русия жумҳуриятини қўллаб, маданий халқларга мухторият, қолганларга эса (самоед, қирғиз, сортларга) «маданиятга эга бўлишлари сайин мухторият берилишини» таклиф қилади. Бунга жавобан ўлканинг буюк сиёсий ва маданий арбоби муфтий Маҳмудхўжа Бехбудий «қизгин норозилик билдириб, сортлар минг йиллик маданиятга эга (инглиз, француз тилларига таржима қилинган «Ҳидоя» китоби, Улуғбек расадхонаси ва ҳоказо), шундай экан, сортларни тўнғузлар билан чоғиштирмак, инсофданми? Ерлик деҳқонлар рус деҳқонларидан қолишмайди, ғарбий вилоятлардан қочган келгиндилардан эса устун. Туркистон фуқаросининг маданий қолоқлигида фуқаро эмас, ўлкани тиш-тирноқ билан жаҳолатда ушлаган эски мустамлака тузуми айбдордир!», дейди...

1917 йилнинг ёзида бўлиб ўтган сайловлар қутилмаган натижалар билан якунланди. Масалан, Тошкент шаҳар Думасининг 112 аъзосидан 76 нафари маҳаллий мусулмон халқи вакиллари билан сайланди. Самарканд Думасига овоз бериш натижалари эса қуйидагича: 55 ўрин мусулмонлар ва фирқасизлар бирлигига, 4 ўрин мусулмон меҳнаткашлари фирқасига, 10 ўрин социал-инкилобчилар (эсерлар)га, 2 ўрин РСДРПга, 4 ўрин яҳудийларга тегади. («Свободный Самарканд», 12 сен-тябрь 1917 йил). Андижон думасига ҳам аксарият мусулмон вакиллари сайланиб, жумладан, Шўрои ислом 77, Хуррият ва Маърифат 3, Иттифок 4, яҳудийлар 2, сооциалистлар 11 ўринга эга бўладилар.

Шундай қилиб, Русия томонидан Туркистон забт этилгандан бери, шаҳар ва ерли идораларга бўлган сайловларда маҳаллий мусулмон халқи илк бор ғалабага эришади. Бу ғалаба, сентябрга келиб, ўлкада бирваракийига уч сиёсий кучнинг ҳукмронликка даъвогарлигини юзага чиқаради. Булардан бири Муваққат ҳукуматнинг ўлкадаги маъмурияти, иккинчиси қуролли кучга эга бўлган ишчи ва аскарлар Шўроси, учинчиси маҳаллий идораларда ҳокимиятни қўлга олган умуммусулмон халқчил ҳаракати.

Тарихимизнинг «мўътабар академик ёзуқларида», кейинги кучга мансуб бўлган «Шўрои ислом» ва ёки «Уламо» фирқаларидан «ёвуз»роқ куч топиш қийиндир, дейилади. Аммо машҳур ўлкашунос ва арбоб Нил Ликошин, «Туркестанское слово» рўзномасининг ўша йилги 2 сентябрь сониди, эски шаҳарнинг «Уламо» мажлисларида қатнашганини таърифлаб, шундай ёзади: «Мусулмонларнинг айтишича: «Биз ўлкада кўпчиликмиз, шу боисдан Думада аксарият биз томонда бўлганлиги табиий бир ҳол. Демак, ақаллият ҳуқуқларини таъминласак кифоя. Шу сабаб, шаҳар бошлиғи лавозимига «Уламо» ўз номзодларини кўрсатмакни ўзига муносиб топмади, унга ноиб танлаш билан чекланди». Бу қарор, Ликошиннинг таъбирича, аксариятни ташкил этган мусулмонлар учун нафақат адолатли, балки илтифотли ҳам бўлиб кўринган.

Афсуски, бу янглиғ илтифот ва мурувват барча сиёсий кучларга хос бўлган, дейиш қийин. Мисол учун, «Туркестанский курьер» рўзномаси сентябрь оyi бошида ҳарбий йўл билан ҳокимиятни ўз қўлига олган Туркистон ишчи ва аскарлар Шўроси ҳақида гап юритади экан: «Бу шўро кенг халқ оммаларига таянган асл халқчил кучмои?», деган саволга: «Йўқ, зинҳор!», деб

жавоб беради. Чунки, унинг таркибида маҳаллий халқ вакиллари йўқ. «Шундай экан, Оврупавий Русиядан фаркли ўлароқ, бу ерда шуни қатъиян эътироф этиш мумкинки, рус инқилобий демократиясининг Шўролари Туркистонда курулли куч ёрдамида ўрнашган келгинди рус ақаллияти озчилиги иродасининг ифодасидир. Аввал рус тўплари ижро этган рул энди зикр этилмиш Шўролар зиммасига юкланди. Аммо янги рус империализми йўлбошчиларининг ихтиёридаги куч ва маданий имкониятлар аввалгидан беҳад зиёддир». («Туркестанский курьер», 1917 йил, 5 сентябрь).

1917 йил сентябрининг охирида, ҳокимият шўроларга ўтиши муносабати билан, Туркистон мусулмонларининг III ўлка курултойи йиғилади. Унинг қарорларида, жумладан, шундай дейилади: «Туркистон ўлкасининг 98 фоиз нуфусини ташкил этгувчи 10 миллион мусулмон Рус инқилоби эълон қилган Хуррият, Тенглик, Биродарлик асосларида миллий маданий мухторият ҳуқуқига мутлақ равишда эга; Маҳаллий ҳокимият биринчи навбатда, мусулмон вакилларида ҳамда маълум миқдорда ўзга сиёсий ташкилотлар вакилларида ташкил топиб, таъсис этилуви лозим. Ҳокимиятнинг тасодифий ва ерли аҳоли манфаатларига ёт бўлган кичик гуруҳлардан тузилган ишчи, аскар ва деҳқон ташкилотларининг қўлида жамлануви халқчиллик асосларига зиддир ва маҳаллий мусулмон халқига одил ҳаёт тузумини таъминлаб бериши амри маҳолдир».

Курултой, хулоса сифатида, қуйидаги қарорларни қабул қилади:

1) Тошкент шаҳрида ўлка фуқаросини бошқарувчи 12 кишидан иборат Туркистон ўлка кўмитасини таъсис этув; булардан 3 нафари ишчи, аскар ва деҳқон шўролари курултойидан, 3 нафари шаҳар ва ижрокўм идораларидан, 6 нафари мусулмон курултойидан. Мазкур кўмита зиммасига, то таъсис мажлиси (Учр. Собрание) Туркистонда Махсус идора йўлини ўрнатгунча, Русия жумхуриятининг Муваққат Ҳукуматида кенг ваколатга эга Кўмита рўйхатини тасдиқ учун йўллаш ва ҳокимиятни қўлга олиш юкланади.

2). Тошкентда 24 кишидан иборат Туркистон ўлка кенгашини таъсис этув; бунга 5 аъзо ишчи, аскар ва деҳқонлар курултойидан, 5 аъзо ўлка мусулмон курултойидан киритилсин. («Туркестанский вестник», 25 ноябрь, 1917 йил). Ликошин айтмиш илтифот бу қарорда ҳам заҳирдир. Аммо ҳокимият бу орада қўлдан қўлга ўтиб, навбат Муваққат ҳукумат юборган генерал Коровиченкога тегади. Ўзаро муросани аниқлаш билан овора оврупавий кучларнинг қулоғига маҳаллий халқларнинг овозию талаблари чалинмайди. Шунга қарамай, маҳаллий халқ Таъсис мажлисига тайёргарликни кучайтириб, унга юбориладиган номзодларни кўрсата бошлайди. Номзодлар рўйхатига самарқандлик Маҳмудхўжа Бехбудий, хўжандлик Камол Хусайн, тошкентлик Мустафо Чўқаев, Убайдулла Хўжаев ҳам киритилади.

25 октябрь куни Петроградда большевиклар ҳокимиятни қўлга оладилар. Бу воқеа ўлканинг рус рўзномаларида алланечук тасодиф, нохуш ҳодиса, ҳаттоки, Ватан ва жамият рлдидаги жиноят қабилида таҳлил этилади. Мана шу муносабат билан ўша давр рўзномаларида эълон қилинган мақола-хабарлардан айримларининг сарлавҳалари: «Большевиклар фақат Смольнийда қолдилар». «Хотиржам бўлингиз!». «Ватан олдида жиноят» ва ҳоказо. «Свободный Самарканд» рўзномаси эса РСДРПнинг Самарқанд ташкилоти «25 октябрда Петроградда воқеъ ўлғон фитнани қоралаб чиқди», деган хабар босади.

Кўриниб турибдики, рус рўзномалари Октябр инқилобига бўлган салбий муносабатларини ошқора намойиш этишади. Максим Горькийнинг «Новая жизнь»да эълон қилинган, «Мамлакат Таъсис мажлиси сари кетаётган бир пайтда, рўй берган исёнга» шафқатсиз баҳо берувчи «Демократияга» деб аталган мурожаатини аксар рўзномалар қайта босиб чиқариши бунга яққол далил бўла олади. Мана, ўша мурожаат: «Ленин, Троцкий ва уларнинг йўлдошлари ҳокимиятнинг чуруқ заққуми ила заҳарланиб бўлдилар. Уларнинг сўз эркинлиги, демократия эришган шахс ҳуқуқларига бўлган шармисор муносабати бунга шаҳодатдир.

Сўқир мутаассиб ва васвасага учраган жаҳонгашталар олди-кетини билмай, гўёки, «социал инқилоб» томон елмоқдалар, аслида эса бу йўл — ўзбошимчалик йўли, инқилобнинг ва

йўқсилларнинг ўлим йўлидир.

Мазкур йўлда Ленин ва сафдошлари Петербург атрофидаги хунрезлик, Москвани емириш, сўз эркинлигини пучга чиқариш, бемаъни ҳибсга олувлар сингари, ўз вақтида Плеве ва Столипин қўллаган қабихлик ҳам жинойтларга қодирлигини намоён қилдилар... («Туркестанские ведомости», 16 ноябрь, 1917 йил).

1917 йил ноябрининг бошида Тошкентда ҳам, бир неча кунлик жанглардан сўнг, ҳокимият ишчи, аскар ва деҳқон Шўролари қўлига ўтади. Подпалов раислигида тузилган янги Туркистон ўлка ижрокўми таркибида бирорта ерли халқ вакили бўлмайди. Ноябрьнинг ўртасида йиғилган шаҳар идораларининг қурултойида мусулмон депутатларнинг шуни назарда тутиб айтган сўзлари диққатга сазовордир:

«Миразимов (Тошкент): Мен Тошкент воқеалари хусусида сўз юритмайман. Ишчи ва аскарлар Шўроси ўз доирасидан ерли халқнинг аксарияти— мусулмонларни чиқариб ташлади. Эндиликда ақаллий бир гуруҳ ҳаммамизга ўз шартларини қўймоқчи. Аслида, аҳолининг таркибига мутаносиб бўлган марказий ҳокимият тузиш лозим. Ҳозирги ҳокимият эса фуқаронинг манфаатларига зид.

Маҳмудов (Хўқанд): Гарчи большевиклар мамлакат манфаатини кўзлар экан, нечун улар Таъсис мажлисининг чақирилишига тўсқинлик қилишаётир! Биз, мусулмонлар, Рус инқилоби бизларга хуррият ва тинч ҳаёт келтирадур, деб қувонган эдик. Фирқавий баҳслар кетида, сизлар Ватанни ва ўлкамизни баробар нобуд қилаётирсизлар!» («Туркестанские ведомости», 16 ноябрь, 1917 йил.)

22 ноябрда ўз ишини тугатган аскар ва деҳқонлар Шўросининг III қурултойи ўлкада янги ҳокимият — Туркистон ўлкасининг Халқ Комиссарлари Советини-Туркистон комиссари, деб танилган бу ҳукумат таркибида ҳам маҳаллий халқ вакилари бўлмайди. Шу ўринда, мазкур ҳодисага жавобан, 26 ноябрь куни Хўқанд шаҳрида чақирилган ўлка мусулмонларининг фавқулдда IV қурултойига эътиборимизни қаратайлик. «Туркестанский вестник»нинг 9 декабрь сонисида Қурултойнинг сонияномасида келтирилган: «26 ноябрь соат 12 да ташкилий хайъат аъзоси Мустафо Чўқаев қурултойни очик деб эълон қилади. Сўнг шаҳодат хайъатининг аъзоси Норбўтабеков қурултойга йиғилганлар таркиби билан таништиради. (Фарғонадан—150 киши, Сирдарёдан — 22, Самарқанддан — 21, Бухородан — 4, Закаспийдан — 1 киши). Бундан ташқари, мусулмонлардан тоғ ишчилари, аскарлар, касаба уюшмаси аъзоларининг вакиллари иштирок этмакдалар. Сўзни Чанишев олиб, мазкур йиғин мавқеи ҳақида гап юритади. «Қурултойми, ё кенгашми?», деб сўрайди у. Ваҳоланки, қурултойда Еттисув вакиллари йўқдур. Убайдулла Хўжаев қурултой мавқеи берилувининг тарафдори эканлигини билдиради. М. Беҳбудий уни қувватлаб, ўлканинг Оврупа аҳолиси ҳам қурултойда қатнашаётурғонини уқтиради. У раёсат хайъатини оврупавий вакилларни кўзда тутғон ҳолда тузувни таклиф этади. Маҳмудов (Хўқанд) қурултой раёсатини сайлаш таклифини киритади. Чўқаев қурултой ёхуд қангаш масаласини овозга қўяди. Қурултой деб билув қабул қилинади. Сўнг раёсат хайъатига 13 нафар қуйидаги зотлар сайланади: М. Чўқаев, У. Хўжаев, Юрғулиоғаев, Герцфельд, О. Маҳмудов ва бошқалар. Мустафо Чўқаев раёсат хайъатига таниқли мусулмон арбоби Чўқаев раёсат хайъатига таниқли мусулмон арбоби Беҳбудийни киритишни таклиф қилади. Йиғилганлар ушбу таклифни олқишлар билан қаршилайди.

М. Чўқаев Русия ва Туркистоннинг сиёсий ҳам иқтисодий аҳволи хусусида қисқача маълумот беради. Марказда юз бераётурғон воқеалар, чекка ўлкалар ўзларини ва шу билан бирга, Буюк миллий инқилобни қутқарув йўлларини мустақил муҳокама этувини тақозо қилув. Уктабр хунрезлигини бошидан кечирғон Русия ва Туркистон ўз тақдирлари ҳақида мулоҳаза юритмаклари лозим. Эндиги оғир аҳвол озук-овқат танглиги туфайли янада мушкуллашиб, очарчиликка ўтай деб тураётир. Бу чигалликдан чикув йўллари борми? Нотиқ ўлкада ҳукм сураётурғон Шўролар ҳукуматининг йўли бегуноҳ қурбонларнинг қониға буланган, деб

таъкидлайди. Чунки, мазкур ҳокимият хунрезликнинг олдини ола биладиган мусулмонларсиз ўрнатилган. Ҳамкорлик ҳақидаги таклифларимиз исёндан сўнг ҳам улар томонидан рад этилди.

Бинобарин, Туркистон нонсиз ва асл халқчил ҳокимиятсиз қолди. Бунда мусулмонлар ҳуқуқини комиссарлар мутлақ инкор этмақдалар. Нотиқ Жанубий — Шарқий Иттифокнинг (Мазкур иттифок 1917 йил 20 октябрь битимига биноан, казак аскарлари, Кавказнинг тоғли халқлари ва чўлларнинг эркин миллатларидан ташкил топиб, Русияни халқчил, федератив жумҳуриятга айлантирмақ мақсадида тузилади («Свободный Самарканд», 6 декабрь 1917 йил) Туркистон ушбу иттифокқа қотишуви ҳақидаги таклифини ўқиб эшиттиради. Сўнг ўлка халқига мурожаатини келтириб, Ўринбурқ Туркистоннинг пахтасига айирбош нон берувини эътироф этади. Иттифок битими билан қурултой қатнашчиларини таништиради. М. Бехбудий комиссияда сиёсий ва иқтисодий нуқтаи назардан муҳокама қилинув даркорлигини таъкидлаб, 12 киши 2 кундан сўнг ўз хулосаларини қурултой эътиборига чиқарувларини таклиф қилади. Герцфельд: Масала равшан. Зудлик билан ҳал этмақ лозим. Чўқаев мунозарасиз комиссияга узатувни овозга қўяди». («Туркестанский вестник» 9 декабрь 1917 йил).

Сонияномани шу ерда тўхтатайлик-да, 1917 йил 27 ноябрь куни кеч соат 18 да қурултой қабул қилган асосий ҳужжатни келтирайлик:

«Туркистон мусулмонларининг IV фавкулудда қурултойи.

Туркистон ўлкасида бўлгон халқларнинг хоҳишлари бўйича, Буюк Русия инкилоби тарафидан берилган асосларга биноан, федерация асосига бино қилингон Русия жумҳурияти ила бирликда қолган ҳолда, Туркистонни ерлик мухториятли (яъни территориални автономиялик) эълон қиладур.

Мухториятнинг тез суръатда вужудга қуйилуши яқин орада очиладургон Умум Туркистон халқининг Учр. Собраниесина (Мажлиси Муассанига) топширадур. Шунинг ила баробар Туркистон ўлкасида ақаллият ташкил қилгон миллатларнинг ҳуқуқларининг ҳар жихатда сақланажагини ҳам тантанали суратда билдирадир» («Хуррият», 5 декабрь, 1917 йил).

27 ноябрь куни қурултой Жанубий — Шарқий Иттифок ила қотишув ҳақида қарор қабул қилади. 28 ноябрда эса Туркистон миллат мажлиси очилиши тўғрисидаги қарор тасдиқланади. Туркистон миллат мажлиси 54 нафар аъзодан иборат бўлиб, қурултой қарорига биноан, «36 нафари мусулмонлар ва 18 нафари ғайримусулмонлардан сайланадур. 36 мусулмон вакиллари Туркистоннинг 5 вилоятидан бўлиб: Фарғона — 10 нафар, Самарқанд — 5 нафар, Сирдарё — 9 нафар, Еттисув — 6 нафар, Закаспий — 2 нафар, 4 нафар эса бутун Туркистон шаҳар думалари тарафидан тайин бўлурлар». 18 ўрин ўлканинг оврупавий ташкилот ва фирқалари, жумладан, темирўлчилар иттифоқи, жумладан, ишчи, аскар ва деҳқонлар Шўроси, социал-демократлар, дашнакцутюн, ерли яҳудийлар ва бошқаларга берилиши кўзда тутилган.

Ўша давр рўзномаларида Туркистон тарихида илк бор ташкил топган халқчил ҳокимият — миллат мажлисига аъзоликка сайланган зотларнинг исм-шарифлари сақланиб қолган. Биз бу рўйхатни келтирмоққа бурчлимиз. Фарғона вилоятидан: И. Шоаҳмедов, О. Қўшбеғиев, Камолхонтўра, Ҳ. Юрғулиоғаев, О. Маҳмудов, Ашурхўжа, Д. Қорабеков, А. Уразаев, М. Мирзааҳмедов. Сирдарёдан: М. Чўқаев, С. Лапин, С. Бойсаидов, Т. Норбўтабеков, С. Миржалилов, И. Губайдуллин, С. Шарифхўжаев, К. Ҳожинов. Самарқанддан: А. Абдусалимов, С. Герцфельд, А. Дербисолин, М. Оқчурун, Мансуров. Еттисувдан: М. Тишинбоев, И. Давлетшин. Каспийбўйдан: Л. Ширинский, Г. Мусабоев, О. Шокирхонтўраев, К. Шамонбердиев, А. Умаров, С. Юсупов. Шаҳар думаларидан: М. Бехбудий ва бошқалар.

Муваққат миллат мажлиси 12 аъзодан иборат Туркистон Муваққат ҳукуматини тайинлайди:

Раис-нозир ва ички ишлар нозири — Муҳаммадjon Тинишбоев (2 Давлат Думасининг аъзоси, Туркистон темирўл инженерлари қўмитасининг аъзоси).

Раис муовини — Ислом Султон Шоаҳмедов (присяжный поверенный, Умумрусия мусулмон кенгашининг аъзоси).

Ташқи ишлар вазири — Мустафо Чўқаев (адвокат), Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси аъзоси, ўлка мусулмон кенгашининг раиси).

Халқ милицияси ва хавфсизлик вазири — Убайдулла Хўжаев (адвокат, Умумрусия мусулмон кенгаши МКнинг аъзоси)..

Ер ва сув ишлари вазири — Ҳидоятбек Юрғули-оғаев (агроном, олим).

Озиқ-овқат ишлари вазири — Обиджон Маҳмудов (Хўқанд шаҳар думасининг раис муовини).

Ички ишлар вазирининг муовини—Абдурахмонбек Уразаев (присяжный поверенный ёрдамчиси).

Молия вазири — Соломон Герцфельд (присяжный поверенный) ва бошқалар.

(«Туркестанский вестник», 5 декабрь 1917 йил).

29 ноябрь куни қурултой Муваққат миллат мажлиси ва Муваққат ҳукумат аъзоларининг дахлсизлиги ва муҳофазаси ҳақида қарор қабул қилади. Унда, жумладан: «Булардан ҳар бирига қарши зўравонлик — бутун 10 миллионлик Туркистон халқига қарши таҳқир, деб билинадир», дейилган. Сўнг қурултой болшевиклар томонидан уюштирилган Тошкент воқеалари (хибса олувлар, тинтувлар ва бошқалар)ни қоралаб, зудлик билан маҳбусларга озодлик беришни талаб қилди.

Қурултой сўнггида қатнашчилар бутун Туркистон фуқароси бўлмиш мусулмон, рус, яҳудий, ишчи, аскар, дехқон, барча уруғу элат, ташкилоту муассаса, ҳаракату фирқаларга мурожаат этиб, яқдиллик ва ҳамжихатликка даъват этдилар. «Занжирлардан бўшалғон Туркистон ўз ерининг ҳокими ва ўз тарихининг яратувчисига айланатурғон пайт келди!», деб хитоб этади қурултой («Свободный Самарканд», 6 декабрь, 1917 йил).

Мислсиз севинч ва кўтаринкилик руҳи ўлкани қамрайди. 30 ноябрь соат учда Хўқанд шаҳрида мусулмонларнинг улуғ намоиши бошланди. Унда инқилоб сақланажаги ҳақида қасам ичилади. Тошкент шаҳрининг Жомеъ масжидида кўпминг кишилик намоиш бўлиб ўтди. «Нотиклар ҳаяжон ва кўзларида ёш ила мазлум ҳаёт битиб, янги, ҳурриятга тўла ҳаёт бошланиши ҳақида сўзлайдилар» («Туркестанский вестник» 8 декабрь, 1917 йил).

Туркистон мухториятини Бунд, Гуржилар жамияти, Савдо-саноат уюшмаси, яҳудийларнинг Тошкент жамияти, Савдо-саноат уюшмаси, яҳудийларнинг Тошкент жамияти ва бошқалар қизғин қутлайдилар. Рус рўзномалари ҳам қурултой қарорларини самимий баҳолаб, вазиятни ҳаққоний таҳлил қилишади. Мана, С. Никифоровнинг «Свободный Самарканд»нинг 7 декабрь сонидида эълон қилинган мақоласидан бир парча: «Давримиз учун муҳим бўлган қурултой қарорлари ушбу миллий чекка ўлканинг ҳаётида янги саҳифа очилишини англатадир. Биз — ўлка истилочилари, фақат истилочилик ҳуқуқига биноан ягона маданият тарғиботчилари эканлигимиз, халқ оммалари эса — мағлублар сифатида, биз ғолиблар учун тажрибадан ўзга нарса эмас эканлиги ҳақидаги шовинистик ва том маънода ғайритараққий мулоҳазани улоқтириб ташлашимиз вақти келди!».

Давр тақозосига кўра, аини шу кунларда рўзномалар Халқ Комиссарлари Кенгашининг «Русия ва шарқнинг барча меҳнаткаш мусулмонларига» Хитобномасини чоп этадилар. Хитобноманинг айрим лавҳалари қуйидагича:

«... Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштираберингиз. Сизларнинг бунга ҳақингиз бор.

... Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим. Ўз расм-русумингизга биноан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизнинг бунга ҳақингиз бор, чунки сизларнинг тақдирингиз — ўзингизнинг қўлларингизда...

Миллий ишлар бўйича халқ комиссари

И. Жугашвили — Сталин.

СНК раиси

В. Ульянов — Ленин».

(«Туркестанские ведомости», 1917 йил 1 декабрь).

Бироқ худди шу кезларда Тошкентда, Комиссарлар раиси Ф. Колесов буйруғига биноан, шаҳар Думаси тарқатиб юборилади, тинтув ва талон-торожлар бошланади («Туркестанский вестник», 6, 8 декабрь 1917 йил). 6 декабрь куни Тошкентда бўлган кўпминг кишилиқ йиғилишда Туркистон мухториятининг Муваққат ҳукуматни қўллаш ҳақида қарор ҳамда тубандаги арзнома қабул қилинади: «Комиссар Колесовнинг шаҳар Думасининг тарқатув ҳақида буйруғини тинглаб, йиғилиш бир овоздан мазкур ғайриқонуний буйруққа қарши қизғин эътироз билдирадур. Модомики, шаҳар Думаси умумий, тенг, бевосита ва махфий овоз бериш йўли билан сайлангон бўлуб, Тошкент шаҳринда яккаю-ягона халқчил, демократик ташкилот ҳамда 300 мингли шаҳар нуфусининг хоҳиш-иродасини асл ифода эта билувчи; муассасадур. Дума аъзоларига ўз ишларини давом этиб, уларни сайлаган халқ ҳимояси ва муҳофазаси остига ўзларини топширув белгиланадур». («Туркестанский вестник» 8 декабрь 1917 йил).

Тошкент шаҳар Думасининг сўнги йиғилишида мусулмон депутати Ибн Ямин Ёнбоев шундай дейди: «Ҳозирги ҳокимият (Ф. Колесов ва бошқалар) тан олинган демократиялиги даргумон. Ушбу ҳокимият мусулмонлар номидан гапириши эса — қип-қизил ёлгон... Мазкур ҳокимиятнинг асл кучи — тўп ва пулемётлардир, лекин биз, мусулмонлар бу кучдан қўрқмаймиз. Бизда ўзга куч мавжудким — ул куч руҳимиздир, Тарих ушбу сохта Ҳокимиятнинг амалини қоралайдиган вақт албатта келажак! (Олқишлар!)» («Туркестанский вестник» 9 декабрь, 1917 йил).

Эҳтимол, Ибн Ямин Ёнбоев бу сўзларни айтаётиб, сизу биз яшашга муяссар бўлган ҳозирги дорилмон кунларни олдиндан кўра билгандир. Эҳтимол, худди шу боис ҳақиқат бир кунмас-бир барибир юзага чиқишини башорат қилгандир. Лекин бу кунларга етишиш биз учун осон бўлмади. Ўтган етмиш йилдан ортиқроқ вақт ичида биз ниҳоятда машаққатли йўлни босиб ўтдик. Қатағонлар ва нотўғри мафкуравий сиёсат туфайли ўзимизни, ўзлигимизни унутдик. Тарихимиз ва маданиятимизни сохталаштирдик. Қанчадан-қанча инсонларни бадном этиб, қурбон бердик. Бундай хатоларга коллективлаштириш даврида ҳам, «босмачилиқ йиллари» деб аталмиш замонда ҳам, қатағонлар даврида в ундан кейин ҳам бот-бот йўл қўйдик. Охир-оқибат, ўлкамиз тарихи, миллатимиз ўтмиши чигал муаммолар билан тўлиб-тошди. Турган гапки, ўлкамиз тарихининг А. И. Солженицин таъбири билан айтганда, асосий «тугун»ларидан бири айнан 1917 йил воқеаларига бориб боғланади. Афсуски, биз ҳалигача ушбу тугунни ечишнинг уддасидан чиқа олганимиз йўқ. Лекин, ишончимиз комилки, ҳали вақти-соати келиб, Туркистон мухториятининг мухтасар фаолияти ҳамда тарихимизда дастлабки халқчил, коалицион ҳокимиятнинг емирилиши хусусида жиддий тадқиқотлар олиб борилади, бу хусусда мақолалар ёзилади, асарлар яратилади. Эҳтимолки, вақти келиб, бу ҳокимият эълон қилинган кун ўлкамиз тарихига мўътабар сана сифатида киритилар ва уни тантанали нишонлайдиган бўлармиз. Ана шунда Ҳамзанинг бояги шеъри ҳам ғализ, мужмал ва уятчан изоҳлар пардасига бурканмайди, аксинча, қадим ўлканинг навқирон шоири битган мадҳия сифатида баралла янграйди.

Чоризм зулмини ағдарган Русиянинг буюк Февраль инқилобини Сталин — Брежнев тоталитаризмини қулатиш нияти билан бошланган қайта қуришга қиёслаш мумкин. Чунки халқчиликка интилиш, умумбашарий кадрдиятларнинг тор синфий кадриятлар олдидаги устунлигини тиклаш, миллий уйғониш, фирқа ва ҳаракатларнинг гуркираб ўсиши, том маънода ҳаққоний сайловларга ўтиш — буларнинг бари иккала даврга хос.

Мақоламизни Шарқ ривоятларидан бошлаган эдик. Энди Ғарбга боқиб, К. Маркснинг машҳур мулоҳазасини келтирайлик: «Гегель қаердадир таъкидлайдики, барча буюк умумжаҳон — тарихий воқеалар ва шахслар, дейлик, икки карра намоён бўлурлар. У: Биринчи бор Ғожиа сифатида, иккинчи бор масхарабозлик суратида, деб қўшишни унутибди». (К. Маркс... «Луи

Бонапартнинг ўн саккизинчи брюмери», 3-бет). Шундай экан, ишонч ва умидимиз борки, биз яшаётган ҳаёт фожиалар ва масхарабозликлардан қутулиб, Ҳақиқат, Ҳуррият, Халқчиллик том маънода барқарор бўлажак!

БЎЛИНИШ НИМАДАН БОШЛАНГАН?

Ҳаёт ғайритабиий ходисаларга бой. В. Вернадский: «Чинакам илмий иш ҳар қалай умумий хулоса эмас, балки тажриба, таҳлил, мезон, янги фактдир», деб таъкидлаган бўлса, сталинча тарихшунослик эса масалани осонликча ҳал қилади. Яъни, фактларни улоқтириб, таҳлилни имкон борича соддалаштиради, аниқроғи, уни атайлаб «ўзгармас», сохта ақида билан алмаштиради. Кейинчалик «умумий хулосалаш» доираси кенгайиб боради, ақидалар бир оз «юмшайди». Ҳақиқий, ҳаётий тарихий материал тайёр қолипга солинаверади, қолипга сиғмаган нарса ҳақида лом-мим демай кетаверади...

Маълумки, 1920 йил 12 январда Туркистон Компартиясининг V Улка қурултойи очилган. Қурултойда Рисқулов гуруҳи, ҳозирги кунда ишлатилаётган ибора билан айтганда, делегатларнинг «малакали» кўпчилиги ёрдамида Туркистон Коммунистик партияси номини Турк Коммунистик партияси деб, Туркистон мухтор жумҳуриятини эса «РСФСРнинг Турк жумҳурияти» деб ўзгартириш тўғрисида қарор қабул қилинишига эришган. Кўриб турибмизки, бу ҳаракатда марказдан қочишга, яъни совет Россиясидан ажралиб чиқишга интилиш тўғрисида гап йўқ.

Расмий тарих фани ҳам «Турк шўро жумҳурияти ва Турк Компартияси ҳақидаги таклиф илк бор муҳокама қилинганда, ушбу масаланинг кун тартибига кўйилиши ижобий сиёсий далиллар келтирилиб асосланганлигини қайд қилмасликнинг иложи йўқ», деб тан олади. Аммо кейинчалик ақида фактлардан устун келиб, асосий сиёсий далил нимагадир мана бу тарзда шубҳа остига олинади, «...чунки у (Рисқулов) таъкидлаб ўтганидек, бу ердаги аҳолининг кўпчилиги турклар эмиш». Мана шу «эмиш» деган кинояда гап кўпга ўхшайди!..

Ҳолбуки, Рисқулов программасига дастлаб ҳатто РКП(б) Марказий кўмитасининг Турккомиссияси аъзолари ҳам рози бўлган эдилар. Ш. Элиава ва В. Куйбишев рози бўлишган, Ф. Голошченкин иккилашиб турган. Я. Рудзутак қарши чиққан. Аммо бундан хабар топган М. Фрунзе зудлик билан Тошкентга етиб келади ва Турккомиссиянинг махсус фавкулудда мажлисида Т. Рисқуловни қаттиқ танқид қилади, ҳатто уни «совет ҳокимиятининг душмани», деб атайди.

Қурултойга таклиф қилинган тезисларда бундай дейилган эди:

I. Бешта вилоятдан ташкил топган Туркистон туркий халқларнинг қирғиз, сарт, ўзбек, туркман, қорақалпоқ, қипчоқларнинг ватани, деб ҳисоблансин, келиб чиқиши турклардан бўлмаган тожиклар ҳам шунга киради... Туркистон республикаси миллий совет жумҳурияти деб ҳисоблансин, бу ерда ўз тақдирини ўзи белгилайдиган туб халқ — турк халқи, деб тан олинсин...»

Мана шу «советларга қарши» программа, юқорида айтиб ўтганимиздек, қабул қилинган эди. Қурултой делегатлари ягона жумҳурият компартиясининг вакилларида иборат эмасди. Шундай бўлса-да, программа қабул қилинди. Аксинча, мана шу қурултойда юқорида айтиб ўтилган қарор билан бир вақтда, ниҳоят, ягона компартия тузишга қарор қилинди. Бу таклиф ҳам Рисқулов гуруҳи ва унинг бошлиғидан чиқди. Учта ўлка ташкилоти бўлишига йўл қўйиб бўлмаслигини қайд қилиб, Т. Рисқулов бундай деган эди: «Шу билан бирга, мусулмонлар Мусбюрога, чет элликлар чет эллик коммунистлар кўмитасига бўйсундилар ва шу вақтдан ўлка кўмитаси ўз аҳамиятини йўқотади».

Шу сабабдан Турк Коммунистик партиясини тузиш зарур эди, бу эса омма «мусулмон коммунистлар ташкилотларининг аҳамияти инкор этилмаслигини» тушуниб олишига қисман ёрдам берган бўлур эди.

Бу тезисларни ҳам қурултой, ҳам Турккомиссиянинг юқорида номлари санаб ўтилган

аъзолари кўллаб-қувватладилар. Бироқ февраль ойининг охирига келиб, М. Фрунзе ва Я. Рудзутак федератив жумҳурият тузишни «ўлка аҳолисининг бирон-бир асосли талаб ва эҳтиёжи тақозо қилаётгани йўқ», деб даъво қилдилар.

Шу аснода вазият чигаллашди ва кескинлашди. Элиава ва Куйбишев қийин аҳволда қолдилар. Ўз-ўзидан, нима қилиш керак, қандай жавоб қайтариш керак, бу ҳақда В. И. Ленин нима дейди? — деган савол туғилади. Ш. Элиава «Туркеспублика» масаласидаги келишмовчилик тўғрисида РКП(б) МК га батафсил хабар берди. ВКП(б) МК Сиёсий бюроси Элиаванинг хатини зудлик билан кўриб чиқиб, 1920 йил 8 мартда «...мухтор жумҳуриятнинг коммунистик партияси турк компартияси деб эмас, балки Туркистон Компартияси деб аталсин», деган қарор чиқарди.

Айни замонда МК «Туркистон мухторияти тўғрисида низом» қабул қилди (шуни қайд қилиб ўтамазми, бу билан МК қонун чиқарувчи ташкилот ва ҳукуматнинг вазифасини бажарди). Мунозара давомида Н. Тўрақуловнинг Туркистонни зудлик билан миллий жумҳуриятларга бўлиш тўғрисидаги таклифи ўртага ташланди. Турккомиссия раҳбарияти бу таклифни, бир томондан «ошқора миллатчилик руҳидаги интилишларга қарши таклиф», деб баҳолади. Аммо бошқа томондан, «Турккомиссия аъзолари В. В. Куйбишев ва Ш. Элиава Туркистонни бир неча миллий жумҳуриятларга бўлиш мумкинлигини асосан рад этмасалар-да, фуқаролар уруши давом этаётган, малакали кадрлар етишмаётган бир вақтда, ушбу масалани ҳал қилиш шу куннинг шиори бўлиши мумкин эмас, жумҳуриятлар тўғрисидаги қарорни зудлик билан ҳаётга татбиқ қилиш Туркистондаги жамики ишларда бошбошдоқлик туғдиради ҳамда шак-шубҳасиз барча жумҳуриятларимиздаги ашаддий миллатчилик руҳидаги юқори қатламларга кўл келади», деб билдилар.

Кўриб турганимиздек, ҳар икки ҳолда ҳам, марказ миллатчиликдан чўчиган, бу эса масала боши берк кўчага кириб қолишига сабаб бўлган. Бу масалани қандай ҳал қилиш мумкин эди? Ўтмишга айланган масалани ҳал қилишга киришмай (масала яхшими, ёмонми ҳал қилинганлигини — Туркистон жумҳуриятларга бўлиб юборилганлигини биламиз) бир нарсани таъкидлаб ўтмоқчимиз: Бизнингча, асосий масала ўша вақтда ўртага ташланган таклиф эмас, балки масаланинг моҳиятидир. Буни Рисқулов гуруҳи тезисларининг муаллифларидан бири бўлмиш Ю. Алиев аниқ ифода қилган: «Агар биз Туркистонни Турк жумҳурияти деб атасак, бу билан ўз тақдиримизни ўзимиз белгилашга бўлган ҳаракатимизни кўрсатган бўламиз ва сиёсатни енгиллаштирамиз». Ҳозирги кунда ҳам долзарб бўлган масала шундай эмасми?

Масаланинг моҳияти мана шунда эди, шунинг учун ҳам Т. Рисқулов бошлиқ кўпчилик коммунистлар РКП (б) МК Сиёсий бюросининг қарорига қўшила олмаган эдилар. Т. Рисқулов гуруҳи бундай қарорга келишда нимага таянганлигини, нимадан умид қилганлигини жиддий ўйлаб кўриш керак. Юқорида айтиб ўтилган «ижобий» далил, аниқроғи, уларнинг ҳақиқий далили нимадан иборат эди?

Бу саволга жавоб бериш учун В. И. Ленин ва сафдошларининг миллий масалага доир асосий фикрларига қайтишга тўғри келади. 1914 йилдаёқ В. И. Ленин миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи масаласини кўтариб чиққан эди. Маълумки, умуман, бу фикр Лениннинг Октябрдан олдинги кўпдан-кўп асар ва нутқларида асосий ўринни эгаллайди. В. И. Ленин РСДРП(б)нинг VII Бутунроссия конференциясида сўзлаган муҳим тарихий нутқида бундай деган эди: «Бизда Миллюков ўтириб олиб, Родичевни Финляндияга юборар экан, ва бу Родичев фин халқи билан ҳаёсизларча савдолашар экан, биз бундай деб айтаемиз: «Рус халқи, Финляндияга зўронлик қилма; бошқа халқларга зулм қилувчи халқнинг ўзи озод бўлиши мумкин эмас».

Бу ғоя Ленин ҳокимият тепасига келгандан кейин, қабул қилинган бир қанча қонун кучига эга ҳужжатларда ўз аксини топди. «Россия халқлари ҳуқуқлари декларацияси»да Россия халқларининг ажралиб чиқиб, мустақил давлат тузишгача бўлган ўз тақдирларини ўзи белгилаш

хукуқи тан олинди, ҳар қандай миллий, диний имтиёз ва чеклашлар бекор қилинди. Россия худудида майда миллатлар ва этник гуруҳлар эркин ривожланиши эълон қилинди.

Янги миллий сиёсатга ва миллий давлат тузумига худди мана шу ўз тақдирини ўзи белгилаш асос қилиб олинган, бу нарса машҳур «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» мурожаатда яна бир бор баралла янгради. Унда «сизнинг дин ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва дахлсиз», деб эълон қилинади. Ўз миллий турмушингизни эркинлик билан ва бахузур туза берингиз. Шундай қилишга ҳақлисиз», деб алоҳида таъкидланади.

Алқиса, инқилобга тайёргарлик даврида, инқилоб даврида миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш хукуқи ҳақида, гарчанд умуман бўлса-да, гапирилган. Бироқ, 1918 йилдан бошлаб, В. И. Ленин ва сафдошлари ушбу ғояни бошқа томонга буриб юбордилар: Ҳар бир миллат фақат «совет тартиблари асосида» ўз тақдирини ўзи белгилаш хукуқига эга.

Бу ибора ҳамма жойда, РҚП(б) қарорларида, партия раҳбарларининг нутқларида, маҳаллий ходимларга ва жойлардаги марказ вакилларига юбориладиган йўл-йўриқларда эслатиладиган бўлиб қолди.

Ҳа, В. И. Ленин ва И. Сталин 1918 йил 22 апрелда «Тошкентда бўлаётган Туркистон ўлкаси Советларий съездига, Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Советига мурожаат қилиб бундай деб ёзган эдилар: «Халқ Комиссарлари Совети ўлкангизнинг совет тартиблари асосида автономия бўлишини қўллаб-қувватлайди, бунга кўнглингиз тўқ бўлсин, сизларнинг ташаббусингизни табриклаймиз ва шунга қаттиқ ишонамизки, сизлар бутун ўлкада советларнинг кенг тармоғини вужудга келтирасиз, мавжуд Советлар билан тўла ҳамкорликда иш олиб борасиз».

Ўз-ўзидан маълумки, халқ ҳокимияти ўз тақдирини ўзи белгилашга асло монелик қилмайди, балки унинг қонуний натижасидир. Аммо ягона партиянинг якка, ялпи ҳокимлиги шароитида бу фақат бир нарсани, у ҳам бўлса ҳокимият, сиёсат бутунлай марказ қўлида бўлишини англатарди. Ҳаёт буни тасдиқлади. Марказнинг Туркистондаги вакиллари ваколатини тасдиқловчи сон-саноксиз мандатларда улар Туркистон ўлкасида Халқ Комиссарлари Советининг декрет ва қарорлари ўз вақтида аниқ бажарилишини «назорат» қилиб туришлари зарурлиги алоҳида таъкидланади. Эливава, Кобозев ва Киселевлардан иборат биринчи муваққат комиссия Туркистонга жўнаб кетаётганда, унга дарҳол қуйидагича ваколат берилган эди: «Комиссия мансабдор шахсларни суд жавобгарлигига тортиш ва совет ишларига тўсиқ бўлаётган ташкилотларни тарқатиб юборишгача фавқулодда ҳуқуқлардан фойдаланади. Туркистондаги маҳаллий ва вилоят Совет муассасалари комиссия фармойишларини бажаришлари мажбурийдир».

Турккомиссия, Марказий Қўмитанинг Туркистон Бюроси ва ҳоказоларнинг ваколати янада кучли ва кенг эди. Партия сиёсатидаги мана шундай кўпдан-кўп қарама-қаршилиқлар миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ва мустақилликнинг асосий қонун-қоидалари қуруқ сафсатага айланиб қолишига олиб келган.

В. И. Лениннинг А. А. Иоффега ёзган машҳур хатини олайлик: «Маҳаллий халқларнинг ишончини қозониш, қозонганда ҳам уч ва тўрт кара қозониш, бизлар империалислар эмаслигимизни, буржуа империализми томонига оғиб кетишга асло йўл қўймаслигимизни исботлаш бизнинг бутун жаҳоншумул сиёсатимиз учун ғоят муҳимдир.

Бу — жаҳоншумул масала, муболағасиз, жаҳоншумул масаладир.

Бу масалада жуда қатъий бўлиш керак.

Бунинг Ҳиндистонга, Шарққа таъсири бўлади, бу масала билан ҳазиллашиб бўлмайди, бу масалада минг ҳисса эҳтиёткор бўлиш лозим».

«Миллатлар тўғрисидаги «ёки «автономлаштириш» тўғрисидаги масалага доир» мақоласида эса В. И. Ленин бундай деб ёзади: «Мен миллий масала тўғрисидаги асарларимда: «умуман

миллатчилик ҳақида масалани абстракт тарзда қўйиш мутлақо ярамайди», деб ёзган эдим. Эзувчи миллатнинг миллатчилиги билан эзилган миллатнинг миллатчилигини, катта миллатнинг миллатчилиги билан кичик миллатнинг миллатчилигини фарқ қилмоқ лозим». (В. И. Ленин, ТАТ, 45-том, 402-бет).

Аммо назарий сиёсат билан амалий сиёсат ўртасидаги чуқур зиддият қайта-қайта ўзини кўрсатаверади. Маҳаллий большевик раҳбарлар ҳар қадамда иккиланишга, ноаниқликка, дудмаликка, баъзида эълон қилинган қонун-қоидаларни очикдан-очик бузиш ҳолларига дуч келавердилар. Чунончи, 1920 йил 8 июнда Амир Олимхон Бухоро амирлигининг Москвада элчихонасини очиш хусусида ташқи алоқалар халқ комиссари Г. Чичеринга хат юборди. Бироқ Бухоро Компартияси МКнипг аъзолари ва шахсан МК раиси Нажиб Ҳусайнов ушбу фойдали ташаббусни йўққа чиқариш мақсадида марказга телеграмма юбордилар.

Кўкон мухториятини тарқатиб юбориш чоғида «ҳаддан оширилганлигини», яъни тинч аҳолига қарши тўплардан ўқ узилганлигини кўплаб раҳбарлар тан олган. Д. И. Манжара бу иш хатолик эди, деб ҳисоблаб, хотираларида шундай ёзади: «Мухториятчилар жойлашиб олган эски шаҳарни қуршал олиб... тўпга тутдик, кейин эса қуролланган дашноқларни ва бошқа отрядларни ишга солдик. Натижада, босқинчилик ва зўравонлик бошланди, бундан мухториятчиларга нафақат ҳеч қандай алоқаси бўлмаган, балки ҳатто уларга қарши бўлган аҳоли азоб чекди».

Бунга яна шуни қўшимча қилиш мумкинки, умуман, кўп ҳолларда қўшин декретга амал қилмасди. Масалан, М. Фрунзе бошчилигида Бухорога хужум қилинганда шундай бўлди. Бу ва шунга ўхшаш воқалар содир бўлишига сабаб қизил қўшин қисмлари аҳолининг шовинизм дардига дучор бўлган табақаларидан тузилганлигидир. М. Фрунзенинг ўзи қайд қилганидек, «деҳқончилик ўлкасида пролетариатнинг соф диктатураси амалда бир ҳовуч европаликларнинг мусулмонлар оммаси устидан диктатурасидир».

Масалани ҳал қилиш учун Туркистонда шовинизм дардига дучор бўлган айрим раҳбарларни қақариб олиш ва қизил қўшин сафларини «ёт унсурлардан тозалаш», давлат, совет ва ҳарбий қурилишда адолат ўрнатиш, мутаносибликка амал қилиш зарур эди.

Туркистон делегацияси деб ном олган Т. Рискулов бошлиқ давлат арбоблари гуруҳи 1920 йил майида Москвага мана шу масала юзасидан борган эди. Делегациянинг мақсади марказ самарали ҳал қила олмаётган ўз муаммоларини фаоллик билан ҳал қила оладиган мустақил федератив Турк Шўро жумҳуриятини тузиш хусусида марказ билан музокара олиб бориш эди.

Делегация фаолияти ҳақида гап бошлашдан аввал ҳақиқий аҳволга берилган батафсил баҳога яна бир бор қайтиш фойдадан холи бўлмас. Бу баҳо ҳамма жиҳатдан бўлмаса-да, кўп жиҳатдан Сиёсий бюро ва Халқ Коомиссарлари Свети Туркистон Комиссиясидан олган маълумотларга ўхшаш эди. Фақат улардан турлича хулоса чиқарилди.

Т. Рискулов Туркистон компартиясининг III ўлка съездида сўзлаган нутқида изтироб билан бундай деган: «Партиядош ўртоқларимиз бутун мусулмон пролетариатидан шубҳаланадилар. Ерли аҳолига нисбатан бўлган муносабат мана шундай нуқтаи назарга асосланади. Баъзи жойларда партия дружиналари тузила бошлаган эди, уларнинг қуролини олиб қўйдилар. Лекин айни замонда, айтишларича, билмадим, бу ҳақиқатми ёки ифвоми, ўлдирилган босқинчиларнинг бири партия гувоҳномаси бўлган ўртоғимиз экан.

Партиядош ўрис ўртоқларимиз ҳеч қандай чора кўрмаганлар...

Фарғонага борганимизда, партиядош ўртоқларимиз кўрқинчли ҳаёт ҳақида гапириб бердилар. Улар «биз уларни зориқиб кутдик», дедилар. Мусулмонлар ҳамма жойда қаршиликка учрамоқдалар ва тан олинмаяптилар.

Тўғри, Фарғонада мусулмон депутатлар бор, уларнинг ҳеч қандай нуфузи ёки таъсири йўқ. «Биз ҳеч нарса қила олмаёмиз, бизларни мажлислардан ҳайдаб чиқариб юбормоқдалар», дейишди мусулмонлар бизга. Бундан ташқари, уларга қамаб қўямиз, деб дўқ қилмоқдалар. Мана

шундай шароитда, мусулмонлар оммасининг партияга ва совет ҳокимиятига муносабати қандай бўлиши мумкин!

Боз устига талончиликни ҳам қўшиб қўйиш керак. Мусулмонларнинг бор-йўғини тортиб олмоқдалар, тортиб олибгина қолмай, ўлдирмоқдалар ҳам. Бизнинг аскарлар химоя қилиш ўрнига таланмоқдалар ва ўлдирилмоқдалар, жиноятнинг изни йўқотмоқдалар. Қишлоқларда аҳоли даҳшатга тушиб қочиб кетяпти. Ва ўғрилар тўдаси кўпайиб боряпти, лекин кимдир партиямас, қизил қўшин зўравонлик қиляпти, деб эътироз билдириши мумкин. Аммо партия раҳнамо. Барча ҳокимият ташкилотларига партиявий ўртоқлар раҳбарлик қилишяпти, лекин улар аҳволни яхшилаш учун ҳеч қандай чора кўрмаяптилар. Уларнинг ҳомийлиги остида, ҳамма жойда ичкиликбозлик ва номаъкул ишлар авж оляпти, бинобарин, партия мана шулар учун айбдор, албатта. Мен бир мажлисда бўлдим, унда эҳтирослар авжига чиқди. «Агар улар шундай қиладиган бўлсалар, биз ниҳоят уларни бу ердан ҳайдаб юборамиз», дейишди партиядош ўртоқларимиз мусулмонлар ҳақида. Маълум бўлишича, сайлов вақтида мусулмонлар ўзлари ҳурмат қилган ва ўзларини ҳам ҳурмат қиладиган ўрисларга қисман овоз берганлар.

Мусулмон пролетариати ўрислардан ёрдам сўрайди, аммо улар биз сизларга ишонмаймиз, деб жавоб бермоқдалар. Мусулмонларни қийнамоқдалар, уларни ҳатто отиб ташламоқдалар, бинобарин, мусулмон пролетариати икки ўт орасида қолди, яъни бир томондан ўрислар унга ишонмаяпти, иккинчи томондан эса ўғрилар тўдаси таҳдид соляпти. Бизда ҳали-ҳанузгача мусулмон ва мусулмон бўлмаганларга бўлиш сақланиб келяпти.

Мусулмонлар — миллатчилар, деган ҳақорат эшитсалар, қандай қилиб бизга нисбатан дўстона муносабатда бўлсинлар. Биз ўзимиз уларни миллатчи қиляпмиз».

Диққат қилинса, ҳокимиятнинг ўзи қандай қилиб ўзига душман орттирганининг моҳияти бу нутқда аниқ очиб берилган. Худди мана шу — Халқнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тан олмайдиган сирли кудрат аслида ўша йилларда казаклар, Антоновнинг кўзғолонларига, Кронштадт исёнига, кейинчалик эса янада даҳшатли воқеаларга олиб келди. Тўғри, у вақтда Сталин давригача, партия минбаридан ҳали воқеаларни ўз номи билан аташ мумкин эди. Бинобарин, Т. Рискулов мана шу имкониятдан мардона фойдаланиб, халқ номидан ҳукумат билан халқ ўртасида пайдо бўлган чиндан ҳам фожиавий ихтилофни таърифлаб берди: «Ўртоқлар, биз камбағал мусулмонлар Николай замонида ваҳший ҳайвон аҳволида қандай бўлган бўлсак, ҳозир пролетар ҳукуматимиз даврида ҳам худди шундай, ҳатто ундан баттар аҳволдамиз, гарчи мана шундай аҳволда Совет ҳокимиятига қаршилик қилмай, имкони борича, унга ёрдам бераётган бўлсак-да, шундай аҳволдамиз. Биз зулматда оч-ялонғоч яшаб, итдек кафансиз ўлиб кетаётганимизга ким айбдор? Аммо мен айбдорни тўғридан-тўғри кўрсатиб бера олмайман, мен бундай дейман: Коммунистлар программаси жуда мақбул ва тўғри программа, бизнинг ҳокимият вакиллари нима сабабдан унга амал қилмайдилар, буни мен билмайман, чамаси, улар билмаганларидан ёки жўрттага кўзни чирт юмиб шундай қиладилар, устига-устак, улар программага қарши курашамиз, дейдилар, шу баҳона билан боримизни тортиб олиб, ўз ҳамёнларини қаппайтира бошладилар. Наҳотки, ҳокимият программаси шундай бўлса? Бундай эмас, албатта... мен зараркунанда бойлар ҳақида гапираётганим йўқ, аммо мисол учун, бир камбағал пролетарнинг битта оти ва араваси бор эди, юк ташиб оиласини боқарди. Қизил аскарлардан биттаси келиб, ҳеч қандай ҳақ тўламасдан, отини тортиб олади, бунинг касофатига унинг оиласи оч-яланғоч қолади. Наҳотки, шу ҳам программага мувофиқ бўлса? Бойларни шилиш баҳонасида шаҳардаги 84000 аҳолининг ҳаммасини шилишган. Шу тўғрими, ахир? Намангандан келтирилган молнинг ҳаммаси, ҳатто қулфгача мусодара қилинган: Наҳотки, шунча мол ениб кетган ёки бошиданок сотила бошлаганмиди?

Баъзи кишиларни қуролинг бор, деб айблаб хибсга олганлар. Қуролни топа олмаганларидан кейин ва маълумот йўқлиги сабабли озод қилганлар, 5—10 минг жарима солганлар. Бу пул қаёққа кетган, советларнинг хазинасигами ёки киссагами? Агарда киссага кирган бўлса,

сизнингча бу тўғрими?

Ҳокимиятни ишончли ҳокимият деб биламан, аммо мана шу ҳокимият ҳокимлари бўлмиш ўртоқлар аслида нима қилдилар? Улар фақат ўзларининг ўринсларини ажратиб олиб, ҳимоя қилдилар, яхши едириб-чирдилар, яхши кийинтирдилар, ўз уйларини бегоналарнинг тортиб олинган шойи мато ва бошқа қимматбаҳо буюмлари билан безадилар, биз мусулмонларга нима каромат кўрсатдилар? Едириб-ичирдиларми? Йўқ. Кийинтирдиларми? Йўқ. Агар кийинтирганларида, камбағаллар ялангоёқ юрмасди, агар едириб-ичирганларида, минг-минглаб очлар ўлмасди. Бизникиларнинг нимаси қолди?

Йиртиқ-ямоқ кўрпа-тўшагидан бошқа ҳеч вақоси қолмади.

«Фарғона вилоят революцион комитетининг Фарғонанинг меҳнаткаш аҳолисига қақриғи»да бир ярим йилдан буён босмачиларнинг қароқчи тўдалари Фарғона вилоятини тилка-пора қияпти, улар Фарғонанинг тинч фуқароларини хонавайрон қилмоқдалар, ўлдирмоқдалар, зўрламоқдалар. Бизнинг Қизил қўшин қисмлари, ўз навбатида, ҳар доим ҳам ўз нуфузини сақлай олмай, тинч аҳолига жабр қилмоқдалар», дейилган»...

Бундай ҳаддан ошиш ва суиистеъмолликларни Ю. Папоровнинг мақоласида келтирилган мисоллар ҳам тасдиқлаб турибди. Унда шундай дейилади: «Фарғона фронтининг кўмондони ўртоқ Коновалов босмачиларнинг қароргоҳи тўғрисида маълумот олгач, Бозорқўрғонга йўл олади ва йўл-йўлакай отряди ҳақида босмачиларга хабар бериб қўйишидан кўрқиб, йўлда дуч келган барча ўзбекларни отиб ташлайди. Отряд, чиндан ҳам, Бозорқўрғон атрофида босмачиларга дуч келади ва улар билан жанг қилади. Ўртоқ Коновалов кета туриб, Бозорқўрғон билан қўшни бўлмиш Никосльск қишлоғи аҳолисини, 23 кун давомида Никольск қишлоғи аҳолиси Бозорқўрғонни «тозалайди». «Тозалаш» шундан иборат бўладики, аввал фақат талашади, кейин эса аҳолини ота бошлашади, эркакларни босмачиларга хайрихоҳликлари учун, болаларни келгусида босмачи бўлиб етишишлари мумкин бўлганлиги учун отишади...»

Ҳақиқатан ҳам, ушбу фактлардан кўз юмиб бўлмайди, баъзи фактлар умумий хулосаларга зид келади, уларни рад этади. Аммо муҳим фактларнинг қанчадан қанчаси, ҳақиқат ярим асрдан кўпроқ вақт давомида яшириб келинган бир шаритда, тарихий ҳақиқатни тўла-тўқис тиклаш учун ошкор қилинишини кутиб ётибди.

1920 йил май-июнь ойларида Туркделегация В. И. Ленин ва бошқа раҳбарлар билан музокара олиб борди, ўз таклифларини баён қилди. Таклифларнинг моҳияти қуйидагича эди:

Бутун ҳокимиятни батамом, Конституцияга мувофиқ, туб аҳоли меҳнаткашларига бериб, Турккомиссияга, революцион ҳарбий кенгашга раҳбарликдаги ҳар қандай кўп босқичликка чек қўйиб, Туркфронт революцион ҳарбий кенгашининг ҳуқуқларини чеклаб, буларни амалда бажариш керак.

Делегация яна:

а) Туркистонда мусулмонларнинг кучли Қизил қўшинларини тузиш ҳамда кулоқлардан тузилган барча Қизил қўшин қисмларини зудлик билан қуролсизлантиришга киришиш ёки уларни бошқа фронтларга ўтказиш.

б) Турк республиканинг Ҳарбий комиссарлигини тиклаб, унга Қизил Қўшинни ҳисобга олиш, сафарбар қилиш, тузиш ва ўқитишни топшириш... Туркистон ҳудудида қисмларни фақат туб аҳолидан тузиш;

в) Турк республикада бутун ҳокимиятни Советлар съезидига, Турк МИКга ва Халқ Комиссарлари Советига топшириш;

г) «Турккомиссияни» тугатиш;

д) Туркистонга мусулмонлардан ҳарбий ва сиёсий ходимлар юбориш; Марказдан Туркистонга юборилаётган ходимлар Туркистон ўлка партия комитети ва Туркистон Марказий ижроия комитети ихтиёрига ўтиши зарур деб билди.

Бу ерда гап асосан ҳокимият ваколатларини жумҳурият билан марказ ўртасида бўлиш

ҳақида боради, ҳар ҳолда делегация Москвага иккала томон учун ҳам мақбул қарорга келиш учун борган.

Хўш, қандай қарорга келинди?

Авваламбор, иккинчи томоннинг ҳам фикрини эшитишди. 1920 йил 25 майда РКП(б) МКнинг Сиёсий бюроси Я. Э. Рудзутакнинг «Туркистондаги аҳвол тўғрисида»ги маърузасини эшитди. Н. П. Крестинский, Ш. Э. Элиава, Г. З. Чичерин, Н. Наримоновлардан иборат комиссия тузилди. Орадан бир ой ўтгач, яъни 1920 йил 22 июнда РКП(б) МКнинг Сиёсий бюрооси ўзининг навбатдаги мажлисида Рискулов гуруҳининг «Туркистон жумҳурияти тўғрисида»ги лойиҳасини кўриб чиқди, лойиҳа жиддий танқидга учради. Аслида, кўрсатиб ўтилган комиссия тузган сиёсий бюро қарори лойиҳаси устига 13 июндаёқ Ленин: «Менимча, Рискулов лойиҳасини рад этиш ва комиссия лойиҳасини қабул қилиш лозим», деб ёзган. Ундан аввалроқ эса мана бу диққатга сазовор фикр-мулоҳаза ва таклифларни ҳам илгари сурган:

Туркистонда Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети, Халқ Комиссарлари Совети ва РКП(б) Марказий Комитетининг вакилликдан иборат доимий орган бўлиши зарур, бу орган зиммасига қуйидаги вазифалар юк-ланиши лозим:

а) федерал ҳокимиятнинг тўла ҳуқуқ доирасига кирадиган соҳаларни бевосита бошқариш;

в) марказий ҳокимиятнинг директива ва декретларининг амалга оширилиши устидан назорат қилиш, шунингдек, маҳаллий иқтисодий ва маиший шаротларга мувофиқлаштириш мақсадида, бу директива ва декретларни тўхтатиб қўйиш ёки ўзгартириш».

Шунингдек, қуйидагилар таклиф қилинган: «Туркистон Комиссиясига Туркистон ХҚС ва Туркистон МИК билан келишиб мунтазам иш олиб бориш мажбурияти юклансин... Улар билан «келишилсин» ва барча (ёки асосий) жанжалли масалалар Марказий Комитет ва Бутунроссия МИҚга киритилсин: Ҳуқуқлар доирасининг кенгайишини (ишларда қатнашиш ва ҳоказоларни) таъминловчи бир қанча амалий чоралар кўрилсин». «Руҳонийларга, панисломизмга ва буржуа-миллатчилик ҳаракатига қарши кураш усулларини» алоҳида ишлаб чиқиш зарурлигини кўрсатиб ўтилади. Шундай қилиб, план ҳам, бюджет ҳам, озиқ-овқат масаласи ҳам марказ ихтиёрида. Марказнинг йўл-йўриқлари маълум шарт-шароитларда «мувофиқлаштирилади», холос, жанжалли масалалар эса яна «юқорида» ҳал қилинади...

Бўлиниш масаласига келсак, 1920 йил июнда ёзилган «РКП(б)нинг Туркистондаги вазифалари тўғрисидаги масала юзасидан РКП(б) МК Сиёсий бюроси қарорининг лойиҳаси»да Ленин «республикани уч қисмга бўлиш олдиндан ҳал этилмасин», деб маслаҳат беради.

Бироқ иттифоқнинг тузилиши масаласи ниҳоят етилганда, В. И. Ленин 1922 йил 31 декабрда бундай деб ёзган эди.

«Шу билан бирга, ана шу ишларнинг ҳаммаси натижасида, Советларнинг келгуси съездида, орқага қайтиш мумкин, яъни совет социалистик республикалари иттифоқини фақат ҳарбий ва дипломатик жиҳатдангина сақлаб қолиб, бошқа ҳамма жиҳатдан эса айрим халқ комиссарларининг тўла мустақиллиги тикланиши мумкин, шунинг учун бу тўғрида асло олдиндан, бундай бўлмайди, деб сўз бериб қўймаслик керак...» (В. И. Ленин. ТАТ, 45-том, 405-бет.)

Турар Рискулов бошлиқ «Турк делегацияси»нинг марказ билан сиёсий ва иқтисодий муносабатларни узмаган ҳолда, миллий мустақилликни қўлга киритиш юзасидан олиб, борган ҳаракатлар, мулоқотлари шу йўсинда хотималанди. Унга сўнги нуқтани эса Сталин қўйди...

Изоҳ: Туркистон Комиссияси бюджетини тасдиқлашдан олдин РСФСР Молия халқ комиссарлигининг розилигини олади. Қолган барча масалаларни ҳал этиш Туркистон Марказий ижроия комитетининг ва Халқ Қомиссарлари Советининг тўла ихтиёридадир.

УЙДИРМА ВА ҲАҚИҚАТ

Туркистон тарихига доир манбаларда, аниқроғи, совет даврида яратилган қўлланмаларда инқилобгача Туркистон халқининг атиги 2 фоизи саводхон бўлган, дейилади. Бу рақам кенг тарқалган, китоблардан китобларга кўчиб келаётир. Афсус билан эътироф этиш жоизки, Ўрта Осиё халқлари тарихини бўяб-бежаб кўрсатишда ўлкамиздан чиққан айрим олимлар жонбозлик кўрсатганлар. Уларнинг «катта хизмат»лари, айниқса, Туркистон тубжой аҳолисининг саводхонлигини ўта бир ёқлама ёритганларида кўринади. Энди бу қўпол хатоларга чек қўйиш фурсати етди.

Саводсизлик ҳар доим маданиятсизлик, жоҳиллик, маънавий қашшоқлик билан узвий боғлиқ тушунчадир. Шу сабабдан ҳам инқилобгача Туркистон аҳолисининг саводхонлиги ҳақида ҳақиқатни айтишнинг муҳим принципиал аҳамияти бор. Бу масалани тўғри ҳал этиш орқалигина Туркистон халқларининг маданий тараққиёти тарихини ҳолисона ёритиш имконига эга бўламиз.

Халқларнинг саводхонлиги даражасини асосиз ра-вишда пасайтириб кўрсатиш уларнинг тарихий ўтмишини камситади, миллий ғурурига зиён еткази.

Таниқли шарқшунос олим, Фарғона тубжой аҳолисига таълим бериш қандай ташкил этилганини бир неча ой мобайнида ўрганган академик А. Миддендорфнинг Туркистон маҳаллий аҳолисининг саводхонлиги нисбатан юқори даражадалигини таъкидлаб айтган фикрлари диққатга сазовордир. У шундай деб ёзган: «Фарғонада ҳамма ўқиш ва ёзишни билишини назарда тутсак, туб-жой аҳоли учун зарур қўлланмалар нашр этилиши биланок тараққиёт жуда тезлашиб кетади» (*А. Миддендорф. «Очерки Ферганской долины».* СПб. 1882).

Туркистон халқлари маданияти ҳақида Туркистон генерал-губернатори С. М. Духовскойнинг подшога садоқатини изҳор этиб ёзган докладида (1899 йил) қизиқарли фикрлар бор. Жумладан, у шундай ёзади: «Узоқ вақтлар мобайнида Бухоро бутун мусулмонлар (суннийлар) оламида мусулмон ҳуқуқшунослиги ва илмининг мўътабар маркази сифатида тан олиб келинган, боз устига, бу обрў-эътиборни хануз йўқотмай келаётир.

Бир вақтлар ўртаосиёлик руҳонийлар, қонуншуносу араб тили билимдонлари фаолиятининг аҳамияти нақадар улуғ бўлганини бугунги кунда бутун дунёдаги мусулмон — суннийлар қўллаётган машҳур ва мўътабар шариат мажмуаларининг айримлари Ўрта Осиёда бихилганини эслашнинг ўзигина кифоя. «Ҳидояи-Шариф» Марғилонда, «Ақоид» Бухорода, «Ҳикмат-ул-Айн» Самарқандда яратилди. Мусулмон оламига шариатнинг сўнгги талқинини Ўрта Осиё тақдим этди. Булардан ташқари, бу ўлка оламга Навоий, Аҳмад Яссавий, Машраб, Сўфи Оллоёр каби шоир-сўфийларни берди.

Айни пайтда ёшларга таълим бераётган кўплаб мусулмон мактабларини рус мактабларидаги тўғри умумий таълим билан алмаштиришга зўр бериб, узоқ вақт мобайнида, устакорлик ва қатъият билан ҳаракат қилиш туфайли эришмоқ мумкин».

Туркистоннинг бошқа бир генерал-губернатори П. И. Мишенконинг 1909 йил, 19 мартда халқ таълими министрига йўллаган ушбу ёзувларини эса маҳаллий аҳолини таърифлаётган ёки ўлкадаги халқ таълими ишини тушунмай айтилган фикрлар, деб бўлмайди: «Биз мутлақо маданиятсиз ва саводсиз қабилалар орасида халқ таълимини жорий этишни кўзда тутмаганмиз, балки мусулмонлар орасида қадимдан мавжуд бўлиб, ғоят кенг ёйилган таълимни ислоҳ қилмоқчимиз».

Туркистон ўқитувчилари семинарияси директори Н. Остроумов илмий фаолияти давомида маҳаллий аҳолининг саводхонлиги масаласини ўрганишга жиддий эътибор билан қараган. У «К истории народного образования в Туркестанском крае» (Ташкент, 1899), «К истории

мусулманского образовательного движения в России в XIX и XX столетиях» (СПБ, 1913) ва бошқа китоблар муаллифи. Эълон қилинмаган «Общий взгляд на историю русской и русско-туземных школ» сарлавҳали мақоласида (1911 йил) Н. Остроумов шундай ёзади: «Ўлканинг турли вилоятларидаги мавжуд мадрасаларни эътибордан соқит қилган ўша пайтдаги чиновниклар уларнинг таълим бериш тартиби ҳақида етарли даражада тасаввурга эга бўлмаганлар. «Туркестанская ведомость»да (1874 йил, 74-сон) босилган ориенталист А. И. Куннинг ихчам мақоласи бу масаладаги бирдан-бир чиқиш бўлиб, у анча юзакидир. Шундан сўнг, узок вақт кекса туркистонликлардан ҳеч ким қадимги мактаблардаги таълим-тарбияни ўрганмадилар».

Маҳаллий аҳолининг саводхонлиги ҳақида «Русско-туземные училища, мактеби и мадресе Средней Азии» номли тадқиқотнинг (СПБ, 1913) муаллифи Н. Бобровнинг Туркистон генерал-губернаторига 1910 йил, 19 августда ёзган хатидаги ушбу фикрлар муҳим аҳамият касб этади. У шундай деб ёзади: «Ўлкадаги маориф маъмурияти сўнгги пайтларгача, токи хатоси ошқор бўлгунгача, мусулмон мактаблари ўлик, абадий маҳдудликка юз тутган, деган фикрга ёпишиб олган эди... Бундай фикрни «биз билмаган нимаики мавжуд экап, бу нарсалар биз учун йўқдир», деган хулосага олиб келувчи психологик ҳолатнинг натижаси сифатида изоҳлаш мумкин».

Олдиндан айтиб қўя қолайлик, юқорида тилга олинган олимлар ва амалдорларнинг бирортаси инқилобгача Туркистонда саводхонлик ва таълим беришнинг аҳволи ҳақида гапираётиб, 1897 йили амалга оширилган Россия империясининг биринчи аҳоли рўйхатидаги маълумотларга мурожаат этмаганлар.

Энди Совет тарихчиларининг инқилобгача Туркистон маҳаллий аҳолиси саводхонлиги ҳақида ёзганларига назар ташлайлик. Мана, Ўзбекистон тарихига опд бир неча китобдан парчалар:

«1897 йилги аҳоли рўйхатига кўра, мактабгача ёшдаги болаларни ҳисобга олмаганда, саводдилар атиги 2,9 фоизни ташкил этган» («Народное образование в Ўзбекистане», Ташкент, 1941).

«Туркистон аҳолиси деярли буткул саводсиз бўлиб, ўқишни биладиган кишилар 2 фоиздан ошмаган» (*И. Қ. Қодиров*, «Народное образование Советского Ўзбекистана», Ташкент, 1964).

1897 йилги аҳоли рўйхатига кўра, ўлкада саводли ўзбеклар—1,6 фоизни ташкил этган. Аҳолининг саводхонлиги шундан кейинги йилларда ҳам ошмаган» (*Ш. Абдуллаев*, «Ўзбекистондаги халқлар маданияти тараққиёт тарихидан», 1921—1932 йиллар).

«Чор ҳукумати миллий маданиятни ривожлантиришга, мактаблар ва маърифат ўчоқларини кенгайтиришга йўл кўймади. Ўзбекистонда ҳар 100 кишининг 98 таси саводсиз эди» («Ўзбекистон ССР тарихи», ЎзССРдаги Ўрта мактабларнинг 9—10-синфлари учун ўқув кўлланмаси Тошкент, 1974).

«Ўрта Осиё халқлари инқилобгача деярли ёппасига саводсиз эди. 1897 йили ўзбекларнинг атиги 1,9 фоизи ўқиш ва имзо чекишни биларди» (Узбекская ССР, Москва, 1956).

«1897 йилги Бутунроссия аҳоли рўйхатига кўра, саводдилар ўлкада 1,8 фоизни ташкил этган, яъни инқилобгача Туркистон деярли саводсиз ўлка эди» (*Т. Н. Қори-Ниёзий*, «Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар», Тошкент, 1955).

Инқилобгача Туркистон тубжой аҳолисининг саводсизлигини таъкидлаган китоблар рўйхатини яна давом эттириш мумкин.

Бироқ ҳақли саволлар туғилади. Хўш, саводсиз халқ бутундунё халқларининг фахру ифтихорига айланган Самарқанд, Бухоро, Хоразм, Тошкент ва Хевадаги Гўри Амир, Шоҳи Зинда, Бибиҳоним каби кошоналарни ва бошқа кўплаб осори-атиқаларни қандай қилиб бунёд этган экан? Саводсиз халқ қай йўл билан жаҳонга Ибн Сино, Ал-Хоразмий, Беруний каби оламга машҳур алломаларни етказиб берди экан? Саводсиз халқ Форобий, Улуғбек, Навоий ва бошқа кўплаб шоиру фозиллари билан оламга донг таратганининг сири нимада? Фурқат,

Муқимий, Авлоний, Беҳбудий каби минглаб маърифатпарварлари бўлган халқнинг саводсизлигига ишониш мумкинми?!

Совет даври олимларининг инқилобгача Туркистон маҳаллий аҳолиси саводсизлигини таъкидлаган илмий тадқиқотларининг характери жихати нималарда кўринади?

Биринчидан, бу масалада чоп этилган китобларнинг муаллифлари: ЎзССР ФА президенти Т. Н. Қори-Ниёзий, ЎзССРнинг собиқ маориф ва маданият вакили И. Қ. Қодиров, Тошкент педагогика институтининг собиқ ректори Ш. Абдуллаевдир. Ҳақли савол туғилади: Авторитар система ҳукмрон бўлган, маъмурий буйруқбозлик усулидаги раҳбарлик ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларига томир ёйган шароитда бирон-бир оддий олим фан ва маъмуриятни ўз қўлида ушлаб турган юқори лавозимли амалдорларга қарши чиқиши мумкинми? Йўқ, албатта. Шунинг учун ҳам, маҳаллий халқнинг «саводсиз»лиги ҳақидаги маълумотлар тадқиқ этилмай, ижодий ўрганилмай, шунчаки китоблардан китобларга кўчиб келаётир,

Иккинчидан, муаллифлар маҳаллий халқларни ёппасига ёки деярли саводсиз, дея чиқарган хулосаларини Россия империяси аҳолисининг 1897 йилги биринчи рўйхати материаллари билан асослайдилар. Бу рўйхат материаллари қанчалик ҳақиқатга яқин!

Умуман, бу фактларни инқилобгача Туркистон халқлари саводхонлигини илмий тадқиқ этишда тарихий манба сифатида ишлатиб бўладими?

1896 йил 27 июлда Россия империясида биринчи марта аҳолини оммавий рўйхатга олишни амалга ошириш ҳақида подшоҳнинг буйруғи чиқади. Шунга мувофиқ тарзда 1896 йил, 24 ноябрда Туркистон генерал-губернатори ўлкада аҳолини рўйхатга олиш ҳақида буйруқ чиқаради, айти пайтда вилоятлар (Сирдарё, Фарғона, Самарқанд) ва уездларда рўйхатга олиш комиссияларини тасдиқлайди.

Бу ишда умумий раҳбарликни генерал-губернатор ўз зиммасига олади. Аҳолини рўйхатга олиш тадбирига Туркистон ўлкасининг маҳаллий маъмурияти вакиллари қандай муносабатда бўлганлар? Бу ҳақда уезд бошлиқларнинг вилоят ҳарбий губернаторларига рапортларида қуйидагича маълумотлар бор.

Марғилон уездининг бошлиғи шундай ёзади: «...Осиёдаги рўйхатга олиш Европа Россиясидагидан кескин фарқ қилиши керак. Диний урф-одатлар кучлилиги ва тилдаги фарқ туфайли, рўйхатга олиш қийин кечадиган иш».

Қўқон уездининг бошлиғи ёзади: «...Туркистон ўлкасидаги мавжуд мураккаб шароитда бундай ишга (аҳолини рўйхатга олиш—Ким П. Г.) маҳаллий аҳолини жалб этиш ғоятда мушкул. Бунинг учун қандайдир программа ишлаб чиқишни ҳам хаёлга келтириб бўлмайди».

Тошкент уезди бошлиғи ёзади: «Аёлларни рўйхатга олишни ақлга сиғдириб бўлмайди. Аёллар ва болаларни ҳисобга олишда уй эгалари — оила бошлиқларининг жавоблари билан чекланишга тўғри келади».

Кўриниб турибдики, уезд бошлиқлари аҳолининг хулқ-атворини назарда тутишиб, рўйхатга олишнинг муваффақиятли чиқишига кўзлари етмаган. Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона вилоятлари ҳарбий губернаторлари ҳам шундай хулосага келишган ва ишнинг ютуғидан умид қилишмаган. Улар бу ҳақда генерал-губернаторга ахборот берганлар.

Уезд бошлиқлари, аҳолининг урф-одатлари ва турмуш шароитини ўрганишиб, вилоятлардаги аёлларни рўйхатга олиш учун кўрсатма беришларини сўраб, мурожаат этишган. Бу ўринда Фарғона вилоятадаги рўйхатга олувчи комиссиянинг 1896 йил, 12 декабрь куни бўлган мажлиси протоколи эътиборга молик. Унда шундай ёзилган: «Наманган уезди бошлиғи рўйхатга олишда маҳаллий аҳоли хонадонларининг ичкарасини — аёллар, болаларни рўйхатга олиш учун кўрсатма беришни сўраганлар, чунки маҳаллий аҳолининг урф-одатлари хонадонларнинг ичкарасига бегона кишиларнинг киришларини ман этади. Бу масалага ойдинлик киритиш учун комиссия қарор қилади: «Намангандаги, шунингдек, бошқа барча жойлардаги комиссияларга маълум бўлсинки, ҳар бир мусулмон ҳовли — жойининг ичкараси

дахлсизлиги билаи боғлиқ маҳаллий аҳолининг азалий урф-одатларини бузишга йўл қўйилмасин ва масъулият юкланган раҳбарлар, ҳисобчилар рўйхат варақасига аёлларни қайд этишда уй эгаларининг берган маълумотларига амал қилсинлар».

Сирдарё ва Самарқанд вилоятлари уездаридаги рўйхатга олувчи комиссияларга ҳам шундай буйруқ берилган эди. Шунингдек, маҳаллий халқни рўйхатга оладиган варақани тўлдириш тартиби ҳам мутлақо нотўғри ҳал этилган. 1896 йил 21 июнда Министрлар Комитети «Оқмулла, Семиреченск, Семипалатинск, Тўрғай вилоятлари ва Туркистон ўлкасида рўйхатга олишнинг умумий тартибига айрим тузатишлар» низомини эълон қилди. Бу «Низом»га кўра ушбу вилоятлар ва Туркистон ўлкасидаги кўчманчи аҳолини рўйхатга олишда рўйхат варақасидаги 6—11 ва 14 — графаларини тўлдирмасликка рухсат берилди. Туркистон генерал-губернатори 1896 йил 30 июлда ички ишлар министрига мурожаат этиб, ўлкадаги ўтроқ аҳолини рўйхатга олишда ҳам шу «Низом»га кўра иш юритишга рухсат беришни илтимос қилади.

Бу илтимосга министр телеграмма орқали жавоб йўллаб, аҳолини рўйхатга олишда рўйхат варақасидаги; 6—11 ва 14-графаларни тўлдирмасликка рухсат беради.

«Низом»га кўра, маҳаллий ўтроқ ва кўчманчи аҳолини рўйхатга олишда варақадан табақа, касб-кор, эътиқод ва бошқа муҳим жиҳатларга аниқлик киритадиган, демакки, аҳоли рўйхатининг соф илмий қимматини таъмин этадиган графалар чиқариб ташланади. Натижада рўйхат варақасида асосан аҳоли сонини аниқлашда етакчи аҳамиятга молик графалар қолдирилади. Хуллас, Туркистонда маҳаллий аҳолини рўйхатга олишни амалга оширишнинг шундай тартиби юзага келадикки, бунга кўра рўйхат варақасининг етти графаси ўчириб ташланади.

Фарғона вилоятида бизни қизиқтирган масала, яъни аҳолининг саводхонлигини ҳисобга олиш масаласи руслаштириш сиёсати манфаатидан келиб чиқиб ҳал этилган. Фарғона вилоят ҳарбий губернаторининг шахсий ташаббуси билан рўйхат варақасидаги 13-графага «Саводи», деган кўшимча киритилади. Маҳаллий халқнинг саводхонлигини рўйхатга олиш учун губернатор яна бир — «Рус тилида гапира оладими?» деган саволни ҳам қўшади. 13-графага киритилган ўзгаришларни губернатор шундай тушунтиради: «Бу форманинг икки бўлимдан («а» ва «б») иборат 13-графасига яна бир бўлимни кўшиш фойдадан холи бўлмайди, деб ўйлайман. Менинчга «Рус тилида гапира оладими?» деган савол ғоят муҳим аҳамиятга эга. Бу саволга берилган жавоб Туркистонда ҳоким миллат тилининг тузем омма орасида тарқалиш меъёрига ижобий хизмат қилади».

Кўриниб турибдики, Фарғона вилоятидаги маҳаллий аҳолининг саводхонлиги фақат рус тилида ўқий олишига эмас, шунингдек русча гапира олишига қараб аниқланган...

Шундай қилиб, 1897 йил 28 январдан ўлкада аҳолини: рўйхатга олиш бошланди.

Маъмурият бу муҳим тадбирга етарли тайёргарликсиз ва тушунтириш ишларини амалга оширмай туриб, кўчманчи аҳолини ҳисобга олишда рўйхат варақасидан 7 графани ўчириб ташлаб, аёллар ва болаларни рўйхатга олишда хатоликка йўл қўйилаётганини билган ҳолда ҳамда етарли миқдорда рўйхат варақаларига эга бўлмай туриб киришди.

Аҳоли ҳам, ҳатто ҳисобчиларнинг ўзлари ҳам, аксарият ҳолларда, бу тадбирларнинг мақсад-муддаосини тушунмаган. Рўйхатга олувчи комиссияларнинг ҳисоботларига қараганда, аҳоли тадбирларнинг моҳиятидан беҳабар бўлган. Оқибатда, бир қанча жойларда (Сирдарё вилояти, Самарқанд уездининг Матчойи ва Кўктепа волостларида) ҳисобчиларга қаршилик кўрсатилган.

Яна эътибор қиладиган томони шундаки, оила аъзолари рўйхати ёзилган қоғозлардаги маълумотлардан рўйхат варақасига фақатгина ушбу маълумотларни кўчириш мумкин бўлган: Фамилияси ва исми, жинси ва яшаш жойи. Саводи ҳақида эса ҳеч қандай маълумот қайд этилмаган.

Жиззах уездида ҳам оила аъзолари рўйхати қайд этилган қоғозлардаги маълумотларнинг

ўзинигина рўйхат варақасига кўчириб ёзиш билан қаноатланилган. Синтоб, Кўктепа волостлари ва Ўш уездида болаларни рўйхатга олишдан яшириш ҳоллари, ҳатто вафот этганлар рўйхатда қайд қилингани кузатилади.

Тадбирга аҳолининг қаршилик кўрсатгани қуйидаги фактларда яққол кўринади:

Фарғона вилоят Балиқчи волостида волост ишбошиси унда яшайдиганларнинг ҳаммасини хатга олгани учун калтакланган.

Кўкон шахрининг Саримозор қисмидаги «Али» мадрасасида ҳисобчини мутавалли ва муаллалар таҳқирлайдилар, оқибатда, Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг буйруғи билан, бу мадраса мутаваллиси мансабидан четлатилади. Ўш вилоятида рўйхатга олиш ҳақида ёлғон гапларни тарқатгани учун саратовлик савдогар қувғин қилинади.

Ишнинг сифатини текширишганда, Самарқанд вилоятининг бир неча волостларида аҳолининг 50 фоизига рўйхат варақаси очилмагани маълум бўлади.

Самарқанд вилояти волостларида, аксарият ҳолларда тадбирдан бўйин товлаган кишилар учун волост ишбошилари рўйхатларидан кўчириб рўйхат варақаси тўлдирилган. Текшириш хулосаларига доир материалларда таъкидланишича, бланкалар йўқлиги сабабли, ҳисобчилар маълумотларни оддий қоғозга шунчаки рўйхат тарихасида қайд этишган.

Фарғона вилояти аҳолисини рўйхатга олувчи комиссияга қирғиз (қозоқ) тилидаги рўйхат варақалари жўнатилган. Фарғона вилоят генерал-губернатори аҳолини рўйхатга олувчи бош комиссияга мурожаатида бу ҳол жуда катта қийинчилик туғдираётганини айтади.

Кўкон уездидаги рўйхатга олувчи комиссиянинг ҳисоботида шундай дейилади: «Тузем-мусулмонларнинг, балки яратганнинг ўзи уларнинг сон-саногидан огоҳдир, диний хурофотга берилганликлари, аёлларнинг ҳаёти тутқунликда кечаётгани, ҳисобчи эркакларнинг аёллар ва болалар сонини тўғри қайд этишларига тўсиқ бўлиши эҳтимоли, умуман, бу каби мураккабликлар аҳолини рўйхатга олишнинг натижасига жиддий салбий таъсир кўрсатиши кутилган эди».

Кўкон шахрининг 40 фоиз аҳолисига рўйхат варақаси очилмаган.

Сирдарё вилояти аҳолисини рўйхатга олувчи комиссия хужжатли материалларга эга бўлмаган. Бу вилоятда рўйхатга олиш қай тарзда амалга оширилганини аниқлаш мушкул. Фақат тахмин қилиш мумкинки, бу жойда қам рўйхат варақасининг барча графалари тўлдирилмаган. Сирдарё ҳарбий губернаторининг Туркистон ўлка генерал-губернаторига 1897 йил 28 сентябрда йўллаган рапорти тахминимизнинг тўғрилигига далил бўла олади. Унда айтилишича, вилоят губернатори рўйхат варақасининг энг асосий саволларинигина зарур, деб ҳисоблайди, қолган барча саволларни мураккаблиги, ҳисобчилар ишини қийинлаштиргани учун варақадан истисно қилади. Бироқ губернатор қайси графаларни асосий, қайсиларини «асосий эмас» деб ҳисоблашини тушунтириб бермайди.

Умуман, Туркистонда аҳолини рўйхатга олишнинг натижалари қандай бўлган?

Самарқанд вилоятида рўйхатга олиш чоғида ғоятда кўпол хатоликларга йўл қўйилади. Вилоят аҳолисини рўйхатга олувчи комиссия ҳисоботига кўра, рўйхатга олиш жараёнида 6—14, шунингдек, «саводи»ни қайд этадиган графалар тўлғазилмаган. Ваҳоланки, 1896 йил 21 июндаги «Низом»га кўра 12 — («она тили») ва 13 — («саводи») графаларни тўлғазиш чекланилмаган. Хўжанд, Жиззах, Ўш уездлари комиссияларининг ҳисоботлари ҳам 13-графа тўлғазилмаганидан гувоҳлик беради. Уездлардаги рўйхатга олувчи комиссиялар аъзоларининг маҳаллий ташкилотларга жўнатган ёзма равишдаги докладларида шу ҳақда сўз юритилади.

Генерал-губернатор А. Б. Вревский 1895—1897 йиллари қилинган ишлар юзасидан подшоҳга йўллаган ҳисоботида, аҳоли рўйхатида келтирилган маълумотлар, жумладан, халқнинг саводхонлигига доир кўрсаткичлар асоссиз эканлигини тан олишга мажбур бўлади.

Инқилобгача Туркистон тарихи билан шуғулланадиган мутахассислар, 1897 йилги аҳоли рўйхатининг натижалари ҳақиқатдан йироқлигига қарамай, ўз тадқиқотларида уни бемалол

ишлатаверадилар. Рўйхат натижалари эса халқ маорифи ва саводхонлиги ҳақидаги хулосаларга асос бўлиб келаётир.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб айтиш керакки, Туркистонда ўтказилган 1897 йилги аҳолининг умумий рўйхати маълумотларидан инқилобгача Туркистон халқларининг саводхонлигини аниқ белгилашда ишонарли манба сифатида фойдаланиб бўлмайди.

Шундай савол туғилиши табиий: Инқилобгача Туркистон тубжой аҳолисининг саводхонлик даражаси аслида қандай бўлган?

Бу саволга жавоб беришдан олдин 1897 йилги аҳоли рўйхатида саводхонлик деганда нимани назарда тутишганига эътибор берайлик. Кўринадики, 1897 йилги аҳолини рўйхатга олишда «ўқишни биладиган, нари борса, бўғинлаб ўқишни эплай олганлар саводли деб ҳисобланган» (И. М. Богданов «Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР». Москва, 1964).

Ф. А. Брокгауз ва И. А. Эфроннинг Энциклопедик луғатида (9-жилд, СПб, 1898) ўқиймиз: «Саводхонлик — «саводхон» деган сўз замирида ўқиш ва ёзишни биладиган ёки фақат бирор-бир тилда ўқий оладиган одам назарда тутилади». В. Далнинг «Изоҳли луғати»да (1-жилд. Москва 1955 й.) ҳам мазмунан шунга ўхшаш шарҳ берилган: «Саводхонлик — ўқиш ва ёзишни билиш, айрим ҳолларда фақат биринчиси, ўқий олиш». Бу ўринда В. Далнинг изоҳли луғати XIX асрнинг иккинчи ярмида яратилганини таъкидлаб ўтиш лозим.

Маданият, фан ва техника тараққиёти туфайли саводхонлик тушунчаси ҳам ўзгарди. 1926 йилги аҳоли рўйхатида саводхонлик ўқиш ва ёзишни билишга қараб аниқланган, 1989 йили аҳолини рўйхатга олиш варақасида саводхонликни аниқлаш учун қуйидаги саволлар қайд этилган: «маълумоти» (10-графа), «касб-хунар билим юртини тугатганлиги» (11-графа), «таълим олаётган билим масканининг тури». ЮНЕСКО Бош конференциясининг (1958 йил декабрь ойи) Парижда ўтган X сессияси барча мамлакатларга аҳолини рўйхатга олишда саводхонлик тушунчасини аниқлаш учун кишиларнинг ўқий олишлари, ўқиганларни тушуна билишлари ҳамда ўзларининг кундалик ҳаёти ҳақида қисқача баён ёзишга қобилликларини ҳисобга олишни тавсия этади. (Бу фикр И. М. Богдановнинг «Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР» китобидан олинди, Москва, 1964).

Энди савол туғилади, 1897 йилги аҳоли рўйхатнда қайд этилган маълумотлар ҳақиқатдан йироқ экан, у ҳолда инқилобгача Туркистон халқларининг саводхонлигини қандай қилиб аниқлаш мумкин?

Бу мураккаб масалага аниқлик киритиш учун тарихий манбаларни тарихий-сиёсий таҳлил усулида тадқиқ этишга уриниб кўрайлик. Қуйида инқилобгача Туркистон, Россия ва Белоруссиядаги таълим бериш ва саводхонликнинг тарихий аҳволини қиёслаймиз. Нега қиёслаш учун атай... Россия ва Белоруссия танланган, деган савол туғилиши мумкин. Бунинг сабаби шундаки, совет олимлари ҳозиргача Россия ва Белоруссияда инқилобгача саводхонликнинг аҳволини, ҳамда 1897 йилги аҳоли рўйхатида қайд этилган Россия империяси халқлари саводхонлигига доир маълумотларни чуқур ўрганганлар.

Аҳолининг саводхонлигини шакллантиришда халқ таълими системаси асосий база бўлиб хизмат қилган. Россия, Белоруссия ва Туркистондаги халқ таълимининг ташкилий томонларида қандай ўхшашликлар бўлган? Аввало шуки, Белоруссия ва Туркистон чор Россиясининг узок ўлкалари ҳисобланган. Россия, Белоруссия, Туркистон мактабларида умумий жиҳатлар анчагина. Биринчидан, илдизи қадим-қадимларга кетган диний анъанавий тарбия барча ўлкалар мактаблари учун хос бўлган. Ҳар учала ўлка мактабларида диний қонун-қоидалар кироат қилиш тартиби билан ўргатилган, прогрессив таълим бериш усулларига интилиш сезилади. Туркистондаги мактаблар равнақи Россия империясида халқ таълими тараққиёти жараёнининг бир қисми бўлган. Шунинг учун ўлкадаги мактаблар тарихини Умумроссия маданияти тараққиёти тарихидан ажратиб қарамаслик лозим.

Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, ўлкадаги чор ҳукумати маъмурияти мактаб ва мадрасаларга нисбатан турли хил кураш усулларини қўллаган: 1899 йилгача менсимай қараган, 1890 йилдан бошлаб, идоровий йўл билан назорат қилиб туриш учун махсус 3-инспектор лавозимини таъсис этган, 1896 йилдан бошлаб, мактаб ҳам мадрасалар шаҳар ва уезд бошлиқлари орқали назорат қилинган.

В. Наливкиннинг (Туркистон ўлкасидаги халқ билим юртлари 3-инспектори) маориф министрига 1896 йил 8 майда йўллаган ахборотида мактаблар сони ҳақида қизиқарли маълумот бор. У шундай ёзади: «Эътиборингиз учун ушбу хабарни етказишни лозим деб биламанки, айти пайтда Турк ўлкадаги олий мактаб-мадрасаларгина халқ билим юртлари 3-инспекторининг раҳбарлигидадир. Қуйи мактаблар бу инспекторнинг раҳбарлиги доирасидан ташқарида, уларнинг ниҳоятда кўплиги сабабли ҳали сонини олишга муваффақ бўлинмади, менга топширилган инспекция ишларида мактабларнинг сони ҳақида аниқ расмий маълумот йўқлигининг боиси шунда. Бироқ бунга қарамай, қўлимдаги чаларасмий маълумотларга таяниб, ўлкадаги мактабларнинг умумий сони, овуллардаги кўчманчи аҳолининг мактабларини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, 5000 дан ошишини маълум қилишни жоиз деб биламан».

И. Гаспирали (1851—1914) — (жадидизм асосчиси. Мадрасада таълим берган, рўзнома нашр қилган, Туркия, Миср, Кавказ ва Туркистон мусулмонлари ҳаётини ўрганган) 1892 йил 7 июлда Туркистон генерал-губернаторига йўллаган мактубида айтилишича, мактабга қатнаган 7—8 ёшдаги болаларга «араб тилида ўқиш (қуръон, намоз ва ҳадис), ёзиш ўргатилади ва абжад-арифметикадан бошланғич сабоқ берилади. Туркистон генерал-губернаторининг 1909 йил 19 мартда маориф министрига ёзган мактубида, Тошкент уезди бошлиғининг 1901 йил 15 ноябрда Сирдарё вилояти ҳарбий губернаторига ахборотида ҳам шу ҳақда гапирилади.

Маҳаллий аҳолига хат-савод ўргатишда мактабларнинг аҳамияти ҳақида С. Граменицкий шундай ёзади: «Маҳаллий халққа шу жойнинг хат-саводини ўргатиш иши Туркистон ўлкасида жуда қадим даврлардаёқ ғоят кенг тарқалган. Ўлка босиб олингач, руслар бу ерда жуда кўп мактаблар борлигини кўрдилар, уларда араб алфавитида она тили ўқитилишига, хат-саводни эгаллаш мусулмон дини билан уйғунлашиб кетганига гувоҳ бўлдилар» (С. Граменицкий. «Положение инородческого-образования в Сирдарьинской области», Ташкент, 1916).

Ўлка билим юртлари бош инспекторининг 1902 йили маориф министрига ёзган хатида мактабларга шуидай-батафсил таъриф беради: «Рус мусулмонлари худди Европа Россияси, Сибирь ва Ўрта Осиёдагидек ўзларининг мактаб ва мадрасаларида билим олаётирлар. Мактаб ва мадрасалар халқ турмушида муҳим аҳамият касб этади, ёш авлодга муайян йўналиш беради... Биздаги мактаб ва мадрасалар қайси тартибга кўра ташкил топган? Бизнинг жойларга бу мактаблар, агар маҳаллий шарт-шароитлар тақозосига кўра, ташқи кўринишидаги жузъий ўзгаришни айтмаганда, Бухорода деярли ўзгаришсиз жорий этилган.

Мактаблар бошланғич таълим беришга асосланган. Уларда энг кичик ёшдаги болалар арабчада ўқиш ва ёзишни ўргандилар, Қуръонни, намозни ва туркий тилдаги бир неча шеърый асарларни ёд оладилар. Мактабларда неча ёшгача ўқиш кераклиги тайин этилмаган. Синфлар ҳеч қандай гуруҳларга ажратилмайди. Таълим босқичлари бир китобни ўзлаштириб, иккинчисига ўтиш билан белгиланади. Таълим олиш муддати ўқувчиларнинг қобилияти, шунингдек, ўқитувчиларнинг тажрибаларига боғлиқ бўлиб, 3—5 йилга боради»...

Совет олимлари Қ. Е. Бендриков ва Й. Абдуллаевнинг китобларида мактабларда хат саводни ўргатиш жараёнлари тадқиқига махсус боблар бағишланган. Бу китобларда, айниқса, Й. Абдуллаев китобида мактабларда хат-саводга ўргатишнинг барча асосий босқичлари батафсил таърифланган.

Шундай қилиб, архив ҳужжатларидаги, бошқа манбалардаги мактаблар ҳақида айтилган барча маълумотлар, уларда хат-савод ўргатилган, деган хулосага олиб келади. Бироқ ханузгача тарих фанида инқилобгача мактаблар қотиб қолган, колоқ эди деган, манбаларга таянилмаган,

асоссиз фикр ҳукм суриб келди.

Россия, Белоруссия ва Туркистондаги мактабларнинг ташкилий жиҳатини қиёслаганда, шундай хулосаларга келинади:

Биринчидан, улардаги ўқиш муддати бир хил — 2-3 йил;

Иккинчидан, ўқув предметлари ўхшаш;

Учинчидан, Россия ва Белоруссия мактаблари черковлар қошида, турли жамиятларда, айрим шахслар томонидан очилган. Туркистонда мактаблар мачитларда ва маҳаллаларда очилган.

Тўртинчидан, Россия, Белоруссия ва Туркистон мактабларининг моддий-техника жиҳатдан бўшлиғи ҳам бир хил.

Энди манбаларда келтирилган фактларга асосланиб, 1897 йили Россия, Белоруссия ва Туркистонда аҳолининг, мактабларнинг, улардаги ўқувчиларнинг сонларини кузатсак, бу ўлкалардаги саводхонликнинг даражаси ойдинлашади.

Россияда аҳолининг умумий сони — 126 368 800, мактаблар сони — 33 401, ўқувчилар сони — 2 318 100, аҳолининг умумий сонига нисбатан ўқувчилар — 1,8 фоизни ташкил этган ҳолда аҳолининг саводхонлиги — 21 фоиз; Белоруссияда аҳолининг умумий сони 6 492 857, мактаблар сони — 2263, ўқувчилар сони — 125 418, аҳолининг умумий сонига нисбатан ўқувчилар — 1,9 фоизни ташкил этган ҳолда, аҳолининг саводхонлиги — 24,7 фоиз; Туркистонда аҳолининг умумий сони — 3 792 774, мактаблар сони — 6027, ўқувчилар сони — 64 015, аҳолининг умумий сонига нисбатан ўқувчилар — 1,7 фоизни ташкил этган ҳолда аҳолининг саводхонлиги — 19,55 фоиз бўлган.

Инқилобгача Туркистон халқларининг саводхонлигини ўрганиш эътиборни талаб қилади. Бинобарин, давр тарихий ҳақиқатни тиклашга даъват этаётир.

БОСҚИНЧИ ҚАҲРАМОН БЎЛАДИМИ?

«Звезда Востока» ойномасининг бош муҳаррири С. Татурга очик хат¹

Тарихий ҳақиқат жоҳилни қанчалик таҳқирласа, тарихий ёлғон ҳам
фозилни шунчалик таҳқирлайди.
ЎЛЖАС СУЛАЙМОНОВ

Ўртоқ муҳаррир!

Ойномангизнинг 1990 йил 3-сонида босилмиш Михаил Поповнинг «Оқ пошшо — оқ генерал» мақоласи, рус рассоми В. Верешчагиннинг «Оренбургдан Тошкентгача» йўлномасидан олинган парчалар тепасида берилган ойнома сўзбошиси менда оғир таассурот қолдирди. Зеро, мақола ҳам кириш сўзда босқинчи генерал М. Икобелев ва чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати, бу сиёсатни амалга оширган қўнхўр генераллар «жасорати»нинг маддоҳи В. Верешчагин кўзи билан «фидойилар», «меҳрибон, саховатли инсонлар», «асл рус зиёлиси намунаси» тарзида кўрсатишга уриниш ҳақиқатни ҳақорат қилишдан ўзга нарса эмас. «Ҳақиқат эса,— буюк рус ёзувчиси Ф. Достоевский ёзганидек, — РОССИЯДАН УЛУҒДИР». Шундай экан, М. Попов ва ойнома томонидан бу икки шахс фаолиятига оид айтилмай ўтилган ёки ғайри изоҳланган айрим ўринларни қайта назардан ўтказишга мажбурман.

Қадим. Шарқ донишмандларидан бири: «Ҳақиқатнинг тўқсон тўққиз фоизи ёлғондир», деган экан. Сиз бошчилик қилаётган ойнома саҳифасида чоп этилмиш М. Попов мақоласи ҳам, бир фоиз чин ҳақиқат қолиб, тўқсон тўққиз фоиз ёлғонга қурилган. Ёлғон эса ҳар доим худбин кимсаларнинг қуролн бўлиб келган, жамиятни боши берк кўчага олиб кирган.

Бу ҳар икки тарихий шахснинг Ўрта Осиё тупроғидаги «фаолиятини», кўп йиллик ўрганишлар туфайли, жуда яхши биламан. Верешчагин ҳақида шеър ҳам ёзганман. Бу шеър пати юлиниб, нашр ҳам этилган. Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати борасида бир неча мақолалар ҳам ёзганман. Очиғини айтай, мен Скобелев, айниқса, Верешчагин ҳақида умуман ёзмаслик керак, деган фикрдан йироқман. Мен фақат «Россиядан улуғ» ҳақиқатга амал қилиш тарафдориман. «Муаррихнинг Ватанга бўлган асл муҳаббати, — деб ёзади атоқли рус тарихчиси Н. И. Костомаров, — энг аввало ҳақиқатга бўлган эътиқоди билан белгиланмоғи зарур».

Асосий мақсадга ўтайлик.

Тарихдаги ҳар бир ижтимоий юксалиш жамиятнинг ўз меросига, ўз ўтмишига бўлган муносабатини ислоҳ қилишдан бошланган. Зеро, ўтмиш сабоқлари замонавий тараққиёт учун хизмат қилади.

1988 йил охирида бўлиб ўтган халқ таълими ходимларининг Бутуниттифоқ съездида ССЖИ Халқ таълими Давлат кўмитасининг раиси Г. Ягодин: — «Социалистик интернационализм миллатсиз эмас. У миллий ифтихор, илғор тарихий анъаналар, она тилини ҳурмат қилиш асосига қурилади. Бу соҳада кўпгина масала йиғилиб қолди. Жумладан, «ССЖИ тарихи» дарсликлари маълум даражада ҳамон рус халқининг, рус давлатининг тарихи бўлиб келмоқда», деб бу борадаги камчиликларни янгича тафаккур асосида ҳаққоний танқид қилди. Худди шундай фикрни атоқли қозоқ шоири Ўлжас Сулаймоновнинг «Правда» рўзномасида босилган мақоласида ҳам ўқиш мумкин: «Лавҳаларида: «Бошқаларни таҳқирлаб, ўзинг юксал!», деб ёзилган бирор дин йўқ. Аммо айрим ғоялар, сиёсий йўналишлар асосида айнан мана шу қабих фикр ётгани ҳам аниқ. Ўз халқини осмонга кўтариб, бошқа халқни ҳақоратлаган ҳолларни

¹ Ушбу мақола газетада эълон қилинган пайтда журнал бош муҳаррири С. Татур эди.

санъат, адабиёт ва тарих фанида ҳам учратиш мумкин. Токи бу чиркин йўналиш ҳаракатда экан, тарих фани ибтидоий, ёввойи этноцентризм манбаи бўлиб қолаверади. Маданият бундай қараш билан курашгандагина чиниқади. Фақат маданият эмас, шахс чиниқади! Бугунги жуда кўп ижтимоий иллатларимиз ўзини бошқалар ҳисобига улуғлаш самараси эмасми?»

Айкан мана шундай иллат оғуси билан заҳарланган, тарихий ҳақиқатни бузиб кўрсатувчи В. Пикулнинг «Дарвозангни оч, «Хива!» ҳикояси, А. Горбовский билан Ю. Семеновнинг «Ўқ узмасдан» қиссаси, Ю. Кузнецовнинг Кўктепа қалъаси Скобелев томонидан қўлга олинишига бағишланган шеърӣ балладасига ўхшаш улуғ давлатчилик ғояларини тарғиб қилувчи, Ўрта Осиё халқларини, уларга мансуб айрим тарихий шахсларни ҳақорат қилувчи асарларнинг кўпайиб боришида сиз бошлиқ ойнома ҳам фаол улуш қўшаётганлиги мени ташвишга солади, ўртоқ муҳаррир!

Ўзбекистон тарихига янгича тафаккур билан қараш зарур бўлган масалалардан бири — Ўрта Осиёнинг, хусусан, бугунги Ўзбекистон худудига кирган ерларнинг Россия томонидан забт этилганига бағишланган ахборотлар ва тадқиқотларда тез-тез учрайдиган қора доғлардир. М. Попов мақоласи муносабати билан ана шу баҳсли ўринларга баҳоли қудрат ойдинлик киритишга ҳаракат қиламан.

Ўлжас Сулаймонов Қозоғистон Ёзувчилар уюшмаси пленумида сўзлаган «Муносабатларни бузиш» номли нутқида шундай ёзади: «Жуда кўп асарларда Ўрта Осиё Россия томонидан забт этилишининг ижобий томонларини гапирган ҳолда, мустамлакачилик деб номланган сиёсатнинг қора томонлари ҳақида лом-мим дейилмайди.

Тарихий воқеалардан узилган тарзда, ўша воқеалардан анча вақт ўтганидан фойдаланиб, бугунги куннинг манфаатларидан келиб чиқиб, айрим шахсларни ўша давр қатламларидан юлиб олганча ё қоралаймиз, ё шараф шоҳсупасига кўтаришга уринамиз.

Ермакни олқишлаб, Қучумхонни қоралаб, Скобелев ва Перовскийга мадҳиялар битиб, генераллар Колпаковский ва Кауфман инсоний фазилатлар эгаси бўлгани ҳақида ваъзхонлик қилган ҳолда, бу босқинчилар томонидан ёндирилган, вайронага айлантирилган минглаб овуллар ҳақида гапиришни унутамиз. Казаклар қиличидан ҳалок бўлган ўша хону бекларни бу сиёсатни (мустамлакачилик сиёсатини) тўғри тушунмаганликда айблаган айрим, ёзувчилар мураккаб тарихий жараёнлардан мутлақо беҳабар эканликларини намойиш қиладилар.

Ўтмиш, ўша даҳшатли ўтмиш юракларимизнинг ботиний қатламларида, бугунги хариталарида яшириндир. У боболаримиз куйлаган кўшиқлар орқали янги авлодларга етиб келди...»

Рост, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан забт этилгани ҳақида ҳақиқат очик-ойдин айтилмас экан, боболар кўшиғи орқали етиб келган ўтмиш зулмати кўзларимиз нури билан ёритилмас экан, жумхуриятимизда яшовчи халқлар дўстлигига раҳна солувчи тазйиқлар ортса ортадики, ҳеч қачон камаймайди. Қолаверса, бу раҳнани кўпайтиришга хизмат қиладиган М. Попов мақоласига ўхшаш тадқиқотлар яратилаверади.

Бу масалага масъулият кўзи билан қараган одамлар «Европа халқларининг жаллоди» (В. И. Ленин ибораси) бўлмиш чиркин империя — чор Россияси мустамлакачилик сиёсати учун ҳеч қачон рус халқи жавобгар эмаслигини, балки Скобелевдек кимсалар айбдор эканлигини яхши англайдилар. Урни келгани учун, буюк рус демократи А. Герценнинг сўзини келтириб ўтмоқчиман: «Кимларки, рус халқини ҳукуматдан ажратолмас эканлар, улар ҳеч нимани тушунмайдилар». Скобелевни — Ўрта Осиё халқлари эркининг кушандаси ва жаллодини рус халқи манфаатлари ҳимоячиси сифатида кўрсатишга уринган М. Попов бу ҳақиқатни чуқур англамоғи зарур эди.

Чор Россияси Туркистон ўлкасини босиб олгандан кейин «ўлкада тараққиёт кучайди», деб даъво қиладиган улуғ давлатчилик тарафдорларн бугун яна кўпайиб колди.

Хўш, Россиянинг Ўрта Осиёни забт этишдан мақсади бу ўлка халқларига тараққиёт олиб

кириш эдимиз, деган саволга жавоб излайлик.

Ўрта Осиё халқларининг қадим маданияти инсоният тараққиётида муҳим ўрин тутиши, бу тупроқ жаҳон маданияти бешикларидан бири бўлганини яхши биласиз. Бу ўлка жаҳонга Ал Фаробий, Ал Фарғоний, Ал Хоразмий, Беруний, Улуғбек, Абу Али ибн Сино, Навоий, Жомий, Бобур ва бошқа буюк мутафаккирларни берган, айтилган вақтда, рус босқинидан олдин ҳам ўзининг юксак маданияти, санъати ва адабиёти, илм-фани билан ажралиб турарди. 1897 йилги аҳолини рўйхатга олиш маълумотларидаги тожиклар, қирғизлар, туркманлар, ўзбеклар, қозоқларнинг 99 фоизи саводсиз бўлгани ҳақидаги далилнинг сохта эканлигини бугун очиқ айтишимиз керак. Шу пайтгача, бу ҳисоб-китоб ўлкада ташкил этилган рус-тузем мактабларида таълим олган болалар сонига нисбатан олингани жўрттага айтилмасди. Ўлкадаги эски мактабларда, мадрасаларда таълим олаётган ёшлар, ичкарида отинбилар қўлида савод чиқараётган хотин-қизлар умуман «санок»қа қўшилмасди. Ваҳоланки, 1897 йили Самарқанднинг ўзида битта рус-тузем мактаби бўлгани ҳолда, 21 мадраса, 83 мактаб ёки Бухорода ўша йилларда юздан ортиқ мадраса бўлгани тарихдан маълум! 1900 йили «Вестник воспитания» ойномасида берилган «Ўрта Осиё ва Қозоғистон аҳолисини тўла саводхон қилиш учун 4600 йил керак», деган аҳмоқона мулоҳазани ҳадеб пеш қилавермаслик керак. Яқинда «Фан ва турмуш» ойномасида босилган бир мақолада келтирилган маълумотларга қараганда, ўша даврларда аҳолининг тахминан эллик фоизи саводхон бўлган. Хўш, Россиянинг ўзида аҳвол қандай эди? 1897 йилги аҳолини рўйхатга олиш маълумотларига биноан, Россия аҳолисининг 21 фоизи саводли бўлган, холос. Бу кўрсаткич 1914 йилга келиб 43 фоизга кўтарилган. Бу рақамларни шарҳлаш ортиқча бўлса керак. Татар олимлари ўрганиб чиққан маълумотларга қараганда, Туркистон мустамлакага айлантирилгандан сўнг, маориф иши олдинга эмас, орқага кетган экан. Буни Туркистон генерал-губернаторларидан бири бўлмиш Н. А. Куропаткиннинг ўз кундалигида, биз маҳаллий аҳолини фалон йил давомида тараққиётдан, мактаб-маорифдан ва рус ҳаётидан четда сақладик, деб битган сўзлари ҳам тасдиқламайдими? Чор ҳукумати очган рус-тузем мактаблари маҳаллий аҳолининг бор-йўғи 0,17 фоизини қамраб олганини била туриб, ҳақиқатдан кўз юмиб, Россия Ўрта Осиёга маориф келтирди десак, тўғри бўлармикан? Яқинда «Фрунзевец» рўзномаси орқали: «Биз Туркистонга тараққиёт олиб келганмиз, ёруғлик олиб келганмиз, ҳайвон даражасида яшаган хотин-қизларни озод қилганмиз!», деб жар солган бир гуруҳ рус ёзувчилари (В. Устинов, Г. Резниковский, Фариди, (Ф. Бокарев), В. Лехенко, М. Гребенюк, В. Стуловский) бу ҳақиқатни билармиканлар? Қолаверса, ўша — «озод бўлган хотин-қизлар» бугунга келиб, пахта терувчи қулларга айланганидан улар хабардорларми?! Босқинчилик оғуси, уни ҳар қандай баҳона билан оқлашга уриниш хасталиги бу чорпараст ёзувчиларнинг онгини ҳанузгача сохталикда тутиб турганидан далолат бермайдими? «Сизни хору зорликдан, фақирликдан олиб чиққанмиз!», дея даъво қилаётган мустамлакачилик гумашталари босқиндан олдин Ўрта Осиёга келиб қолган рус фуқароси Филипп Назаровнинг қуйидаги эсдаликларини ўқиганмиканлар: «Тошкентликлар бақувват, беғам, бежирим кийинган, ўйин-кулгуга берилган, дили нозик, мусиқанинг ишқибози, ўта меҳрибон, хотинларни ҳаддан севувчи одамлардир. Шаҳарга кирсанг, кўча-кўйда тўп-тўп бўлиб юрган, дарвозалар олдида, боғчалар ичида мусиқа чалиб кайфичоғлик қилаётган одамларни учратасан, гўё бу ерда мангу байрам давом этаётгандек...» Қолаверса, бу даъвогарлар қулликда яшамокдан кўра, хору зор, аммо озод яшашнинг моҳиятини англамиканлар?!

Хўш, кўрайлик-чи, ўлкани «тараққиёт» доирасига олиб кириш йўллариини излаган айрим мутараққий рус знёлиларига — шарқшунослар жамияти Тошкент бўлими аъзоларига Туркистон ҳарбий округи қўшинларининг қўмондони, генерал-лейтенант Мадиевский ёрдамчиси жўнатган хатда нима дейилган: «Генерал-лейтенант сизнинг шарқшунослик бўлими фаолиятига оид ишларингиз билан танишиб, шуни сизга етказишни буюрдиларким, жаноби олийларига барчаси маъкул тушди. Бироқ, асосий масала четда қолиб кетган. Жамият Осиёни осийликлар ёки илм-

фан учун ўрганмай, бу ердаги халқларнинг Россияга қўшилиб кетишини, уларни руслаштириш йўллариини ўрганишингиз зарур!»!

Ўша давр илмий-техникавий тараққиёт воситаларининг ўлкада жорий этилиши маҳаллий халқлар тараққиёти учун хизмат қилди, дегувчилар, энг аввало, бу воситалар чор Россиясининг манфаатлари учун хизмат қилганини унутмасликлари керак. В. И. Ленин: «Каспий орти темир йўли Ўрта Осиёни капитал учун очиб берди», деб ёзганида, менимча шуни назарда тутган! Бинобарин, М. Поповнинг Скобелев томонидан Ашхободгача ўтказилган телеграф линияси аввало ҳарбий-стратегик нуқтаи назардан қурилганини унутиб қўйиб, «бу линиянинг қурилиши ўлкани кўп асрлик маҳдудликдан олиб чиқди», деб лоф уриши маънавиятсизлик намунаси, холос!

Чор Россиясининг Туркистон ўлкасини босиб олишдан кўзда тутган мақсадини бу босқинни тайёрлаган ва амалга оширган кишилар очик-ойдин айтишган. Бу босқинга ундовчилар: «Бўшаб қолган сандикларимизни тўлдирувчи хазина Фарбада эмас, у Ўрта Осиё мулкларидир», дея жар солардилар. В. И. Ленин таъбирича, уларнинг асосий мақсади «улуғ капиталистик Россия яратиш, босқинчилик эса «бошдан-оёқ қорағуруҳчилик; руҳидаги миллатчилик билан суғорилган сиёсат» эди. Бекорга Ф. Энгельс Россияни «ўғирланган бойликлар эгаси», деб атамаган! Гарчанд чор Россияси Туркистонда тушларига кирмаган бойликларни қўлга киритиб, ундан қароқчилардек текин фойдаланса ҳам, чор амалдорлари «Туркистон рус миллионларини еб ётибди», деган чўпчак тўқиб оламга овоза қилардилар. Бу ёлғон ханузгача қўлланиб келинаётгани сир эмас. Ҳолбуки, рус олимаси З. Кастельская турғунлик йилларидаёқ: «Бу чўпчак бошдан-оёқ ёлғон», деб ёзган эди (З. Кастельская). «Туркистон ўлкаси тарихидан», М., 1980, 49-бет),

«Ўрта Осиёнинг босиб олиниши, албатта, мустамлакачилик сиёсатининг ёрқин намунаси бўлиб, бу босқинчилик кучга кира бошлаган рус буржуазияси ва дворян-помешчик гуруҳлари вакилларида иборат чор Рбссиясц ҳукуматининг манфаатидан келиб чиққан ҳолда амалм оширилди. Буни инкор этиш ёки хаспўшлаш хато ва зарарлидир. Туркистон ўлкасини мустамлакага айлантирган босқинчилик, бошқача аталмай, ўз номи билан юритилмоғи шарт ва зарур.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, бир қатор совет тарихчилари, «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшиб олиниши рус қўшинларининг босқинчилик юришлари туфайли бўлгани», «чор Россияси сиёсати ўлкага янги, оғир иқтисодий ва миллий зулмни олиб келгани», «бу сиёсат талончиликдан иборат бўлиб, Ўрта Осиё халқларининг қашшоқланиши ва хўрланишига сабаб бўлгани» ҳақида сўз юритиш билан бирга, бу босқиндан аввал оддий халқ Россияга интилгани, босқинчи рус қўшинларига қарши қаратилган қуролли қаршиликлар бор-йўғи маҳаллий ҳукмдорлар қилмиши экани, бу ҳукмдорлар халқларнинг миллий-озодлик курашини Россияга қарши қаратишга уринганлари ҳақида ёзадилар. Бундай қараш масала моҳиятини англамай, унга кўр-кўрона ёндашиш, илмий ноҳалоллик намунасидир. Маҳаллий аҳолининг жуда оз қисмини ташкил этувчи тижорат аҳлининг тор доирасида мавжуд русларга мойиллик кайфиятини бутун ўлка халқларининг «Россияга интилиши» тарзида кўрсатиш, миллий-озодлик курашини бир ҳовуч ҳукмдорлар қилмиши сифатида талқин этиш, бу ҳақиқатни бузиб кўрсатишдир». (Б. Лунин. «Туркистондаги илмия жамиятлар», Т., 1962. 34-бет).

А. Аминов, Б. Бобоҳўжаев каби совет тарихчилари маҳаллий халқ рус босқинчиларига деярли қаршилик кўрсатмайдилар, деб уялмай-нетмай ёзганларида, ўз она юртлири — Туркистонни душманлардан ҳимоя қилиб ҳалок бўлган қаҳрамонлар хотирасини топтаганларини ўйлаб кўрганмилар? Улар мукамал қуролланган, сон жихатдан устун бўлмасида, сифат эътибори биллага замонавийроқ қурол-аслаҳаларга эга босқинчига қаршш тенгма-тенг олишиб, жанггоҳларда қурбон бўлган жўмард йигитлар, уларга жанг пайти нону сув етказиб турган аёллар ва болалар, душмап қуршовида қолгач, ёвуз ҳам қонхўр гала қўлига тушиб

тахқирланишдай ўлимни афзал билиб, ўзларини милтиқдори (порох) сақланадиган ертўлада портлатган фидойилар ёдини ҳақорат қиладилар! Улар Жиззах қўрғонини бир неча кунлик беомон жангдан сўнг забт этган рус қўшинлари шаҳар лчнда бирорта ҳам соғ ерлик жангчи тополмаганларини, ёлғиз оғир ярадорларгина тирик қолганини, «музаффар» кўшин эса бу ярадорларни аямай қириб ташлаганини биладиларми? Албатта, улар бу босқинни соатма-соат батафсил қайд этиб борган рус ҳарбийлари битган «асар»ларни ўқиганлар. Аммо ўқиб ҳам, ўз халқлари хотирасига хиёнат қиладилар. Илмий ҳақиқатга хиёнат қилган тарихчилар Тошкент шахрининг забт этилишига ҳисса қўшган Абдурахмонбек Шодмонбеков, Қўқон хонлигида қўзғолган миллий-озодлик курашини бостиришда фон Кауфмандан маслаҳатларини аямаган Мирза Ҳаким парвоначи, Самарқанднинг ботир ўғлини Бобонбек Алибой ўғлини русларга тутиб берган Саидхон Каримхоновдек сотқинлар билан тенг турадилар.

Бу қабих босқинчиликнинг асл моҳиятини тўла очиш учун, рус инқилобининг атоқли вакили, ТурЦИК аъзоси, 1938 йилда Сталин қирғинига учраб, даҳшатли Соловки лагерида нобуд бўлган Григорий Сафаровнинг «Мустамлака инқилоби» китобидаги айрим лавҳаларни келтиришни лозим, деб биламан. Г. Сафаров ёзади:

«Туркистон, бир томондан, Ҳиндистонни эгаллаш йўлидаги маълум босқич, иккинчи томондан, у рус ҳукуматига икки томонлама манфаат келтиради: 1) иқтисодий сиёсат; яъни, давлат хазинасини тўлдириш ва ичкарида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар учун янги бозор; 2) мустамлака сиёсати нуқтаи назаридан, марказий губерниялардаги ортиқча аҳолини босиб олинган ерларга кўчириш. Туркистон шулар туфайли босиб олинди. 1864 йилда Туркистон, Чимкент, Авлиёота, 1865 йилда Тошкент эгалланди. 1867 йилда Семиречье (Еттисув.) вилояти ташкил топди, 1868 йилда Самарқанд, 1876 йилда Қўқон хонлиги, 1884 йилда Марв забт этилди. (1873 йилда Хива босиб олинди. — Ҳ. Д.),

Босқин, дастлабки босқичда, рус қўшинлари юриши руҳда кечди. «Бизнинг уезд бошлиқларимиз (ҳарбий губернаторлар ҳам), асосан, ҳарбийлардан бўлиб, улар, тақдир тақозоси билан, маҳаллий халқ томонидан хонлар замонидаги бек ва ҳокимлардек жуда кенг ҳуқуқларга эга амалдорлар сифатида тан олинди. Аҳоли асрлар давомида зулм ва зўравондан кўрққани учун ҳам, у уезд бошлиқларидан қаттиқ ҳайиқарди» (Наливкин. «Туземин», 66-бет). Қонли босқин иштирокчиси Наливкиннинг бу гувоҳлиги ўлканинг забт этилиши нақадар қонли ва даҳшатли кечганини англашга кўмак беради. Босқинчилар Туркистонни ўз томорқаларига айлантirdилар.

...Туркистонни дастлаб уезд бошлиқлари — ҳарбийлар талаган экан, вақт ўтиб, уларнинг ўрнини янада ёвуз ва фирибгар кимсалар — улуғ миллатга мансуб, улуғдавлатчилик ғояларини юргизувчи савдогарлар — комиссиянерлар эгалладилар. Бу кимсалар қилмиши ҳаммасидан ошиб тушди. Улар ҳам порахўрлик, ҳам Угрюм — Брукчеевларга қараганда баттарроқ зўравонлик билан халқни таладилар. Улар асосан руслар ва овруполиқлар эдилар...

Пахтачиликнинг ривожланиши мусулмон қишлоқлари ва шаҳарлари аҳолиси орасида синфий қатламларга бўлинишни юзага келтирди; савдо-сотик ва судхўрлик капитализм сиёсатини юргизувчи маҳаллий зодагонлар синфини яратди; маҳаллий жамоа турмушини тўла назорат этувчи рус улуғдавлатчилик капитали ҳукмронлигини мустаҳкамлади... Пахта толасини қайта ишловчи саноат биринчи ўринга чиқди ва бу, ўз навбатида, руслар мавқеини кўтариб, Туркистон саноатида ишловчи маҳаллий халқ турмуш даражасининг пасайишига сабаб бўлди.

Бир томондан Россия бу ўлкани хомашё базаси ва ишлаб чиқарилган маҳсулотлар бозорига айлантирган бўлса, иккинчи томондан, марказий губерниялардаги ортиқча аҳоли томонидан Туркистоннинг тўла ва «тинч» босиб олиншига имкон яратди. Бу аҳвол ярмбуржуа ва яримкрепостной аҳволдаги Россия аҳолисининг нафақат иқтисодий, шу билан бирга, сиёсий манфаатларидан келиб чиққан эди. Туркистон ўлкасига рус ва овруполиқларнинг кўчирилиши, хусусан, 1905—1907 йиллар инқилоби мағлубиятидан сўнг, айниқса, кучайди. Бу кўчирилган

аҳолининг асосий қисмини Россиянинг исён кўтарган жанубий губерниялари деҳқонлари ташқия этди. Кўчириб келинганлар тез орада эзилувчи деҳқонлардан маҳаллий халқларни эзувчи — помещчикларга, хўрланган миллат вакиллари бўлмиш украинлар эса туркистонликларга нисбатан улугъдавлатчилик ғояларини, «асл рус» зулмини ўтказадиган кучларга айландилар. Энди уларга чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати, устунлари сифатида қарай бошладилар.

... Маҳаллий халқ мустамлакачилик босқинининг асосий қурбонлари бўлиб қолавердилар... Уларнинг маданий қолоқлиги ва ҳуқуқсизлиги бу босқиннинг ривожига ривож қўшарди. Чор ҳукумати бир вақтлар маҳаллий хонлар олиб борган сиёсатдан кўра ҳам паст ишларга қўл урди ва Туркистон ерини империя мулки, деб эълон қилди. «Туркистон ва Дашт қонунлари»ни; тузган рус амалдорлари янги забт этилган ерлар маҳаллий халқнинг хусусий мулки эмаслиги ва маҳаллий аҳоли бу ерлардан маълум муддат давомида фойдаланиши мумкинлиги ҳақида қарор чиқардилар. «Аҳолини Туркистонга кўчириш иши» 1910, 39-бет). Чор Россияси узининг бевосита Чингизхон вориси эканлигини сўзда эмас, амалда исботлади!

Рус самодержавиеси Туркистон ўлкасига ўзининг маъмурий назорат бошқарувини «маҳаллий хусусиятларга кўра» биров ўзгартирган ҳолда, аслида, моҳиятан ўзгартирмай ўрнатишга эришди. Бу бошқарув марказ назорати асосида, яъни тепада — генерал-губернатор, сўнг вилоят ҳокимлари, ундан қуйи уезд бошлиқлари туриши тарзида бўлиб, зулми кучайтиришгагина хизмат қиларди. Худди Россияда бўлганидек, бу бошқарув. аппарати қуйи босқичдаги мавзе ҳокимлари, қишлоқ оқсоқоллари, қозилар ҳукмронлигини четламаган ҳолда асосан назорат-жазо хизматини ўтарди. Рус ип-газлама ва савдо капитали маҳаллий бойларни мусулмон қишлоқларидаги вакилларга, қолаверса, рус самодержавиеси уларни рус миллатининг улугъдавлатчилик ҳуқуқлари ҳнмоячисига айлантирди.

Ўз-ўзидан равшанки, Туркистон ўлкаси рус дворянлари ва амалдорларидан иборат резервнинг энг баднафс, ёвуз вакиллари юбориладиган жойга айланди. (Мазкур сиёсат бутунги, 80-чи йиллар сўнгидаги марказдан жумҳуриятимизга жўнатилган амалдорлар десанти, уларнинг Ўзбекистонда амалга оширган «фаолияти»ни эслатади. Х. Д.). Бу келгиндилар, ўлкада ўз нафсларини қондириш, зўравонликларини намойиш этиш, маҳаллий халқни уятсизларча, ёввойиларча талаш, порахўрлик учун чексиз ҳуқуқларидан фойдаланардилар. Ўлкадаги бутун рус аҳолиси Туркистоннинг маҳаллий халқларини уриш, зўрлаш, талаш, ўлдириш учун яратилгандек тарбияланардилар. Ҳуқуқи топталган бу ўлкада ушбу қўшиқ бекорга яратилмаганда!

*Эх, ты Азия печальная,
Безответная страна.—
И с начальством безначальная,
И с богатством бедна.*

Мазмуни:

*Эй, сен маҳзун Осие,
Тили, эрки йўқ тупроқ —
Эгаси кўп — эгасиз,
Бойлиги кўп-у, қашшоқ...*

Бу ўлкада энг пасткаш рус миршаби ҳам ўзи истаганчалик пул ва мол, ҳатто бошқалар хотинини тортиб олишдан қайтмасди. Мабодо, унга қаршилик кўрсатилса, ўлдиришдан ҳам тап тортмасди. Зеро, ҳар қандай жиноят саховатли бошлиқлар томонидан ими-жимиди бекитиларди.

Бу ўлкада худди эртақлардагидек бойлик орттиришарди. Маҳаллий деҳқонларнинг ерларни, уй-жойлари билан бирга тортиб олган зўравонлар, «шариат бўйича, ер уни яшнатганики», деб даъво қилардилар (*Ильин. «Олис ўлкада», Т., 1913*).

Бундай зулмга қарши бош кўтарганларни жуда қаттиқ жазолашар, аёл демай, бола демай,

чол демай сўйишарди, отишарди. Қон дарё бўлиб оқиб, бузиб ташланган кулбаларнинг тупроғи билан қоришарди.

Безбет ва фирибгар бўлса бас, хоҳлаган рус қаллоби Туркистонда истаган нарсасини қилиши мумкин эди... Бунинг устига, чор ҳукумати маҳаллий халқларни руслаштириш билан шуғулланарди... Қорагуруҳчи Остроумов каби миссионерлар, Ликошин каби генераллар «ғайридинлар»ни правослаз динига ўтиш, ёлғиз рус тилида ўйлашга кўниктириш учун жон-жаҳдлари билан уринарди.

Комил ишонч билан таъкидлаш лозимки, ўлкадаги рус аҳолисининг асосий қисми текинхўрликни касб қилиб олган кимсалар — дворянлар, амалдорлар, руҳонийлар, савдогарлардан иборат эди. Бу рўйхатга деҳқонларнинг ўзига тўқ қисмию бой-бадавлат казакларни қўшадиган бўлсак, келгинди рус аҳолисининг кўпчилиги эзувчи синф вакиллари билан иборат экани яққол кўринади. Бу гуруҳ рус самодержавиеси ва улуғдавлатчилик капиталининг мустамлакачилик аппаратлари суянадиган куч бўлиб, бу куч маҳаллий халқларни ўз туғилган еридан хайдаб чиқариш, мазлум туркистонликларни бошқариш, порахўрлик қилиш, алдаш, судхўрлик билан шуғулланиш, пахтани ўн чандон арзон сотиб олиш, талончилик, бўғиш, жазолаш учун керак эди.

Бу куч рус босқинчи қўшинларининг милтиқлари тиғларига суяниб, ҳаракат қиларди. Ўлкани бошқариш ва иқтисодий сиёсат юргизиш ёлғиз шу кучга мансуб эди. Бу куч атрофида маҳаллий халқларнинг текинхўр вакиллари — тилмочлар, савдогарлар, адвокатлар, миршаблар йиғилган эдилар. Бу куч ўлкада ўз ҳукмронлигини таъминловчи ҳарбий шаҳарчалар, амалдорлар учун шахсий уйлар, савдо расталари ва давлат муассасалари биноларидан иборат янги шаҳарлар барпо этди. Темир йўллар, рус аҳолиси яшайдиган касабалар (поселкалар), каллакесар казак қишлоқлари асосан маҳаллий аҳоли яшайдиган қишлоқлар ёнида қурилиб, бир пайтлар пруслар қўллаган одатта биноан, Россия куч-қудратини намрийиш этувчи восита хизматини ўтарди.

Туркистондаги мустамлакачилик зулми ва асоратининг ижтимоий моҳияти мана шундан иборат эди».

Григорий Сафаровнинг бу сўзларига бир-икки қўшимча қилишни истардим. Тарихий ҳужжатлардан маълум бўлишича, Туркистон ўлкасида хизмат қилган ҳарбий губернаторларнинг йиллик маоши 20-40 минг сўмни ташкил этган. Ҳолбуки, Россиянинг ўзидаги губернаторлик йиллик маоши 8 минг сўмдан ошмаган. Ўлкадаги рус маъмурияти амалдорларининг маоши ҳам жуда юқори бўлган. Яна шуни таъкидлаш лозимки, бу ортиқча маош чор ҳукумати хазинасидан ажратилмай, балки ўлка даромадидан олинган. Бунинг устига, ўлкадаги неча ўн минглик рус қўшинини боқиш ҳам маҳаллий аҳоли бўйнига юкланган эди. Қолаверса, чор ҳукумати ҳарбий юришларга сарфланадиган харажатларнинг ҳам 70 фоизини маҳаллий бюджетдан олган! Бу ҳолнинг ҳақиқатини Россия Туркистонга иқтисодий юксалиш олиб келган, деб даъво қилаётган айрим кимсалар билишармикан? Бу кимсалар чор Россияси, Ленин ёзганидек, «халқлар турмаси» бўлганини, турмада одамлар эмас, фақат маҳбуслар сақланишини унутмасликлари керак. Бу турмада 63 миллион (47 фоиз) рус бўлмаган халқлар ва элатлар яшарди, улар улуғ давлатчилик ғояси билан захарланган ҳукмдор синф вакиллари томонидан даҳшатли тарзда эзиларди. Масалан, мустамлака Туркистон меҳнаткашларига солинган солиқ (1869 йилга нисбатан) 1910 йилга келиб, 10 марта ошди! Чор ҳукумати ўзбек деҳқонлари ерларини зўрлик билан тортиб олиш сиёсатини юргизарди. Самарқанд, Фарғона ва Сирдарё вилоятларида мавжуд 63,9 миллион десятина ернинг кўпчилиги қисми рус ҳукуматига тегишли эди. «Солиқларни ошириб бориш сиёсати воситаси билан, чор ҳукумати Туркистон қонини сўриб ётарди», деб ёзади тарихчи З. Кастельская. Ажабки, худди ҳозиргидек, ўша пайтларда ҳам, чор амалдорлари, «Туркистон рус миллионларини бекорга еб ётибди», деган гап тарқатган эдилар. Лекин бундай бемаъни гапни бирор бир тарихий ҳужжат тасдиқламайди.

Чамаси, бугунги кунимизда ҳам иш бераётган бундай миш-мишлар маҳаллий халқнинг шафқатсизларча таланаётганини яшириш учун ўйлаб топилган ғоявий «баррикада»лардир. Кўрқоқ (фош бўлишдан кўрққан) олдин мушт кўтарар, деганлари шу бўлса керак!

Мустамлака ўлкадаги чор амалдорлари орасида, айниқса, порахўрлик жуда авж олган эди. Масалан, Сирдарё вилоятининг ҳарбий губернатори Головачев (Хивани қонга ботирганлардан бири!) маҳаллий аҳолини шу даражада талаган эдики, ҳатто оқ подшо ҳам ўзининг бу нуфузли вакилини судга топширишга буйруқ берган. Бироқ унинг ҳарбий хизматлари эътиборга олинади-ю, порахўр амалдор жазоланмайди. Уезд бошлиқларидан бири Бикчурин эса бир солиқни аҳолидан тўрт марта йиғиб олади!..

Аммо чор ҳукумати даврида қонун йўқ эди, деб бўлмасди. Оддий деҳқонлар бир чақа учун камоққа ташланарди. Ўз элида ҳуқуқсиз бўлган халқнинг аҳволини ҳибсдаги ҳаётга қиёслаш мумкин, холос. Тошкентдаги катта кўчаларда ўзбекларнинг миллий кийимларда юриши қаттиқ тақиқланарди. Трамвайларда ўзбеклар учун алоҳида, ўриндиқсиз майдончалар ажратилган эди. Шунга қарамай, улуғ давлатчилик ғоясининг маддоҳлари уятни йиғиштириб қўйиб: «Бизнинг забот этилган халқларга нисбатан ўтказаетган сиёсатимиз тенг ҳуқуқлилиқка асосланган. Куни кеча босиб олинган Тошкент, Самарқанд аҳолиси ўша заҳоти Москва граждани билан ҳуқуқда тенглашдилар», дес оламга жар соладилар.

ЎРТОҚ МУҲАРРИР! Яхши биласизки, тарих дарсликларида ССЖИ халқлари ўтмиши бир ёқлама ёритилиб келинди. Чунончи, олмон, швед, поляк феодалларининг Россияга қилган босқинлари кескин қораланди-ю, чор Россиясининг Сибирия, Ўрта Осиё, Кавказ ва Болтиқбўйи халқлари устига уюштирган «босқинлари хаспўшланди ёки бошқача тус беришга ҳаракат қилинди. Мен бундай сиёсат рус халқининг манфаатларидан келиб чиқиб эмас, аксинча, империя манфаатлари ва чор ҳукумати талабларидан келиб чиққан ҳолда юритилганини жуда яхши биламан.

Шу пайтгача биз рус самодержавиеси билан рус халқи деган тушунчаларни бир-биридан ажратмаган ҳолда, уларни бир-бирига тенг қадрият сифатида қабул қилганимиз учун ҳам, чор Россияси сиёсатига қарши қаратилган ҳар қандай танқидий фикрни рус халқига қарши қаратилган, деб келдик. Бу ғайриилмий сиёсатнинг ўқ томири неча авлодларни нобуд этди, неча онгларни заҳарлади. Йиллар давомида, айниқса, «Сталин — тарих фанининг отаси», деб расман эълон қилингандан сўнг, рус подшолари, князлари, лашкарбошилари фақат ижобий баҳоланиб келинди. Мустамлакачилик исканжасига тушиб қолган ўлка халқлари бошига солинган жабр-зулм, иқтисодий қашшоқлик, маданий қолоқлик ҳақида рус тарихчилари ўтган асрдаёқ очиқ-ойдин ёзган бўлсалар ҳам, асримизнинг 30-чи йиллари ўрталаридан бошлаб, чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати тўғрисида фақат ижобий фикр билдириш темир қонунга айланди. Бу ҳол фақат олимларнинг илмий асарларига хос бўлса майли эди. Ҳолбуки, дарсликларда, кинофильмларда, то ҳатто бадиий асарларда ҳам акс этди. Авлодлар онги заҳарлаб келинди. Юқорида А. Горбовский ва Ю. Семенов қаламига мансуб «Ўқ узмасдан» асарини санаб ўтган эдим. Ушбу асар муаллифлари Бухоро амири ишончини қозонишга эришган рус жосуси Беневенини фош этган тошкентлик Хўжа Раим исмли савдогарни «чақимчи»ликда, «айғоқчи»ликда айблашади. Хўжа Раим ватанпарварлик бурчини бажаргани муаллифларнинг хаёлига келмайди!

Энг ажабланарлиси шундаки, Африка, Осиё ва Лотин Америкаси халқларининг инглиз, фаранг, испан, олмон ва бошқа мустамлакачиларга қариш қаратилган кураши, ҳатто улар маҳаллий ҳукмдорлар томонидан бошқарилган бўлса-да, ижобий баҳолангани ҳолда, чор Россиясига қарши қаратилган ҳар қандай халқ ҳаракати, албатта, миллатчилик, миллий маҳдудлик ранги билан бўялиб, тўла қораланади. Бу фақат зарарли ташвиқот бўлмасдан, балки халқ ҳаракатларининг қутлуғ ғояларини ҳақорат қилишдир. Менимча, тарихни сохталаштирган ва сохталаштираётган олимлар билиб-билмай улуғ давлатчилик ғояларига хизмат

қилишаётганини тушунишлари керак.

Бизнинг айрим кўзи кўру дили бузук тарихчиларимиз Туркистон ўлкасининг босиб олинисини оқлаш учун не-не сохта ақидаларни тўқимадилар, неча-неча ёлгон даъволарни айтмадилар. Адолат душманлари бўлмиш бундай тарихчиларнинг бири «ўша давр синфий мухитида бу Ўрта Осиё халқлари учун маҳаллий зулмдан қутилиш имконини берадиган ягона маъқул йўл эди», деб ёзса, иккинчиси «инқилобсари бораётган Россия таркибига кириш Туркистон манфаатларига хизмат қиларди», деб ёзди. Учинчи тарихчи бўлса, «Ўрта Осиёнинг Россияга кўшиб олинисини ўлканинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини тезлаштирди», деб даъво қилади. Аммо, биз К. Маркс ва Ф. Энгельснинг «капиталистик Россия ҳам Ўрта Осиёда, худди Англия Ҳиндистонда бажаргани каби икки вазифани — бузувчилик ва яратувчилик, яъни эски, осийча жамиятни бузиб ташлаб, иккинчи томондан ғарбча (капиталистик) жамиятга асос солиш»и мумкинлиги ҳақида айтган сўзларини яхши биламиз. Шу нуқтаи назардан қарайдиган бўлсак, Россия ёлғиз биринчи вазифани бажарди— у Туркистондаги эски жамият тузилишини бузиб ташлади. Аммо иккинчи вазифани бажаролмади, — бугунга қадар ўлка хомашё базаси бўлиб қолиш балосидан қутулгани йўқ!

Бизнинг айрим тарихчиларимиз эса, бугунгача, оқ подшонинг содиқ хизматкорлари каби, унинг сиёсатини оқлаш учун куйиб-пишмоқдалар; оқ подшо сиёсатининг рамзи бўлмиш кўшбошли калхатни худди ҳарир қанотли фаришта, подшонинг ўзини кўл остидаги халқларни ўйлаб уйқусини унутган саховатпеша ва олижаноб-ҳукмдор тарзида кўрсатишга уринмоқдалар! Ленин таъбири билан айтсак, «бу боши тошдан бўлган марксистлар» алжираши шу даражага етдики, уларнинг ёзишича, Ўрта Осиё қонли босқин, қон тўкиш, чопиш, ёндириш билан эмас, шунчаки «кўшиб олинисини» билан империя таркибига кирган экан! Ахир, бу масхарабозлик, йўқ, ҳақорат эмасми?!

Аммо, тарих йўли ўзга-ю, тарихчилар йўли ўзгадир. Тарих ҳатто тарихчи назарида ёзиб қолдиришга ҳеч арзимайдиган воқеалар, жараёнлар юз бераётгандаям ўз вазифасига содиқ қолади. Тарихчи ёлгонни битаётган лаҳзада ҳам тарих тўғри йўлда давом этаверади. Ёлгон илгарилари ҳам битилган, ҳозир ҳам битилмоқда. Аммо:

*Ким ёлгонга бош эгган,
Англамоғи шарт, зарур.
Ҳақиқат — бу мангу жанг,
Ҳақиқат — бу халқ эрур!*

*Бир сўз бор халқ тилида:
«Ёлгоннинг умри қисқа!».
Ёлгон — карвон йўлида
Ўрмалаган қумурсқа.*

*Уни янчиб ўтган дам
Ҳақиқатнинг карвони,
Ҳаттоки тупроққаям
Юқмайди ҳаром қони...*

Мана шундай ёлгонлардан бири — «тошбошли» тарихчилар туфайли, тарих илмида ақидага айланган ёлгон — Ўрта Осиё халқларида инқилобга қадар миллий онг бўлмагани ҳақидаги тушунчадир. 1916 йилги халқ кўзғолони борасида то хануз бирор бир чуқур илмий тадқиқот йўқлигига шу боис эмасми? Ҳатто, 1986 йилда, бу буюк кўзғолоннинг 70 йиллиги нишонланиши керак бўлган кунларда, жумҳурият матбуотида бирорта мақола эълон

қилинмагани шу боисдан эмасми? Нахотки, биз ўз халқимиз хотирасини топтаб, ҳақорат қилиб, русларга мансуб ҳар қандай хатти-ҳаракатни фақат «тараққиётга хизмат қилади», деб тушунсак?!

Энди, ЎРТОҚ МУҲАРРИР, ойномангиз олқишлаган Скобелев шахси хусусида фикр юритсак. Ўлжас Сулаймонов юқорида тилга олинган нутқида, Скобелев шахси миллий қаҳрамон сифатида талқин этилган бир асар ҳақида гапириб, жумладан шундай дейди: «Энг аввало бу генерал ҳақида менга маълум бўлган гапларни айтмоқчиман. У ҳақда инқилобдан аввалги Россияда ва ҳатто кейин ҳам жуда кўп ёзилган. Ҳозир ҳам чет эл матбуоти Ўрта Осиёдаги совет жумҳуриятлари ҳақида ёзганида, бу шахсининг номини тилга олмай ўтмайди. Скобелевнинг ҳаёти ва фаолияти тўла қамраб олинган ягона китоб — Николай Кноррингнинг Парижда чоп этилган китобидир. Менимча, оқ эмигрантнинг бу китоби совет ёзувчиларининг ана шу мавзудаги яратган асарларига қараганда, ўша давр воқеаларини холис ва муфассал ёритиши билан, тарихий воқеаларни диалектик, кўркмай айтишим мумкинки, «марксистик нуқтаи назар»идан ёндашганлиги билан кишини ҳайратга солади. Истеъдодли саркарда, кишиларни ром этишга уста қўмондон — генерал Скобелев: «Дунё славянларники, славянлар Россияники», шиорининг муаллифи эди.

Скобелевнинг умрий мақсади Англиянинг шарқдаги мустамлакаларини, биринчи навбатда Ҳиндистонни босиб олиш эди. Ўрта Осиё ва Эрон билан Афғонистонни забт этиш бу йўлдаги қулай жабҳа сифатида керак эди. Подшоҳ Александр II бу машъум режаларни қўллаб-қувватларди. Бу режанинг биринчи моддасини Скобелев Туркمانистон ва Манғишлоқни қонга ботириш билан «қойил» қилиб бажарди.

Фақат, Александр II ни ҳалок қилган халқ қасоскорининг бўмбаси подшоҳнинг навбатдаги хатти-ҳаракатларига чек қўйди.

Бу бўмба Россияни Англия билан урушдан сақлаб қолди!

Янги подшоҳ — Александр III Скобелев режаларини қатағон қилди. Генералнинг мартаба осмонига тобора ўрлаб бораётган орзу қуёши бемаҳал ботди.

Бир қарашда унинг ҳаёти, фожиали ҳам шуҳратли умр йўли ёзувчилар диққатини тортгулик туюлади. Бирок, умрий орзусига етолмаган бу шахс фожиаси устида кўзёш тўкиб, генералнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти ўша давр мутараққий рус зиёлиларининг ғазабига сазовор бўлганини унутмаслик керак! Бизни мешчан Москванинг қорағуруҳчилик, улуғдавлатчилик оғуси билан заҳарланган даврлардаги Скобелевнинг арзон шуҳрати алдаёлмайди. Пролетар Петербург ва илғор зиёлилар Скобелев ғояларини қўллаб-қувватламагани эсимизда турсин».

ЎРТОҚ МУҲАРРИР! Ойномангизда босилган М. Попов мақоласи ўша қорағуруҳчилик, улуғ давлатчилик оғуси билан заҳарланган давр ғояларини тарғиб қилиш эмасми?!

Машҳур Брокгауз — Эфрон қомусий луғатининг IX жилдидаги 21 саҳифада кетма-кет уч генерал Скобелевлар ҳақида маълумотлар берилган.

Иван Никитич Скобелев (1778—1849) ўртамиёна оилада туғилиб, ўн тўрт ёшида солдатликка ёлланади. Французлар билан бўлган урушда, М. Попов ёзганидек, сержантлик унвонига сазовор бўлишдан ташқари, қомусда берилган маълумотга қараганда, 1812 йил уруш қаҳрамони генерал Раевский адъютанти даражасига етади. Уруш тугагач, ҳарбий хизматини давом эттириб, генераллик унвонига ҳам эришади. Ҳатто ҳарбий мавзуларда ҳикоялар ёзиб, озми-кўпми мухлис орттиради.

Унинг ўғли Дмитрий Иванович Скобелев (1821—1880) тарихга Шарқий уруш номи билан кирган ҳарбий ҳаракатларда лейбгвардия полки бошида туриб қатнашади. Урушдан сўнг, подшоҳ Александр II нинг шахсий қўриқчилари бошлиғи сифатида хизмат қилади ва шу туфайли, подшоҳга яқин кишилар даврасига киради.

Ойномангиз қаҳрамон ва олижаноб инсон сифатида кўкка кўтарган Михаил Дмитриевич Скобелев (1843—1882) бобоси ва отаси изидан боради. Дастлаб уйда, кейин Париждаги

Жиранде пансионатида тарбияланади. 1861 йили Петербург университетига ўқишга киради. Аммо бир ой ўтар-ўтмас, тўс-тўполонда қатнашгани учун ҳайдалади. Шундан сўнг, отлиқлар полкига юнкер сифатида қабул қилинади. 1863 йилда корнет унвонига эришади. Худди ўша йили поляк халқининг босқинчиларга қарши кўтарилган исёни бошланади. Шавкатга ўч корнет қон исини сезиши билан, таътилга рухсат олиб, отаси хизмат қилаётган Польшага боради. Йўлда исённи бостириш учун бораётган кўшинларга кўшилади. Бутун таътил давомида исёнчилар қонини тўкиш билан шуғулланади. Ойномангизда М. Попов ёш офицернинг бу йиллардаги «қахрамонлиги»ни жўшиб ёзар экан, ўз озодлиги учун бош кўтарган поляк ватанпарварлари, уларнинг қора қисмати ҳақида чурқ этмайди. Тарихдан маълумки, исённи қонга ботирган чор Россияси разиллигини ўша даврдаги жаҳон ва рус мутараққий кучлари қоралаб чиққан эдилар. Ф. Энгельс бу кўзғолон энг аввало «Польша мустақиллигини тиклаш» учун бошланганини қатъий таъкидлайди. Яна шу нарса маълумки, исёнчиларнинг ҳаққоний курашини қўллаб-қувватлаган жуда кўп рус кишилари, айниқса, оддий солдатлар кўзғолончилар билан ёнма-ён туриб жанг қилишади. «Биз Польша билан биргамиз, — деб ёзади А. Герцен, — чунки биз Россия тарафидамиз... ҳаммамизни бир занжир қисиб тургани учун ҳам поляклар билан биргамиз». М. Попов, ойномангиз наҳотки шулар ҳақида билмаса? Билиб туриб, ҳақиқатдан кўз юмиш жоҳиллик эмасми?

Шундан кейин Скобелев Бош штаб академиясини битиради ва Туркистон ўлкасига юборилишини сўрайди. Чунки бу ерда ҳам қон тўкилаётган эди. Бироқ, Туркистонда унинг кейинги «оламшумул шухрати»ни йўққа чиқариши мумкин бўлган бир воқеа юз беради. М. Попов бу ҳақда ёзмагани учун шу воқеага тўхталик. Зеро, бу жуда кўп нарсаларни ойдинлаштиради. М. Попов мақоласи айнан мана шу воқеаларга бағишланган тарихий бадиҳа устида ишлаб турган пайтимда босилгани бу ишни осонлаштиради. Қолаверса, бу воқеалар нафақат Скобелев, шу билан бирга Верешчагиннинг ҳам, ойномангизда ёзилганидек, ҳақиқатда қанақа «асл рус зиёлисининг намунаси» бўлганликларини кўрсатади.

1868 йил 1 май куни босқинчи генерал фон Кауфман Самарқанд шаҳрини Чўпонота киридан тўпга тутгандан сўнг, шаҳар таслим бўлади. Шаҳарни эгаллаган рус кўшинлари бир ойдан сўнг Каттакўрғон тарафга отланиб йўлга тушгач, 30 майдан 1 июнга ўтар кечаси шаҳарда исён бошланади. 3 июнда Зирабулоқ яқинида бухороликлар билан уруш ҳаракатида бўлган босқинчилар-исёндан хабар топиб, таҳликага тушадилар. Қопқонга тушишдан кўрққан фон Кауфман бошлиқ рус кўшини жуда қаттиқ жанг қилиб, Бухоро амири кўшинини мағлубиятга учратади. Ва шитоб билан Самарқанд устига юради. 8 июнда шаҳар остонасига етиб келган фон Кауфман, ҳузурига омонлик тилаб чиққан шаҳар оқсоқолларини қувиб ҳайдайди. Шаҳарни тўпга тутишни, уни бутунлай ёндириб ташлашни буюради. 9 июнда шаҳарда даҳшатли қирғин бошланади. Юзлаб бегуноҳ одамлар ҳеч қандай суд ва сўроқсиз отиб ташланадилар. Босқинда фаол иштирок қилган В. Верешчагин бу ҳақда ҳикоя қилар экан, ўзининг асл башарасини очади: «Генерал Кауфманнинг ҳовлимиз ўртасида, йўлкурсида ўтирганча, исёнда қатнашган турли одамларни жазога ҳукм қилгани кўз ўнгимдан кетмайди. Жанговар офицерлар даврасида ўтирган саховатли Константин Пстрович ҳеч нима бўлмагандек, бамайлихотир фақат бир огиз сўзни такрорларди: «Отиб ташлансин, отиб ташлансин, отиб ташлансин...»

Қонли воқеаларни чизишни, Петербургнинг кибор хонимлари даврасида: «Дорга осилган одамлар типирчилаб турганида, расмларини чизганман», дея мақтанишни, «бир муллаваччани минорадан улоқтириб юбордим», деб мактубларида керилишни ҳаддан ташқари ёқтирган мустабид рассом бу сўзларни жазога тортилаётган одамларга ачинганидан эмас, балки «саховатли» Константин Петрович иродаси ва қатъиятига қойил қолганидан қайд этади! Эс-ҳуши жойида бўлган одамнинг инсон қонини тўкиб турган жаллодни «саховатли» дейишига ишониш мумкинми?!

Верешчагин ҳақидаги ойномангиз сўзбошисида хатолар бор: «Машхур рус мусаввири

Василий Васильевич Берешчагин фақат мўйқалам эмас, шунингдек, қалам эгаси эди, у наср, ҳатто шеър битарди», деган жумлага «у милтиқ ва тиф эгаси ҳам эди», деб тузатиш киритиш керак! Ойнома: «Мусаввир Верешчагин ва ёзувчи Верешчагин доим ёнма-ён эди», деб ёзади. Менимча, бу жумла ҳам, «мусаввир Верешчагин, ёзувчи Верешчагин ва босқинчи Верешчагин доим ёнма-ён эди», деб тузатилса, тўғри бўларди. Мен Верешчагиннинг асарлари, кундалик дафтарлари, мактублари ойномангизда босилишини истайман. Мабодо, шундай ниятингиз бўлса, юқоридаги тузатишлардан фойдаланасиз, деган умидим бор.

...Бироқ, даҳшатли қатли ордан сўнг ҳам, халқнинг эрка бўлган интилиши сўнмади. Халқ исёнлари қайнаб кўтарилаверди. Мана шундай ҳаракатларнинг энг жиддийси ва босқинчиларни бағоят шошириб қўйган Бобон бошлиқ кўзғолон бўлди. Бу халқ қаҳрамонининг эл ёдидан ўчгани узок йиллар олиб борилган кўр-кўрона спёсат оқибати ўлароқ пайдо бўлган манкуртлигимиз туфайли эканлигини англаган ҳолда, халқ шарафига лойиқ бу қаҳрамон хотираси олдида бош эгаман!

Бобон Алибой ўғли бошчилигидаги халқ кўзғолони 1869 йил октябрда бошланиб, Зарафшон дарёсининг қуйи оқимидаги туманларни, жумладан, Бухоро амирлиги тасарруфидаги Зиёвуддин ва Хатирчи бекликлари, Россияга тобе ерлардан тузилган Зарафшон округининг Каттакўрғои бўлимига кирган қишлоқларни қамраб олди. Дастлаб бор-йўғи ўн саккиз кишидан иборат бўлган кўзғолончилар сони икки ой ичида беш юздан ошиб кетди. 1869 йилнинг сўнги кунларида Бобон бошлиқ кўрға Хайдарқул раҳбарлигидаги йигитлар ҳам қўшилади.

Чор Россияси мустамлакачилик сиёсатининг ҳимоячиларидан бири, генерал Терентьев «Ўрта Осиёнинг босиб олинishi тарихи» асарининг биринчи жилдидаги 482-бетда уятни унутиб, шундай ёзади: «Сўнги йиллардаги тўс-тўполонлар, амир қўшинининг бетайинлиги, халқининг сиёсий нодонлиги туфайли, мустақилликка эришмоқчи бўлган ҳар бир даъвогарни қўллаб-қувватлаши оқибатида, ғалаёнлар, ўғрилиқ ва талончиликлар авж олди. Айниқса, Жом билан Каттакўрғон оралиғидаги жуда катта жойда босқинчилик билан шуғулланган Бобон деганнинг тўдаси ажралиб туради».

Бировнинг юртини босиб олган генерал, мана шу қулликка қарши курашган халқ вакиллари «босқинчи» дейишини қандай изоҳлаш керак?! Худди шу нуқтаи назар М. Попов мақоласида ҳам мавжудлиги кишини ажаблантиради.

Вақт ўтгани сайин, кўзғолончилар сафларининг кенгайиб бораётганидан кўркиб кетган Зарафшон округи бошлиғи генерал Абрамов шошилишчи разишда фон Кауфмандан ёрдам сўрайди. Мана шундай паллада Академияни битириб, штаб-ротмистр унвонига сазовор бўлган Скобелев Самарқандга келади. Кауфман билан келишиб, генерал-майор Абрамов кўзғолонни бостириш учун Скобелев бошчилигида махсус жазо отрядини тузади. Отрядга асосан тажрибали казаклар ажратилади.

Жазо отряди кўзғолончилар билан даставвал Каттакўрғон яқинидаги Чоршанба қишлоғи ёнида тўқнашади. Ана шу илк тўқнашув Скобелевнинг сўнги жанги бўлиши мумкин эди. Кўзғолончилар Скобелев отрядига жиддий зиён етказиб, қутулиб кетадилар. Жазо отрядининг мағлубияти Туркистонга хўжайинлик қилаётган босқинчи ҳарбийлар орасида таҳлика уйғотди. Шунинг учун ҳам, фон Кауфман «Бош штабга биркитилган штаб-ротмистр Скобелевнинг Чоршанбадаги номуносиб хатти-ҳаракати ҳақидаги масалани текшириб кўрувчи» нуфузли ҳайъатни тузишга мажбур бўлди! Отасининг подшоҳга яқин тургани учунгина Скобелев оғир жазодан қутулиб қолади. Ўз «қаҳрамони» ҳаётини ипидан-игнасиғача ўрганиб чиққан М. Поповнинг «кучли саркарда» Скобелев жангу жадалда пишган казаклардан тузилмиш жазо отрядини оддий ўзбек йигитининг бир ховуч кўри мағлуб этгани ҳақида лом-мим демагани кишини ажаблантиради!

Мана шу шармандали мағлубият туфайли, Скобелев умр бўйи Туркистон халқларидан қонхўр қиличи ёрдамида қасос олди; бола демай, қари демай, одамларни қириш унинг оддий

турмуш тарзига айланди!..

«Улуғ Россия давлати офицерининг шаънини ерга урган» штаб-ротмистр Туркистонга келганига бир йил тўлмай, Кавказ ҳарбий округига қарашли Каспийорти бўлим ихтиёрига жўнатилди. Маркази Красноводск бўлган бу бўлим қўшинлари туркман қабилалари қонини тўкиб, уларнинг ерларини босиб олишга тайёргарлик ишлари олиб бориларди. Чор Россиясининг очкўз панжаси Хива устида муаллақ турар, чанг солиш учун бир оғиз сўз кифоя эди. Бу бир оғиз сўз 1873 йилда айтилди. Қўшинлар Хивага отланди.

М. Поповнинг мақола ёзишдан мақсади қонхўр генералга маддоҳлик қилиш бўлгани учун ҳам, тарихий воқеаларни жиддий ўрганмаган, шу боис жуда кўп хатоларга йўл қўйган. Бу Хива, Кўкон, Кўктепа воқеаларини тасвирлашда кўзга ташланади. Чунончи, Хивага қараб икки қўшин — Тошкентдан фон Кауфман бошчилигидаги Туркистон ҳарбий округи аскарлари, Оренбург ва Манғишлоқдан генерал-лейтенант Н. А. Веревкин бошчилигидаги отряд йўлга чиқди, деб ёзади. Кейинроқ, «уч отряд бирлашди», деган жумлани ишлатади. Брокгауз — Эфрон комусий луғатининг 73-жилдидаги 187-бетда эса шундай ёзилган: «1873 йили фон Кауфман бошчилигида тўрт отряд «Туркистон, Манғишлоқ, Оренбург, Красноводск отрядлари тузилди. 13 000 кишилик бу қўшин 4 600 та от, 20 000 та туя ёрдамида февраль ойининг охири, март ойининг бошида Жиззах, Казалинск, Каспий денгизи бўйидан йўлга чиқдилар. Аммо Красноводск отряди манзилга етиб боролмади».

Брокгауз — Эфрон комусий луғатидан келтирилган бу маълумотларни атоқли ўзбек муаррихи Муҳаммад Юсуфбек ибн Бобожонбек — Баёний ўзининг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарида қуйидагича тасдиқлайди: «Кауфман... Хоразм устига бормоқнинг сар-анжомларини тутмоқга муқайяд бўлди. Икки йилдан ортиқ замонда тамоми сафар тадорикин тутуб, хижратнинг минг икки юз тўксонланчиси ва товук йили имфератур аъзамга бу ҳолатдин хабар бериб, Хоразм сафари рухсатин тилаб, тамоми асбоби сафарни мухайё қилғонининг изҳорин этди. Имфератур аъзам қабул қилиб, рухсат берди.

Аммо Русия давлати мундин бурун беш мартаба Хоразм устига аскар юбориб, аларнинг баъзилари Хоразм йўлида ташналиқдин қирилиб, баъзилари Хоразмга бориб урушиб, қирилиб, ҳанузгача асло зафар топа олғонлари йўқ эрди. Бас, имфератур аъзам бу бобда тамоми аркони давлати била маслаҳат этиб, ул тарафга бормоқга қайси йўл яхшироқ эрконин ҳам билмай, ложарам (ноилож) Хоразм устига тўрт тарафдин аскар юбормакни илтизом этдилар.

Аввалғиси Туркистон лашкарининг амири Кауфман генерал губернатурни Туркистон лашкари била, иккиланчи, Қофқос (Кавказ) лашкарининг амири Марқасуфни Қофқос аскарлари била, учланчи, Урунбурғ маҳофазининг вакили Веруфкинни Ўринбурғ аскарлари била, тўрланчи Баҳри Ҳазар канорида Кандарли аскарининг улуғи Қойилмақом Ломокинни Кандарли аскарлари била Хоразм устига юрсинлар, деб ва ҳамма яккаларга Кауфман губернатур амири лашкар бўлсун, деб фармон юбордилар».

М. Попов мақоласида воқеалар хоҳ Хива, хоҳ Кўктепа воқеалари тасвирлансин, биринчи ўқлар ҳамиша беозор рус қўшинига қаратиб отилгандек тасвирланади. Гўё улар Хивани босиб олиш учун келмаган-у, сайрга чиққанлар! М. Попов ёзади: «28 май куни пешинда ҳужумчи қисмлар шаҳар дарвозаларига яқинлашдилар, аммо ҳужум қилмадилар, хивалиқлар русларни қалъа тўпларидан ўққа тутишди, руслар уларга милтиқларидан жавоб беришди». Чор Россияси даврида босилганига қарамай, ўзининг аниқ маълумот бериши билан нуфузли Брокгауз—Эфрон комусий луғатида эса бу ҳақда шундай маълумот берилади: «28 май куни Оренбург ва Манғишлоқ отрядларининг бир қисми генерал Веревкин бошчилигида Хива шаҳрига яқинлашиб, хандақларни эгалладилар ва шаҳарни тўпга тутдилар. Шаҳарда тўс-тўполон бошланди».

Бу қайдларни Баёний ҳам тасдиқлайди: «Кауфман... Хевақнинг икки ярим миллигида бир ерга тушди... Кулучов (Головачев) шаҳарга тўп отмоқ бошлади».

Воқеалар давомини ёзишда М. Попов яна ёлғондан фойдаланади. Муаллиф мазкур мақоласида босқинни оқлаш учун турли ёлғонларни тўқиб чиқарган айрим рус ҳарбийлари ва «тадқиқотчи»лари ёзиб қолдирган «илмий» асарлардан фойдалангани очик-ойдин кўришиб турибди. «Кўр кўрни қоронғуда топар», деганлари шу-да!

Жуда кўп тарихий асарлардан маълумки, шаҳар тўпга тутилгандан сўнг, фуқаролари қонининг тўкилишини истамаган Хива ҳукмдори Саид Муҳаммад Раҳимхон Кауфманга элчилар жўнатиб, унга шаҳар дарвозаларини жангсиз очиб беришни айтади. Брокгауз — Эфрон қомусий луғатидан: «Шундай қилиб, Сарикўприк томондаги дарвоза орқали Оренбург қўшинининг бир қисми, бошқа дарвозадан эса Кауфман бошчилигидаги Туркистон ва Оренбург қўшинининг қолган қисми тантанали тарзда, жангу жадалсиз Хивани эгаллади». Аммо шаҳарнинг тинч йўл билан забт этилишидан норози, аниқроғи, қон тўкишга ўрганган Скобелев Хива дарвозаларидан бирини тўпга тутишни буюради ва қўлостидаги мингга яқин саллотни жангга бошлаб, ҳар икки тарафдан жуда кўп одамларнинг қурбон бўлишига сабабчи бўлади. Бу воқеалар хусусида Баёний «Шажараи Хоразмшоҳий»да куйидагиларни ёзади: «...Русия тўпийинг кунфоралари қальанинг устида ёрилиб, баъзи жойларни ўт ола берди. Хон ҳазратлари саросима бўлиб, Амир Тўра ва Иноқбек ва Муҳаммадмурод девонбеги ва Яъқуббой ва ғайри... чақириб, маслаҳат этиб, юртни Русияга таслим этиб, сулҳ қилмоққа қарор бердилар. Ондин сўнг, бу мазмунда нома ёзиб, Элтузар Инокни элчи қилиб, Кауфман тарафига юбордилар.

... Кауфман нома мазмунидан огоҳ бўлуб, сулҳ сўзини қабул қилиб деди: «Эртанг хонингни олиб келгин. Бу ерда онинг била сулҳ қилиб мен ушбу ердин қайтаман»... Кауфман Қулучофга фармон юбордиким, Хевақ хони қальани бизга берди. Эмди тўпу милтиқ отмоқдин қўл сақласунлар. Қулучоф буюрди: Русия аскарлари тўп ва милтиқ отмоқдин қўл сақладилар.

... Сиқублуф (Скобелев) ва қунат Шувалуф (корнет Шувалов) бир ғайрат кўргузмак учун зобитларни ҳарбга тарғиб этиб, ушбу бир неча милтиқ отилғонини уруш бошлонғонига ҳисоб этиб, йўлуқгон кишини отиб-чошиб кела бердилар. Ғаразлари бу эрдиким, Хевонки ҳарб била олдук, демакчи эрдилар. Бу тариқада издиҳом (дахшатли ҳамла) била Арк тарафга юрудилар. Аҳоли ҳам учақулардан (томлардан) аларга милтиқ отар эрдилар. Урунбуруғ аскарининг саркардаси Сиқублуф то Арк олдиға келгунча, бу тариқада отишуб келди. Мундин ярим соат сўнгра Кауфман Тошкент лашкари била мусиқа черттируб, Ҳазорасп дарвозасидан кириб келди. Чун уларнинг (яъни Скобелев билан Шуваловнинг) бу тариқа шаҳарга киришлари Кауфманнинг амря билан эмас эрди. Кауфман аларнинг келгонларини эшитиб, фармон юбордиким, алар келгон йўлларидан қайтиб чиқиб, лашкаргоҳга борсунлар».

Шаҳарнинг тинч йўл билан қўлга кирганидан мамнун Кауфман бу қонли воқеалардан хабар топиб, қаттиқ ғазабланади. Бироқ, эркатой офицерни жазолашдан ҳайиқади, — жаллод бу гал ҳам қутулиб кетади. Ўша давр рус мутараққий кучлари ораида «Жаллод» номи билан машҳур бўлган Александр II эса Скобелевни «Жасурлиги учун», деб ёзилган олтин қилич, тўртинчи ва учинчи даражали Авлиё Георгий хочи нишони билан тақдирлайди. Қилич ҳам, хоч ҳам Хива остонасида ҳалок бўлган маҳаллий халқ ва оддий рус саллотларининг қонига бўялганини М. Попов ёхуд бошлиқ ойнома аҳли билармикан?!

М. Попов ва унингдек инсофни унутган айрим «тарихчилар» диққатини яна Баёнийнинг «Шажараи Хоразмшоҳий» асарига қаратаман. Диёнатли ўзбек муаррихи рус босқинчиларининг Хива хонлиги худудида яшаган туркман уруғларидан — ёвмит (ямут)ларга нисбатан қилган қирғинини тасвирлаб, шундай лавҳалар чизади: «Қозоқ отлилар (яъни рус казаклари) кўзга кўринганини отиб, қорри боболарни ва аёлу атфол найза била санчиб ўтга отар эрдилар ва амволларин (болалар)ни тиғ била чошиб, сут эматурғон ўғлонларни торож этар эдилар...

... Шу боисдан, сўнг ямутлар иттифоқ этиб дедилар: «Энди бизларнинг Русия била мулоқотимизнинг қилич била бўлғони яхшироқдур. Аёлу атфолларимиз талаф бўлғодин сўнг, бир жонимиз учун Русиядин миннат кутармизму?! Дунёда мундоқ ҳаёт юргондин ўлғон

яхшидур...»

Куллучуф ямутларнинг таъқиблари учун қозоқ отлиларнинг ораларидин етти бўлак отлини интиҳоб этиб, Бурнаш Ужан отлик бир зобитни оларга саркарда қилиб ирсол этди. Булар бир мил миқдори йўл юриб, бир жамоа ямутларнинг изларидин етиларким, баъзилари қоррилик жиҳатидин, баъзилари беморлик сабабидин ва баъзилари аёлу атфоллариға ҳамроҳлик этиб ўғлонларин, орқалариға кўтармак била ҳоришиб, суст бўлуб, афтону хезон (йиқилиб ва туриб) борур эрдилар. Қозоқ отлилар оларни кўрган ҳамоно, от солиб бориб, ҳаммаларин қатл этдилар. Ондин ўтуб, яна бир жамоа ямутларнинг изларидан етиларким, олар ҳам аёлу атфоллари била чулошиб ва бир миқдор кўю эчкиларин суруб, аҳволи хароб била борур эрдилар. Қозоқ отлилари «хайё-хуй» ужоби била қичқиришуб, от солиб келиб, аралашиб қатл қила бердилар. Ямутларнинг кўп атфоллари отларнинг оёқлари остида қолиб, нечалар ўлуб, нечалари нимжонлик била ота-оналарига қичқирур эдилар. Ул ҳолда ямутларнинг кўзларига дунёву жаҳон қоронғу бўлуб, Русия аскарига тақсум бўлдилар. Баъзи хотинлар ҳам чап кўлида боласи ва ўнг кўлида тиғ била Русия отлилариға ҳамла қилур эрдилар. Бир миқдор уруш бўлгондин сўнг, Русия аскарлари қолиб келиб, оларнинг ҳам ҳаммаларин тиғу тўфанг била қириб тамом этдилар.

Баъзи замон захмдорлар (ярадорлар) ўлукларнинг ораларида ўзларини ўлукдек этиб ётмиш эрдилар. Русия аскарлари найза билан уруб ўлтурур эрдилар. Ва ул ерда бир кичик кўл бор эрди, йигирмадан кўпроқ хотинлар ўғлонларин қучоқларига олиб, ул кўлга кириб сув ичидаги экинларнинг ораларида пинҳон бўлуб туруб эрдилар. Русия аскарлари оларни кўруб, милтиқ ўқи била оларни уруб қатл этдилар.

Ул ҳолда тўрт қозоқ (казак) отлик бир ямутнинг изидин етиб, ўртаға олиб ҳар тарафдин тиғ урмоқ бошладилар. Ул ямутнинг кўлида ҳеч яроғи йўқ эрди. Онга кўп захм урдилар. Кўлларидин ва тамоми баданидин қон оқиб борур эрди. Ямут кўрди, булар они ўлтурмакчидурлар, ғайратга кириб, бир ҳамла қилиб, ул қозоқнинг биридин қиличини қонгираб кўлидин олиб, ул қилич била ҳамула (ўша) тўрт қозоқ отлини қатл этди. Чун захмларидан қон кўп оқиб эрди, беҳол бўлиб йиқилиб қолди. Ул ҳолда икки қозоқ отли бу аҳволда кўруб келиб, отиб ва тиғ била уруб шаҳид этдилар ва Русия аскарлари ҳар ерда зироату хирман бўлса, ўтлаб (ёндириб) ва уйларни тамом ўтлаб борур эрдилар...»

Она юрти бошига тушган оғир ва фожиали кунлар ҳақида ёзар экан, Баёний қора воқеалар тасвирини бир зум тўхтатиб, алам билан бўзлайди: «Дарифким, аҳли Хоразм марди мубориз жамоа эрдилар! Бир неча Ватан хоинлари ўз мақсадларин ҳосил этмак учун мундоғ ҳисоратни оларнинг бошлариға келтурдилар. Агар тамоми Хоразм аҳолилари яқдилу яқжиҳат бўлуб, уруш этсалар эрди, эҳтимоли йўқ эрдиким, Русия аскарлари оларға зафар топа олғайлар. Мундин бурун, беш навбат келиб, асло зафар топа олгон эрмаслар. Нечунким, Хоразмнинг атрофида куму даштлар бордур ва бир тарафида дарё бордурким, маҳкам садларнинг ўртасида воқедир. Онинг пасту баландин билмаган кишиларга фатҳи маҳол эрди. Чунъ олоҳи таолонинг иродаси бу эрди, тақдирға чора йўқдур!»

Қонхўр Скобелевнинг Кўктепа устига қилган хуружи ҳақида ёзар экан, М. Попов шундай сўзларни ишлатадики, уларни ўқиб, ҳайрон қоласан. Босқинчи генерал маддоҳи учун одам қонини тўкиш — «кувноқ куй остида бўладиган солдатларнинг қувноқ меҳнати». Ёки Скобелевнинг тинч аҳоли — туркманлар билан учрашуви тасвирини олинг (М. Попов уларни «айёр туркманлар», деб ҳақорат қилади!). Бу учрашув пайтида, бир туркман йигити: «Туркманлар ҳеч қачон ёлгон гапирмайдилар!», деб айтади. Шу ҳақда ёзар экан, М. Попов ўзи ёлгонни устма-уст қалаштириб ташлаганини унутади!

Ҳа, М. Попов бутун мақола давомида, уятсизларча, ёлгон ишлатади. Нияти — ёлгонга зўр бериб бўлса-да, Скобелевнинг қонхўрлигини оқлаш, иложи бўлса, генерални фариштага айлантириш. М. Попов фаолияти бундан икки аср илгари «Россия давлати тарихи»ни битишга

аҳд қилган бир губернатор фаолиятига ўхшаб кетади. Ўша тарихчи — губернатор ҳам ўз халқи тарихида юз берган шармандали воқеаларни яширишга ёки хаспўшлашга уринарди. Масалан, солномаларда «Руслар жангда душмандан 10 тасини ўлдирдилар», деб ёзилган бўлса, бир қалам уриш билан 10 сони 100 га айлантириларди. 100 та бўлса 1000 тага айлантириларди. Ёки солнома «душманлар-руслардан 1000 кишини ўлдирдилар», деб маълумот берса, бу тарихчи-губернатор 1000 сонини 10 га айлантирарди! Зеро, у тарихий солномалардан нимани олишни, нималарни яшириш лозимлигини биларди...

Совет тарихчилари устозларидан академик Б. Греков «Киев Руси» асари сўзбошида рус ва бутун совет тарихчилиги ақидасини қуйидагича баён қилади: «Тарихий манба, у қанақа бўлишидан қатъий назар, тарихчи ундан нима олишни яхши билсагина фойдалидир». Бу сўзларда, Ўлжас Сулаймонов айтганидек, тарих илмига жуда катта зарар келтирган «илмий» нуқтаи назар моҳияти яширин!

Скобелевнинг қон тўкиш дардига! мубтало бўлгани Қўқон хонлигини забт этиш, Пўлатхон бошлиқ халқ кўзғолонини бостириш давомида яна бўртиб кўринди. М. Попов бу воқеалар ҳақида сўз юритганда, яна ҳақиқатни айтмайди.

... Чор Россиясининг, зулм-истибдодга асосланган сиёсатидан норози халқ орасида чор ҳукумдорларига нисбатан бўлган қаҳру ғазаб кучайиб боргани табиий. Жуда кўп ҳолларда бу қаҳр-ғазаб халқ кўзғолонига замин ҳозирлаган. Шундай ҳаракатларнинг бири Пўлатхон кўзғолони бўлди. Ушбу кўзғолон ҳақида ёзган тарихчиларимиздан Ҳ. Бобобеков, бу ҳаракатга «баҳо беришда шу кунга қадар тарихчи олимлар ўртасида бирлик йўқ: бири уни халқ ҳаракати, иккинчилари реакцион ҳаракат, учинчилари миллий озодлик уруши, тўртинчилари ўзаро феодал уруш, бешинчилари ҳеч қандай баҳо бермай келмоқдалар», дейди. Ўйлашимча, ҳаракатга энг тўғри баҳо, аллақачонлар, унинг душмани бўлмиш киши томонидан айтилган. Кўзғолонни бостиришда фаол қатнашган (ўша пайтда у ҳали капитан эди) генерал Куропаткин олий қўмондонликка юборган маълумотида шундай ахборот беради: «Кураш хон билан бўлмай; аксинча, энгиш жуда қийин бўлган халқ ҳаракати билан бўлди... Аҳоли билан жанг қилиш эса ҳамиша, маҳаллий мустабидларга қараганда, жуда оғир бўлади».

Пўлатхон кўзғолони том маънода халқ ҳаракати бўлиб, у энг аввало озодликка чиқиш учун чор ҳукумати зулмига қарши, маҳаллий феодалларнинг халқ манфаатларига зид қилмишларига қарши қаратилган эди.

Мустабид генерал Троцкий: «Кўзғолон рус вакилларига қарши кўтарилди», деб ёзади. Троцкийнинг бу сўзлари, юқорида айтганимиздек, рус мустабид тузуми билан рус халқи ўртасида фарқ йўқдек, бир тушунча сифатида қабул қилиниши оқибатида, ҳужжатдан ҳужжатга ўтиб, кўзғолонни қораловчи факт сифатида қўлланиб келинмоқда. Хўш, генерал Троцкий, «рус вакиллари» деганда бу ўлкага келган олим, сайёҳ ёки бирор бир савдогарни назарда тутган эдими? Албатта, йўқ. Ахир, бу пайтда босиб олинган ерларда рус қўшинидан, мустамлака қонунларини ўрнатишга хизмат қилувчи амалдорлардан бўлак рус вакиллари йўқ эди-ку! Генералнинг бу сўзларни айтишдан ягона мақсади, ҳимоясиз Андижонга ҳужум қилиш учун баҳона излашдан ўзга нарса эмас. Босқинчи учун пашшанинг ғинғиллаши ҳам баҳона бўлиши мумкин! Демак, генералнинг «рус вакилларига қарши» деган сўзини, «рус босқинчиларига қарши», деб тушунмоқ керак! Бу эса Пўлатхон кўзғолони — мустамлакачиларга қарши ҳаракат эканини яна бир қарра тасдиқлайди.

М. Попов мадҳ этган генерал Скобелев Пўлатхон кўзғолонини бостиришда фаол иштирок этди. Генералнинг ёзишича, бу ҳаракатнинг бош мақсади, руслар «босиб олган хонлик ерларини қайтариб олишда иборат» эди. Босқинчи генералнинг бу сўзларидан яққол кўриниб турибдики, кўзғолон (хусусан, унинг ўрта босқичи) миллий озодлик ҳаракати характерида эга бўлиб, у мустамлакачиларга қарши қаратилган.

Рус босқинчиларининг ўлкадаги раҳбари фон Кауфман подшоҳга телеграмма жўнатади. «Ўн

минг кўқонлик Туркистон генерал-губернаторлигига уруш бошлади», деб ваҳима кўтариб, янги босқинлар учун фотиҳа тилайди. Шу билан бирга, Кауфман подшоҳдан кўқонликларга қарши уруш олиб бориш учун 200 минг сўм пул қарз сўраб, бу пулни босиб олинажак хонлик хазинасидан юз карра ошиғи билан қайтаришга ишора қилади. Подшоҳ телеграмма қоғозига: «Бажариш керак», деб ёзади.

Бу — кўзғолонни бостириш баҳонасида, уруш ҳаракатларини бошлаш, Кўқон хонлигини босиб олиш учун расмий рухсат эди!

Генерал М. Д. Скобелев ташаббуси билан, «Икки сув ораси», деб номланган уруш ҳаракатномаси ишлаб чиқилади. Бу ҳаракатнома асосан кўзғолончиларга қарши қаратилган бўлиб, унда яна бир марта Андижонга ҳужум уюштириш, кўзғолончиларнинг асосий кучларини тор-мор этиш кўзланган эди.

Қонхўр генерал бу ниятини амалга ошириш учун йўлида учраган барча қишлоқларни култепага айлантириб, 1876 йилнинг 8 январида Андижон остонасига етади. Ўртада даҳшатли жанг бошланади. Андижонликлардан 20 минг одам ўлдирилади!

Бу сўзларнинг исботи учун З. А. Кастельскаянинг «Туркистон ўлкаси тарихидан» номли китоби 24-бетдаги сатрларга сизнинг ва мақола муаллифининг диққатини жалб этмокчиман: «Жазо отрядига бошчилик қилган Скобелев қўшинлари исёнчиларга қарата тўплардан ўт очиб, уларни чекинишга мажбур қилдилар. Скобелев Андижонни ёндириб, Қорадарё воҳасидаги қишлоқларнинг ҳаммасини йўқ қилиб ташлади».

Сизга ва М. Поповга Скобелевнинг шу даврга оид бир «жасорати» ҳақида ҳикоя қилиб берай. Сиз жамоатчиликни, шу жумладан, биз ўзбекларни «шонли 150 йиллигини нишонлашга чорлаган» қонхўр генерал бошчилигидаги ёвуз гала ёндирилган, вайронага айлантирилган қишлоқларини ташлаб чиқиб, бошпана излаб юрган бир тўда тинч аҳолини учратиб қолади. Уларнинг қўлида яроқ йўқлигини, тўда асосан чоллару кампирлардан, аёллару болалардан иборат эканлигини кўра туриб, Скобелев қўл остидаги офицерлар — Наливкин билан Ионовга тинч аҳолини қириб ташлашни буюради. Шунда Наливкин бу қабихликдан бош тортиб: «Мен офицерман, қурол ушлаган душман билан юзма-юз жанг қилишга ўрганганман. Тинч аҳолини қириш эса қўлимдан келмайди», деб жавоб беради. Ҳазаби чиққан Скобелев Ионовни зуғумга олгач, у қўл остидаги саллотларни бошлаб, эмизукли болаларгача чопиб ташлайди. Мана шу воқеадан кейин Скобелев, «Наливкин ё жазога тортилсин ёки истеъфога чиқсин», деб туриб олади. Оқибатда, Наливкин истеъфога чиқишга мажбур бўлади.

... Кўзғолон бешафқат бостирилди. Бутун бошли романларга мавзу бўлмиш Пўлатхон тақдири фожиали тугади: ўз халқи эрки учун курашган 33 ёшли йигит дорга осилди. Халқ қонини дарё қилиб оқизган, йўлида учраган барча қишлоқлар кулини кўкка совурган, тирик жонни тигдан ўтказган генерал Скобелев эса, 1876 йилнинг 19 февралда подшоҳ ҳукми билан ташкил этилган Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори, деб эълон қилинди.

Кўзғолоннинг ҳақиқий қахрамони халқ эди. Шу боисдан ҳам, «реакцион маҳаллий элементлар бу кўзғолонни бошқариб тургани, улар Россиянинг Ўрта Осиёдаги таъсири кучайиб бораётганидан кўрққани учун, халқни русларга қарши кўтаргани» ҳақида гапириш асоссиздир. Чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини ёқлаб, яъни кўзғолон русларга қаратилгани учун, хонлик чор қўшинлари томонидан босиб олинди, деб ёзган бир қатор тарихчилар бу билан бутун бир халқни ҳақорат қилганларини, уларнинг озодлик йўлида тўккан муқаддас қонларини ўша рус саллотлари каби тупроққа қорганларини англарикиларми? Ҳамон англамаган бўлсалар, англайдиган пайт етди, деб айтишни истардим!..

Чор ҳукумати ўз халқи манфаатларига қарши борган ва сотқинлик йўлига ўтган кимсаларни ўз паноҳига оларди. Кўзғолонга хиёнат қилган Абдурахмон Офтобачи халқ қаҳридан қочиб Катеринаславда яшай бошлайди ва ўз сотқинлиги эвазига 3 минг тилла танга ҳисобида нафақа олади. Унинг ўлимидан сўнг бу пул сотқиннинг хотини ва қизига берилади. Мустабидлар

хиёнатни жуда қиммат баҳолайдилар. Бундай сиёсат мустамлака ўлкада ҳукм сураётган ҳар қандай зўравонлик, ҳар қандай жабру зулмдан даҳшатли эди!

У одамлар кўнглига шубҳа ва хиёнат уруғларини сочарди. Бундай сиёсат уларда, бир-бирларини сотиш билан, чақув ва айғоқчилик билан ўз турмушларини яхшилаш мумкин, деган тасаввур пайдо бўлишига хизмат қиларди. Чор ҳукмдорларининг уринишлари бекор кетмади. Бу ҳол кечикиб бўлса-да, ҳосила берди. Шунинг учун ҳам, ўз халқи манфаатларини ўйламайдиган баъзи бир амалдорларни кўрсам, улар ўша уруғларнинг меваси эмасмикин, деган ўйга бораман.

М. Поповнинг фаросатсизлиги (балки билиб туриб, ўзини фаросатсиз қилиб кўрсатиши) шу даражага борадики, уятни бир четга йиғиштириб қўйиб: «Туркистон ва Туркменистонда бўлган пайтида М. Скобелев Ҳиндистонни инглизлар ҳукмронлигидан ОЗОД ҚИЛИШ МАҚСАДИДА ЖАНГОВАР САФАР УЮШТИРИШ масаласи билан жиддий шуғулланади», деб ёзади. Унда, биз Англиянинг Ўрта Осиёга кўз олайтиришини «ТУРКИСТОН ўлкасини руслар асоратидан озод қилиш истаги» сифатида кўрсатишимиз мумкин экан-да! Қолаверса, Ҳиндистонни озод қилиш» баҳонасида рус босқинини оқлаш Скобелев фикри эмас, бу М. Поповнинг ўйлаб топган ёлғон ақидасидир. Скобелев эса бу босқин режасини тузаётганда М. Поповга ўхшаб ўз мақсадни яширмай, очиқ-ойдин: «Бу босқин Россия тантанаси ва улуғлиги» учун хизмат қилади, деб улуғ давлатчилик ғояларини тарғиб этган!

Бутун куч-қувватини генералнинг буюк даҳосига олқиш айтишга сарфлаган М. Попов бошқа воқеаларни деярли ўрганмаганлиги оқибатида, тарихий воқеалардан палапартиш хулосалар чиқаради. Жумладан, у «Қўқон хони Абдурахмон», деб ёзади. Ўрта мактаб ўқувчисиям билмадики, ўша пайтда Қўқон хони тахтида Худоёрхон ўтирган эди. Абдурахмон эса... Абдурахмон Офтобачи бўлиб, у дастлаб хон тарафида, кейин хонга қарши чиққан кўзғолончилар тарафида турган, ундан кейин... кўзғолончиларни рус босқинчиларига тутиб берган сотқин бир кимсасидир. Лекин М. Попов хамиша ҳам алдайвермайди, баъзан тўғри гапниям айтади. Жумладан, Скобелевнинг нақадар «буюк психолог», «ажойиб инсон», «демократ», «тенги йўқ инсон» эканини бутун мақола давомида исботлашга уринган муаллиф ўттиз тўққиз яшар босқинчининг фоҳиша тўшагида ўлиб қолганини тасвирлаш билан, бутун қилган «меҳнати»ни йўққа чиқаради, яъни суюкли генералнинг қандай инсон бўлганини, ўзи билмай, фош этиб қўяди!

ЎРТОҚ МУҲАРРИР! Миллатлараро муносабатларнинг бутун мамлакатда, шу жумладан, жумҳуриятимизда ҳам таранглашган пайтида, бундай ғайри ғояларни тарғиб қилувчи, такрор таъкидлайман, халқлар ўртасидаги дўстликка раҳна солувчи мақолани босиб чиқаришдан муддао нима?! Нима сабабдан, жумҳуриятимиз халқлари, биринчи галда ўзбек халқи маънавияти учун хизмат қилиши зарур бўлган ойнома саҳифасида, бу халқнинг тарихини бузиб кўрсатувчи, шу билан уни таҳқирловчи мақола эълон қилинди?!

Авалло, бундай мақолаларнинг босиб чиқарилишига биз ўзбек зиёлиларининг лоқайдлигимиз сабаб бўлаётганлигини тан оламан. Мана шу лоқайдлик натижасида, Ўлжас Сулаймонов ёзганидек, «бир қатор шахару қишлоқларимиз ҳамон босқинчи подшоҳ ва унинг генераллари номи билан аталиб келинаётгани билан даҳшатлидир. Бу даҳшат қаердаким, олим бепарво, шоир соқов, сиёсатчи кўр бўлса, ўша ерда ўзини намоён қилавериши билан даҳшатлидир».

Тошкент яқинидаги жойлардан бири шахарни қонга ботирган генерал номи билан «Черняевка», деб аталишини сиз ҳам, мен ҳам биламиз. Балки сиз бундан хурсанддирсиз, аммо мени бу жуда қийнайди. Жаллодликда Скобелевга баробар рус буржуазияси, «Туркистон хазиначиларини бизга очиб берган Ўрта Осиё Ермаги», дея олқишлаган бу золим ҳақида З. Кастельская китобида шундай ёзилган: «Черняев ашаддий шовинист эди. Унинг назарида, Қўқон хонлигида яшаган ўзбеклар, қирғизлар, қипчоқлар ва бошқа халқлар ёлғиз тўн кийгани

учунгина қириб ташлашга лойиқ» эдилар.

«Улуғ рус мусаввири» эканлиги пеш қилиниб, пойтахтимиз кўчаларидан бири Верешчагин номи билан аталиши, Самарқанд яқинида, Зарафшон дарёси қирғоғида юксалиб турган адир тепасида шаҳарни босиб олиш чоғида ҳалок бўлган босқинчиларга ўрнатилган ҳайкалнинг кўр тўкиб туриши, лоқайдлик ва манқуртлигимиз оқибати эмасми?! Наҳотки, бу «халқлар дўстлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади», деб ўйлайдиган кимсалар ҳамон бор бўлса?! Агар шундайлар бўлса, улар ҳақиқатдан кўз юмган сўқирлардир. Ҳақиқат эса, яна такрорлайман, Россиядан улуғдир.

Ушбу мактубимни бундан бир неча йил аввал ёзган шеърим билан якунламоқчиман:

*Самарқандга яқинлашган он,
Юрак бирдан газаб-ла урар:
Юксак адир устида, не тонг,
Босқинчилар ҳайкали турар.*

*Улар қўлда милтиқ, тиг ушлаб,
Ватанимга кириб келганлар.
Ватан дея жанг қилган эрлар
Бошин кесиб, тилин тилганлар.*

*Улар сутни қўшганлар қонга,
Оналарнинг мурдасини янчиб;
Кўтарганлар қора осмонга,
Болаларни тигларга санчиб.*

*Улар зулми, улар азоби
Тўлдиргандир дилни озорга;
Улар ўтган йўллар атрофи
Тўлиб кетган сонсиз мозорга.*

*Улар бизга илму зиёмас,
Қуллик, хорлик олиб келганлар;
Боболарнинг китобин ёқиб,
Бизни «нодон» дея кулганлар.*

*Улар тўпга тутганлар халқим;
Шаҳрим бўлган хор, кунпаякун.
Демак, бордир сўрашга ҳаққим:
«Бочқинчини ёдламоқ нечун?!»*

*Нечун бунда Бобон, ё бобом
Номин ёдга олмайди биров?
Нечун бунда ёдланар, ахир,
Эрк қотили— истилочи ёв?!*

*Кимлар бизни масхара этар,
Кимлар бизни қилар ҳақорат?!
Қачон бу зулм абадий йитар,*

Қачон босқин этилар зорат?!

*Бу дунёда босқинчидек зар,
Босқинчидек золим йўқ, халқим!
Ҳайкал эмас, сенинг кўксингда
Занглаб ётар битта ўқ, халқим!..*

ҲАҚ ГАПНИ ҚАЧОН АЙТАМИЗ?

Ўзбекистонда миллатлараро муносабатларда бир қадар тинчлик, осойишталик ҳукм сураётгани баъзи бировларга ёқмаяпти шекилли... Марказий матбуот саҳифаларида чўғни қовлашяпти. Бунга янги мисол Темур Пўлатовнинг яқинда «Московские новости» ҳафталигида босилган «Анголани қувиб етамиз ва ўзиб кетамиз» мақоласидир. Эмишки, Ўзбекистонда руслар ва «рус тилида гаплашувчи аҳоли» танг аҳволга тушиб қолганмиш... Шу сабабли оммавий равишда кўчиб кетишаётганмиш... Аҳвол шундай давом этаверса, Анголани қувиб етиш ва ўзиб кетиш ҳеч гап эмас эмиш... Бир пайтлар португаллар бўшатиб чиққанда, Ангола «ерга ўтириб» қолганидек, Ўзбекистон ҳам четдан келган «мутахассислар»сиз «чўкиб» қолиши муқаррар эмиш... Ва ҳоказо...

Табиийки, Ўзбекистондан йироқда яшовчи, биздаги аҳвол ва шароитдан беҳабар ўқувчи бу гаплардан ўзича хулоса чиқаради: Руслар ва «рус тилида гаплашувчи аҳоли» кўчиб кетаётган бўлса... демак, бир гап бор. Жабр ўтмаса, зулм етмаса, киши бир юртни қўйиб, иккинчи юртга кўчиб кетармиди? Ҳа, бу — ўша-ўша ўзбеклар иши... Ўшалар кун беришмаяпти... Бу ўзбеклар дегани ҳеч инсофга келишмас экан-да... Ўзлари-ку, боқиманда бўлиб, бошқалар ҳисобига яшашади... Махфия тузиб, давлат мулкани талон-торож қилишади... Ўғри ҳам — шулар, порахўрлар ҳам — шулар... Бу ҳам етмагандай, хотинлари ҳар йили туғишини айтмайсизми? Вой, лаънатилар-ей!..

Хуллас, узоқдаги ўқувчи бу хил чиқишларни ўқиб шундай деб ўйлайди... Ахир, «жабрдийда» руслар ва «рус тилида гаплашувчи аҳоли» Ўзбекистондан оммавий равишда кўчиб кетишяпти-да... Ишонмайсизми? Мана—мақола! Мана — рақамлар!.. Мана, — маҳаллий муаллифнинг имзоси! Рад этиб кўринг-чи?..

Келинг, шу ҳақда бир мулоҳаза юритайлик. Тўғри, жумхурият парламенти масалага аниқлик киритишга интилиб, қардош парламентларга мурожаат қилди. Аммо гап чала айтилди, бор ҳақиқат айтилмади. Бошимизга янги-янги таъна-дашномлар ёғдиришаётган экан, нега биз ҳамон индамай, андиша қилиб турамыз? Ҳақ гапни қачон айтамыз?

Масаланинг бошидан тушайлик. Хўш, руслар бу — руслар, аммо «рус тилида гаплашувчи аҳоли» дегани нимаси? Шундай бир халқ ёки шундай бир миллат борми ўзи? Йўқ, бу — ўйлаб чиқарилган матоҳ. Америкада яшовчиларни «америкалик» деймиз. «Инглиз тилида гаплашувчи аҳоли» демаймиз-ку... Ёки Австрияда яшовчиларни «австриялик» деймиз, «немис тилида гаплашувчи аҳоли», деб атамаймиз-ку... Такрор айтаманки, «рус тилида гаплашувчи аҳоли» дегани тўқиб чиқарилган ёлғон гап, янада қатъийроқ қилиб айтадиган бўлсак, хунук бир ниқоб...

Даъвомни далиллаб беришга ҳаракат қиламан. Биламизки, бизда «рус тилида гаплашувчи аҳоли» деганда, аввало яҳудийлар, украинлар, арманлар, корейслар ва бошқаларни кўзда тутишади. Ҳар бирининг худо берган ўз қутлуғ номи бор. Шу номни улар азиз ва муқаддас тутишади, шу ном ила фахрланишади; шу ном таҳқир этилганда, алам ва изтироб чекишади. Мисол учун яҳудий ёки арманининг олдида бориб, сен яҳудий ёки армани эмассан, рус тилида гаплашувчи аҳолисан, деб кўринг-чи, нима деркин... Ёки украин ва корейсга шундай деб кўринг-чи, нима эшитаркансиз... Ахир, бу яҳудий учун ҳам, армани учун ҳам, украин учун ҳам, корейс учун ҳам — ҳақорат, яъни миллатининг тайини йўқ, деган гап. Ҳолбуки, бизда миллатсиз киши йўқ. Ҳар кишининг миллати паспортида аниқ қилиб ёзиб қўйилган. Бас, шундоқ экан, нега энди кейинги йилларда «рус тилида гаплашувчи аҳоли» деган сохта ибора тўқиб чиқарилди? Ундан кўра, яҳудийлар, украинлар, арманлар Ўзбекистондан кўчиб кетишяпти, деб тўғриси айтиб қўя қолса бўлмайдами? Йўқ, унда ниқоб йиртилади, ҳақиқат

аён бўлади, айюҳаннос солишга ўрин қолмайди. Нега десангиз, яҳудийлар фақат Ўзбекистондан кўчиб кетишаётгани йўқ, улар Россиядан ҳам, Украинадан ҳам, Кавказдан ҳам кўчиб кетишяпти. Яқин-яқинларгача уларни шу ишлари учун ёмонотлиқ қилишга уриндик, лекин энди ҳақиқатга тан бердик, бугун эътироф этиб турибмиз: Яҳудийлар ўз тарихий ватанларига қайтишяпти. Худди немислар Германияга қайтишаётганидек... Бу — қонуний, табиий жараён, бунда ғайритабиий бирор нарса йўқ. Энди савол туғилади: Яҳудийлар Исроилга кетишса, табиий жараён бўлади-ю, украинлар Украинага, татарлар Татаристонга, арманлар Арманистонга кетишса, нотабиий бўладими? Ахир, улар яҳудийларга ўхшаб, Совет Иттифоқидан чиқиб кетишаётгани йўқ; қайтишадиган бўлса, бор-йўғи ўз ота юртларига қайтишади, холос... Ана, кўряпсизми, «рус тилида гаплашувчи аҳоли» демасдан, ҳар кимни ўз миллати номи билан атаб, сўз юритилса, ҳақиқат аён бўлади-кўяди...

Энди русларнинг Ўзбекистондан кўчиб кетишаётгани хусусида... Бу ҳам табиий жараён. Ҳаттоки, тарихий зарурат... Фикримни англантишга ҳаракат қиламан. Россия империясининг чекка ўлкаларини «руслаштириш» сиёсати 1917 йилга келиб тўхтаб қолгани йўқ, шиддат билан давом этаверди. «Кўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш» шиори остида марказий Россиядан миллионлаб аҳолини Қозоғистон яйловларига кўчиришди. «Саноатлаштириш» шиори остида миллион-миллион рус деҳқонларини «ишчи» қиёфасига солиб, Ўрта Осиё шаҳарларига олиб келишди. Подшо ҳукумати қилолмаган ишни қисқа бир муддат ичида биз қойил қилиб бажардик, деб Хрушчев мақтанганини бугун кўпчилик билади!..

Хўш, оқибат нима бўлди? Фойдасидан зиёни ортиқ бўлди. Бир томондан бизда Ўрта Осиёда сунъий равишда катта ишсизлик юзага чиқди, иккинчи томондан, поёнсиз рус ерлари — экин-тикин далалари, қишлоқлари ташландиқ хароб аҳволга солинди. Орқа-кетини ўйламай қилинган кўч-кўч «тадбир»нинг натижаси шу бўлдики, Россияда ўн минглаб қишлоқлар, қарийб бир миллионга яқин ҳовли-қўрғон кимсасиз, хувиллаб қолди. Азалий серҳосил буғдойзорларни чим босиб, далалар, гўзал ерлар камишзор, тўқайзорларга айланди. Москвада бир буханка нонни иккига бўлиб сотишаётганида, Москва атрофида, унумдор Россия ерларида тўкилиб-сочилиб, чириб ётган буғдой ҳосилини йиғиштириб олишга одам топилмади, топилмаяпти... Хуллас, деҳқонларидан айрилган Россиянинг қадди эгилиб, бели букилиб қолди. Агар бунинг чораси кўрилмаса, рус қишлоқлари қайта тикланмаса, Россияни истиқболи қоронғу: ҳеч қачон рўшнолик кўрмайди, қорни нонга тўймайди. Доим чеккага қарагани қараган. Етакчи рус иқтисодчи олимлари ҳам буни қайта-қайта айтишяпти.

Хўш, рус қишлоқларини ким тиклайди? Қамиш, тикан босиб ётган ўша ажойиб далаларга ким қайта ҳаёт бағишлайди? Албатта, бутун умид турли-туман шаҳарларни тўлдириб, Т. Пўлатов айтмоқчи миллий низолардан «гангиб» юрган кечаги рус деҳқонлари ва уларнинг болаларидан. Шунини ҳисобга олиб Ельцин ҳукумати қардош жумҳуриятларда яшовчи рус аҳолисига мурожаат қилди, уларни ўз юртига чорлади, рус қишлоқлари тикланмас экан, Россия ҳеч қачон; ўз қадрини ўнглаб ололмайди, деб гапнинг дангалини айтди. Буни тушуниб етганлар ва етаётганлар, бу тарихий чақириққа «лаббай», деб жавоб бераётганлар бор. Ўйлаб қаранг, Россияга кўчиб бораётганларни фермерлик истиқболи — катта истиқбол кутмоқда. Бу — камида юз-ёки эллик гектар ерга хўжайин бўлиш деган сўз. Бу ўзбек деҳқонининг тушига ҳам кирмайди. Хуллас, бугун Ўзбекистондан (бошқа қардош жумҳуриятлардан ҳам) руслар озми-кўпми Россияга кўчиб кетишаётган экан, бу — табиий бир жараён, тарихий бир зарурат, давр тақозоси. Негаки, бошқа йўл йўқ. Рус қишлоқларини руслар тиклайди, космосдан тушиб, биров обод қилиб бермайди. Гапнинг индаллоси шу. Нега шуни баралла айтмаймиз? Ахир, бу гапнинг кўрқадиган, ваҳима қиладиган ери йўқ-ку... Ҳолбуки, ҳақиқатни баралла айтиб, яхши ниятда Россияга кўчиб кетаётганларга, давлат йўли билан, зарур шарт-шароитлар ҳозирлаб берилса, майда-чуйда гап-сўзларга, фикрни бошқа ёққа буришларга ўрин қолмасди. Балки шу мавзуда қалам тебратаётганлар ҳам пича инсофга келар, гапни бу қадар айлантиришмасди.

Мутахассислар-чи, сўрайди ўқувчи, улар кетишаётганмиш, касалхоналар врачсиз, заводлар инженерсиз қолаётганмиш... Қайси касалхоналар? Қайси заводлар? Темур Пўлатов даъвосида ҳақ бўлса, бирма-бир айтсин уларни, номларини қатор қилсин! Аравани қуруқ олиб қочишнинг нима кераги бор. Борингки, кетаётганлар бўлсин ҳам дейлик. Қаерда истиқомат қилиш ҳар кимнинг ўз ихтиёри. Бу аввало ўша мутахассиснинг инсоний ҳақ-ҳуқуқи, ҳеч кимса унинг йўлини, ихтиёрини тўсолмайди. Гап-сўзларни кўпайтириш ўрнига кўчувчиларга ҳар томонлама ёрдам бериш керак. Россиядан мутахассислар кетишмаяптими? Москвадаги элчихоналар олдида навбатда турган минглаб одамларни кўргандирсиз, Темур Пўлатов? Хуллас, кетадиганлар Россиядан ҳам! кетишяпти. Аммо, ҳар ҳолда, осмон узилиб, ерга тушгани йўқ!

- МАХФИЯ -

ЙЎЛДОШ СУЛАЙМОН

БАҒРИ ҚОН ФАРҒОНА

Она Фарғонам, онажоним, нега йиғлаяпсан, нега инграяпсан, нега титраяпсан? Мусибат қаердан кела қолди, уни ким олиб келди? Ана шу хунрезликни, биродаркушликни бошлаб берган, тинчингни ўғирлаган, сени қон қақшатган ким ўзи? Меҳр-муҳаббатнинг, қон-қардошликнинг юзига оёқ қўйган, ўзига ёзилган дастурхонга оёқ узатган, бошимизга ғам тошини отаётган юзи қора ким ўзи? Наҳотки, сенинг сувингни, ҳавонгни, меҳрингни ичиб улғайганлар орасида шундай бетавфиқлар бор бўлса?!

Бутун Фарғонанинг азадор ҳовлига ўхшаб қолганига чидолмай ҳайқиргим келяпти Бу аламли нидо томоғимга тиқилиб-тиқилиб, бутун вужудимни аёвсиз оғритгани билан, нега овозимни чиқара олмаяпман? Гапириш навбати келганда тилим лол бўлиб, кўзларим ёшга тўляпти. Фарғонада қон, тўкилганига, 2 мингдан ортиқ ҳамюртимиз бошпанасидан айрилганига, мингга яқин узок-яқинларимизнинг жароҳатланганига, кўплаб кишиларнинг ҳалок бўлганига, ҳовли-жойларининг кули кўкка соврилганига ўзим шоҳид бўлиб турибман-ку! Қани энди буларнинг барчаси ёлғон бўлса? Қани, болалар ва оналар фарёдини эшитмаётган бўлсам? Бу шафқатсизликлар учун ич-ичим куйишга куйяпти, аммо кимни лаънатлай, кимга ялиниб-ёлворай? Ахир, турк билан ўзбек нима учун, нима талашиб, бир-бирларига тажовуз қилишди? Наҳотки, бир ҳовуч бебошларнинг қасдма-қасди икки халқни — тили бир, дини бир, урф-одати бир, ҳатто қони бир икки халқни бир-бирига ёв этиб қўйса? Йўқ, бу ҳеч ақлга сиғмайди...

У ёки бу халқни ёмон отликка чиқариш нодоннинг иши. Катта ё кичик бўлишидан қатъий назар, ҳар бир халқ ҳамиша улуғ ва қудратли. Ёмон, ичиқора, жанжални пулга сотиб оладиган, номард, худбин, пасткаш, майдагап, хулқи бузук, хоин одамлар ҳар бир халқдан ҳам топилади. Гўдакларнинг, оналарнинг, оталарнинг, «ҳеч кимга тили ҳам, жағи ҳам тегмаган» меҳнат аҳлининг гуноҳи нима?! Баъзилар бу воқеаларни «тўқликка шўхлик» деб баҳоляпти. Ваҳоланки, унчалик тўқ ҳам эмасмиз. Иқтисодий, ижтимоий, маънавий қийинчиликларни тезроқ тугатиш йўллари биргалашиб излаш, бир-биримизга мададкор бўлиш ўрнига, етти ухлаб тушга ҳам кирмаган даҳшатли манзараларнинг томошабини бўлиб ўтирибмиз. Жанжалнинг тагини суриштирмай, ўзимизча хулоса чиқаряпмиз. Баъзан вазиятни тўлиқ англаб етмай, «қилдан қийиқ қидирганлар»нинг ур калтак, сур калтакни давом эттиришларига баҳона топиб беряпмиз. Бошқа жойлардаги ҳамма месхет турклари Қувасойдаги ўз уруғлари бўлган ўша бебошларни қоралашяпти. Бундай қаҳрли овозни мен Қўқонда, Фрунзе ноҳиясининг Найманча қишлоғида, Ўзбекистон ноҳия Ленин номидаги жамоа хўжалигининг Каттағон қишлоғида, Фарғона ноҳиясининг Усмон Юсупов номидаги боғдорчилик совхозида, Марғилонда эшитдим. Месхет турк энг кўп яшайдиган Қувасойда ўзи нима бўлган эди?!

Қейинги вақтларда бу ерда истиқсмаат қиладиган ўзбек, тожик, қирғиз ва бошқа миллатларга мансуб кишилар тез-тез:

— Буларнинг дастидан ёш-ялангларимиз кўчада бемалол юролмай қолишди, — деб айрим месхет турклари устидан арз этишарди.

Бу ҳақли овозларга қулоқ тутадиган топилмади. 1989 йил 23 май куни месхет турклари ресторанда ўзбек йигитларининг иззат-нафсларига тегдилар. Бу хабар тез тарқалди. Кўпдан алам билан юрган ўзбек йигитлари бақириқ-чақириқ билан ўша куни соат 19 дан 30 дақиқа ўтганда тўпландилар. Шаҳарнинг Будённий кўчасида икки тараф бир-бири билан юзма-юз

бўлиб, бир-бирини ҳақоратлашди, қичқирдишди. Гиж-гижлаш кучайиб, жаҳл келиб, ақл йўқолди, бир-бирларининг устига тошлардан ёмғирлар ёғдиришди. Ўзбек, тожик, месхет туркларидан тўрт киши жароҳатланди. Вилоят ва шаҳар партия, шўро ташкилотлари, милиция ходимлари кучи билан жанжал бостирилганда, вақт ярим кечадан ўтган эди. 24 май куни соат 11 ларда месхет туркларидан 300 киши шаҳарнинг Ленин майдонига тўпланиб, ўз юртларига қайтиш ҳақидаги ва бошқа сўровларни ўртага қўйиш билан бирга, жанжал сабабчиларини жазолашни талаб этдилар. Улар билан юзма-юз йиғилган 500 дан ортиқ ўзбек ва тожик миллатига мансуб шахслар рўпарасидагиларга асаблари кўзғаб интилдилар. Партия, шўро, жамоат ташкилотларининг раҳбарлари, тинчлигимиз соқчилари, обрў-эътиборли оқсоқоллар ўртага тушиши билан, соат 13 дан 30 дақиқа ўтганда тарқалган оломон, соат 19ларда яна йиғила бошлади. Аммо булар фақат ўзбек ва тожик йигитлари эди. Улар қаршисида месхет турк оқсоқолларидан — ҳалол меҳнати ва одамларга меҳри билан ҳурмат топган Тоштон ака Аслонов сўзга чиқиб, ўз ватандошлари орасидаги баъзи енгилтак ва хулқи бузуқ йигитларни қоралади, уларнинг ҳаддан ошган хатти-ҳаракатлари учун вужуди титраб-титраб кечирим сўради. Ундан кейин сўзга чиққан кўп кишилар ҳозирги воқеаларни онгсиз ҳаракат деб баҳолаб, ақл-идрокни йиғиб олишга чақирдилар.

Бу юрак сўзлари, ҳатто ялиниб-ёлборишлар, қонун бунга йўл қўймаслиги, ҳеч ким ундан қочиб кутулолмаслиги ҳақидаги жиддий огоҳлантиришлар нега озгина бўлса ҳам таъсир этмади? Нега оломоннинг қулоғи қар бўлиб қолди, жазавалари ошиб-тошди? Темирйўлчилар кўчасидан юриш бошлаган оломонни бу ерда кўпчилик бўлиб яшайдиган месхет турклари ғазаб билан кутиб турарди. Тошлар, портловчи пакетлар ва таёқлар билан бир-бирига ташланган жаҳолат жангида 58 киши жароҳатланди, 32 киши касалхонага ётқизилди. Қувасойнинг Вали қишлоғида яшовчи 29 ёшли тожик йигити Икром Абдурахмонов касалхонада вафот этди. Кимларнингдир, рост, қайсидир кўринмас шарпаларнинг ваҳимасига, миллий ҳис-туйғуга тегувчи чақириқларига, қутқусига учиб, қулоғи қар, дили ва кўзи совуқ бўлиб кетган ҳар икки тарафнинг оломони ҳақида гапиришдан олдин Қувасой раҳбарларига, милиция ходимларига таъна тошини отмай бўладими? Қувасойда месхет туркларининг бир тўда «валат»лари кейинги вақтларда бебошлик кўчасига кириб, бошқаларнинг иззат-нафсига тегиб юриши маълум бўлиб, кўп шикоятлар тушиб турган экан, нега чора кўрилмаган? Милиция ходимлари, жамоат ташкилотлари, Сизлар қаерда эдингиз? Айниқса, милиция ходимлари, яна такрорлайман, ўзбошимчаликни кўриб туриб, нега кўрмасликка олганлар?

Қувасойликларнинг айтишларича, бу ердаги милиция ходимлари айрим месхет турк йигитларидан кўрқишар экан. Нега? Тиллари қисикмиди? Босар-тусарини билмаган ўша 10—15 такасалтанг вақтида жиловлаб қўйилганда, имоним комилки, ҳозир бошимизга бундай оғир кўргулик тушмаган бўлар эди. Жанжалнинг илк куни оломон жиноятчиларнинг жазоланишини талаб этганда, каллани ишлатиб, тўполончи ўнтадир, йигирматадир, ўттизтадир, нега дарров ушланмади? Улар ўша куни кўпчилик кўзи олдида тергов қилинса, судга берилса, ҳамма фалокатнинг олди олинмасмиди? Ишсизларни ким ўйлаб кўрди? Қўлга тош, таёқ, пичоғу ханжар тутган ёшларнинг кўпчилиги ҳеч қаерда ишламаётган, ҳеч ким ҳисобини олмайётган бекорчилар эканини катталар бундай ўйлаптиларми?

Қувасойдаги бор воқеа мана шу. Аммо миш-мишлар еру-кўкка сиғмайди. Фарғона вилоятининг қаерига борманг: «Нима дейсиз, месхет турклари Қувасойда болалар боғча-яслисига кириб, гўдакларни ўлдириб, паншахага илиб кетибди, болаларнинг икки оёғини икки томонга тортиб, бўлиб, деворларга миҳлабди, қизларни зўрлабди, кўринган ўзбекни ўлдирипти» ва ҳоказо ва ҳоказо гаплар. Ахир, буларнинг ҳаммаси кимларнингдир ўйдирмаси-ку! Вилоят партия кўмитаси мафкура бўлими мудир Абдусамаджон Шерматов боғча-ясли воқеасини шарҳлаб деди:

— Шаҳар ижроия кўмитаси биноти ёнида жанжалкашлар билан мунозара қилиб

турганимизда, орқа томондан аёл кишининг «дод, келишяпти», деган овози келиб қолди. — Кўпчилик ўша томонга югурдик. Етиб борсак, жимжитлик. Боғча-ясли мудираси:

— Мени кечиринглар, — деди, — ўйнаб юрган болалар скамейкаларнинг тахталарини тортишаётган экан. Ёғочнинг қарсиллаганидан кўркиб кетибман!

Боғча-яслига оид воқеа ҳам шу, холос. Бошқа миш-мишлар ҳам худди шундай, уйдирма! Фарғона шаҳрида, Фарғона ноҳиясида, Марғилонда, Қўқонда, Фрунзе ноҳиясида ва бошқа жойлардаги ўзбек, тожик, қирғизлардан сўранг, ҳаммаси месхет туркларидан ёмонлик кўрмаганликларини, иноқ яшаётганларини айтишади. Бу жойлардаги месхет турклари эса, ўзбеклардан бир умр миннатдор эканликларини изҳор этишади. Ўзингиз ўйланг, икки халқнинг бир-бирига қандай адовати бўлиши мумкин?! Месхет туркларига меҳр-муҳаббатдан бўлак ҳистуйғумиз йўқ десам, барча юртдошларим қўшилишларига ишонаман. Биз, уруш йилларининг қийинчиликларини кўрган болалар, ота-оналаримиз месхет туркларини қандай ҳурмат-иззат билан кутиб олганликларини яхши биламиз. Ўзбекистон ноҳия Ленин номидаги жамоа хўжалигидаги Қаттақум қишлоғининг бундан 45 йил бурунги ўша кечки пайти ҳеч ёдимдан кўтарилмайди. Урушдан оғир ярадор бўлиб, касалланиб келган, кўрпа-тўшак қилиб ётган дадамни урушдан бир кўли яроқсиз қайтган Мамараҳим ака йўқлаб келиб:

— Қани, Сулаймонкул, бир амаллаб ўрнингдан турмасанг бўлмайди, — деди. — Кавказдан меҳмонлар келяпти.

— Ҳозир меҳмондорчилик вақtimi, — деди дадам бошини кўтариб, — тинчликми?

— Кавказдан қайсидир халқ сургун қилинибди.

— Нахотки, бутун бир халқ сургун қилинса?

— Қримлар ҳам шундай бўлди-ку?

— Ё раббим, — деб дадам худди соппа-соғ одамдек туриб, Мамараҳим акага эргашди.

Ўша куни шом қоронғусидан бошлаб, ўндан ортиқ оила учун, иккитагина синфи бор, пастак томли мактабимиз, яна бир неча хонадонлар, меҳмонлар пойига шошилиш ҳозирланди. Уйма-уй юриб, уларга емиш йиғилди. Очлар ўзларининг очликларини сездирмай, топган-тутганларни беришди. Ўша, ниҳоятда ачинарли, аммо меҳру муҳаббатли манзараларни жўнгина ёзиб ҳам, гапириб ҳам бўлмайди. Илк кунларданок, Ойдин ва Алоиддин Байрамовлар, Рустам тоға Азизов, Гунаш Чкалов, Сейфад ака, Билол ака, Фезлат, Ширват, Ширвон опа ва бошқаларнинг оилалари қишлоғимизга худди ўз қариндош-уруғимиздай сингиб кетди. Боримиз ҳам, йўғимиз ҳам ўртада, ўзбек тенгдошларим қатори Муҳаммад, Уммат, Юлдуз, Ночора, Гулботин, Илмдор, Сарвар сингари месхет турк ўртоқларим, йиғласам йиғлаб, кулсам кулиб ҳамиша мадад берганликларини унутсам, ўз ўтмишимни оқ ости қилган бўламан-ку? Йигирмадан ортиқ неварачевараси бор оппоқ соқолли, гавдали, хушрўй, гапи кескир ва лекин меҳрли Байрам бобо вафот этганда, бутун маҳалла ўз отасидан айрилгандай йиғлаган эди?! Юракнинг бу титроғини ўлчай оладиган мезон борми? Ҳозир шуларни эслаб юрагим эзиляпти.

60-йилларда қишлоғимиздаги месхет туркларидан Фезлат опа, Сейфад ака ва марҳум Гунаш Чкалов оиласи Фарғонага кўчиб келган. Мен булар билан кўришиб турардим. Пахта заводи орқасидаги кўчаларда яшарди. Улар орасида онамга тенгдош, кадрдон Фезлат опа билан кўп вақт учрашолмадик. Бир куни ёз пайти Фарғона бозорида мева харид қилиб юрсам, кимдир пештахтадан ўзини ташлаб, мени кучоқлади. Қарасам, ўша ўзимнинг холам ўрнида холам бўлиб қолган Фезлат опа. У мени ўпиб-ўпиб йиғляпти. Бу меҳрни тушунтириб бўлармиди?

Чекшўрада яшайдиган Ширват опа «этажда ўтирасизлар» деб шафтоли ё узумлари пишса, олдин менинг оиламга олиб келарди. Билардим, бу оқибат мен учун эмас, марҳум дадамга, заҳматкаш онамга бўлган меҳрларининг изҳори эди. Эҳ, биз қандай саховатли, кўнгли кенг, ўзини эмас, ҳамиша бошқаларни ўйлаб яшаган улуғ инсонлар фарзандимиз!

Нурхон исмли қиз Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлими идорасига кириб келиб, Тошлоқдаги «Аврора» кинотеатри методисти — Бахтли исмли месхет турк аёлини топишга ёрдам

беришимизни сўради... У ўзини тутолмай йиғларди:

— Бахтли опамдек яхши аёлни кам учратганман, туғишгандек эдик.

Нурхон йиғлаяпти. Бугунги ёвузлик орасида юриб, худди кўрқинчли туш кўраётгандекман. Кошки, бу туш бўлса? Кошки уйғониб, Фарғона ноҳияси Ленин номидаги жамоа хўжалигининг вилоятга машхур пахтакори, тош устида дур ундираётган бригадир, Ленин орденли Умнат Кўчиевни яна ўша даштдаги ўзи қурган дала шийпонида учратсам. Ўтган йили кузда бу шийпонда санъаткорлар ва шоирларнинг пахтакорлар билан учрашуви бўлиб, уни жумхурият телевидениеси тўла-тўқис кўрсатган эди. Усмон Юсупов номидаги боғдорчилик совхозининг ўнлаб гектар ерларида боғ яратган соҳибкор Сейфад Улфановни нега яшириб қўйишга мажбур бўлдик. Ҳозир унинг гилослари қийғоч пишиб ётибди.

Мен билан ёнма-ён яшаётган неварачеварали Мусо оға, курувчи Фармонжон ва Анваржон, ҳайдовчи Азизжон, тарбиячи Мўминадай ҳалол, очик кўнгил, захматкаш кўшниларим совхоз бош агрономи Кахо Мучаидзе нега ўз уйларида қувилишди, нега сарсон-саргардон бўлишди? Уларни ўйлаб туриб, яна бир ҳақиқатни алам билан айтгим келади. Фарғонада, жуда кўп миллат вакиллари яшайдилар. Аммо далада ишлаётган, дала меҳнатининг азобини ўзбек ва тожиклар билан бирга тартаётган) ҳам фақат месхет турклари эди-ку!

Кувасойда бошланган бу довулни бошқа тарафларга ким олиб ўтди? Ғалаённи бостириш учун шундай жиддий чоралар кўрилар экан, шуни илгарироқ бошласа бўлмасмиди? Нега чора кўриш кечиктирилди? Бу оқимни Кувасойнинг ўзида тўхтатиб қолиш мумкин эди-ку!

Ҳозир ўзбеклар билан месхет туркларининг қон-қардошлиги тарихини варақлаб ўтирмоқчи эмасман. Бу ҳақда жуда кўп гапириляпти. Бу икки халқ номидан иш кўраётганлар фожиаси борган сари оғирлашиб бораётган бир пайтда соф ниятли, очик дил, меҳрли кишилар нигоҳларидан таскин оламиз. Ўзбекларнинг ҳам, месхет туркларининг ҳам аҳли донишлари бу беюзлик қаршисида кўзларида ёш билан бош эгиб, бебошлик кўчасига кирганлар учун бир-бирларидан дил ичида кечирим сўраётганларини ҳис этипман.

Донишмандлар айтганидек, дунёда дўстликдан афзалроқ ва қимматлирроқ ҳеч нарса йўқ. Умрдан дўстликни ўчириб ташлаш қуёш нуридан маҳрум этиш билан баробар. Ўзгаларнинг қайғусига лоқайд қараганлар ҳеч қачон ҳақиқий инсон саналмаганлар. Ҳозир кимнинг кимлиги билинадиган энг оғир синовлар бағрида турибмиз. Бундай пайтда ҳар бир одам ўз ақл-идрокини эҳтирос ихтиёрига топшириб қўймаслиги керак. Халқда шундай гап бор: «Эҳтиросни тизгинла, акс ҳолда, у сени тизгинлайди». Ҳаётда эҳтироснинг қулига айланган кишиларнинг умри ҳамиша аянчли бўлганига оид воқеалар жуда кўп!

Қадимда шундай низо чиққанда халқ улуғлари, кўпни кўрган оқсоқоллар яраш-яраш қақирғи билан чиқиб, икки тарафни бир-бирига яқинлаштириб, ўрталарига нон қўйиб, бир-биридан узр сўратиб, ҳамиша дўст яшашга онт ичирганлар. Менинг ёши улуғ ҳамюртларим! Сизлар нима қилиясизлар? Ақл-идрок, оғир вазминлик, донишмандлик, кечиримли бўлиш сингари ота мерос фазилатларимизни йўқотиб қўйганимиз йўқ-ку! Шундай пайтда ҳам катта раҳбарларнинг тоишириқларини, уларнинг иш буюришларини кутяпсизларми? Нега фарзандларингиз, неварачевараларингиз йўлини тўсмадингизлар? Кўп раҳбарларимиз тузукроқ гап ҳам топишолмаяпти. Ҳатто даврага чиқишганда, ҳамон қоғозга қараб, биров ёзиб берган гапни такрорлашяпти. Улар юракдан гаплашишни билишмаяпти.

Юртимнинг кўпни кўрган улуғлари, энди умидимиз Сизлардан. Милиция ва ички ишлар кўшини солдатлари қуршовида турибмиз. Жиноятчилар, майли, жазолансин. Аммо лақмаларнинг кўзини очиб қўйишни, оғоҳлантиришни унутмайлик. Негадир баъзи ёшларимиз оёғи тагидан нарини кўрмаяпти.

Ҳеч бир миллат ҳеч қачон ёлғиз ўзи бахтли бўлолмаган. Қардошлик, дўстлик, кўни-кўшничилик, қариндош-уруғчилик, меҳр-оқибат, — ахир бу бахтимизку! Жаҳл келганда, ақлини йўқотганларнинг яна ақллари йиғиб олишларига кўмаклашайлик. Фарғона — шафқат,

муҳаббат, мардлик водийси! Биз ана шу гўзал водийнинг диёнатли кишилари фарзандларимиз. Оталар шаънига, водий шаънига доғ туширмайлик. Мардлар ҳамиша кечиримли бўлган.

Азиз ҳамюртларим, туғишгандай бўлиб кетган месхет турк қариндошлар, жазавага тушган бебошларнинг гапини гап қилмайлик, улар ташлаган совуқчилик учун, келинлар, бир-биримизни кечирайлик!

ФИТНА САНЪАТИ*(Қонли Фарғона воқеаларига доир айрим мулоҳазалар)*

Эй, гўзал Фарғона, қонли кўйлагингдан айланай!..
 ЧЎЛПОН

1. ПОНТИЙ ПИЛАТ БАШОРАТИ

Фарғона воқеалари матбуотда турлича талқин этилаётган кунларда, 1989 йил июнининг 14-куни «Известия» рўзномасида «Фарғона: кулфатнинг олдини олиш мумкинмиди?» сарлавҳали мақола чикди. Махсус мухбир В. Ардаевнинг мазкур мақоласи Ўзбекистон ССЖ Ички ишлар вазирининг биринчи ўринбосари Эдуард Дидоренконинг «авлиёлиги», «фолбинлиги» тўғрисида бўлиб, унда Дидоренко Фарғона фожиасини уч ой олдин башорат этгани таъкидланади. Муаллиф, Дидоренконинг «Миллий муносабатларни кескинлаштираётганлар боши берк кўчага бошламоқдалар» деган мусоҳабаси «Қувасой шахрида қонли ёнғиннинг илк учқунлари сачраган кундан роппа-роса уч ой олдин—1989 йил февралининг 23-куни «Ташкентская правда» рўзномасида босилган»ига урғу беради.

Маълумки, Дидоренко мусоҳабаси ўша пайтдаёқ шубҳа кўзгаб, қарши зарбага учраган; бу шахсда мунозара маданиятининг етишмаслиги фош этилган эди. Афтидан, Дидоренконинг айтажак гаплари олдиндан тайёрлаб кўйилган, бўлажак фитна қатъий режалашгач, у «фолбинлик» қилган. Мухбир суҳбатдошни эмас, суҳбатдош мухбирни чорлагани шубҳасиз. Исбот тариқасида, рўзномадан кўчирма келтираман: «Ташкентская правда» нинг ўз газетхонларини «Мусоҳаба берувчининг жавоблари бирмунча катта ҳажмда бўлса-да, уларни тўлиқ босиб чиқариш ҳақидаги истаги бажарилди», деган огоҳлантириши кишини хушёр торттиради. Тахририятнинг бундай «эслатмаси»дан мусоҳаба берувчи нималар демоқчи бўлгани олдиндан яққол кўриниб турибди» («Правда Востока», 1989 йил февралининг 25-куни).

Ажабки, «Известия»нинг худди ўша сонисида — В. Ардаев мақоласининг тепасида «Михаил Булгаков шифо элтади» деган мақола босилган. Бу икки мақоланинг остинма-устун берилишида мен уйлаб кўрилмаган бир тимсол, бешафқат бир мантиқни кўрдим. Таажжубки, «авлиё» Дидоренко шуури илғаб, «башорат этган» ҳамда Булгаковнинг «Уста ва Маргарита» асари қахрамони— Понтий Пилат «кўнгли сезиб» башорат этган воқеалар ўртасида ақл бовар қилмас ўхшашлик бор.

Понтий Пилат махфий хизмат бошлиғини ўзининг хос хонасига таклиф этиб, сирли суҳбат куради. «Энг кўнглисиз хунрезликларнинг шоҳиди бўламан деб ҳар дақиқа юрак ҳовучлаб турасан», дейди у тагдор қилиб. Вазир ўринбосарининг Ўзбекистондаги «миллатчи», «жиноятчилар»дан ваҳм қилиб зорланиши Понтий Пилат зорланишига ўхшамайдими?.. Сўнг, Иуда тўғрисида гап кетганда, прокуратор: «уни бугун пичоқлаб кетишармиш», деб кўяди ва қандай қилиб уни ўлдириб кетишларини олдиндан аниқ баён қилади. Аниғи, Иудани қандай ўлдириш лозимлигини уқтиради. Махфий хизмат бошлиғи мулоҳазага боргач, Понтий Пилат ғазаблироқ таҳдид қилиб, «кўнглим сезиб турибди, деб айтдим-ку, сизга!», дея зимдан топшириқ беради. Режа амалга ошади, албатта.

Дидоренко башорати Понтий Пилат башорати билан бир хилдек. Вазир ўринбосари ўша «пайғамбарона» суҳбати орқали «бажарилиши ниҳоятда мушкул режани» амалга оширишга замин ҳозирлаган эди. «Фан ва турмуш» ойномаси 1989 йилги 11-сонисида тарих фанлари номзоди Ҳайдарбек Бобобеков ҳам ўша суҳбат борасида шунга яқин фикрни айтган.

Фарғона воқеаси «етти ўлчаб» тузилган режа асосида махсус уюштирилди ва ташқаридан

бошқариб турилди, бундан кўзда тутилган натижаларга эришилди, назаримда.

2. ФИТНАНИНГ АТАЙ УЮШТИРИЛГАНЛИГИГА ДАЛИЛЛАР

БИРИНЧИ ДАЛИЛ. Фарғонада ўзбек ва месхет турки қавмлари ўртасидаги жанжални ўзбек ҳам, месхет турки ҳам бошлагани йўқ. «Правда» рўзномаси мухбири Одилбек Қаипбергенов «Бу шундай бошланган эди» мақоласида Фарғона вилояти прокурори А. Отажоновнинг ушбу сўзларини келтиради: «...Майнинг 16-куни шаҳар пивохоналарида бирида маиший негизда икки йигит жанжаллашиб қолади. Таъкидлаб айтаманки, йигитларнинг униси ҳам, буниси ҳам миллати жиҳатдан на месхет турки эди, на ўзбек эди. Бир неча кундан кейин гуруҳ-гуруҳ бўлиб, жанжал кўтардилар, бахтга қарши бу жанжалда месхет турклари ҳам, ўзбеклар ҳам қатнашди». («Правда», 1989 йил юннинг 20-куни).

«Совет Ўзбекистони» рўзномаси мухбири Алишер Ибодиновнинг «Кувасойда нима бўлганди?» мақоласида тўполонни бошлаб берган кимсалар миллати аниқ айтилади ва бу фожианинг махсус уюштирилганлиги жиндек равшанлашади: «Жанжал дастлаб бир рус ва бир татар кишининг ўзаро муштлашувидан бошланган. Рус кишининг икки ўзбек оғайниси унинг тарафини олган. Татар киши тарафдорлари эса тасодифий турклар бўлиб чиққан. Вақтида олдини олиш мумкин бўлган кичик жанжал тўсатдан кучайиб кетган». («Совет Ўзбекистони», 1989 йил июнининг 13-куни). Шундай қилиб, башир Дидоренко орзиқиб каромат қилган кун келди! Ўша куни месхет турки ва ўзбек қавмларидан 150 нафардан киши тўпланиб, илк тўқнашув бўлиб ўтди. Тўпланганларнинг қайсиниси чин маҳаллий қавм, қайсиниси «тасодифий» кишилар — буни матбуот очик айтмайди... Хуллас, энди фитначилар биринчи муваффақиятга эришдилар, оломонни майдонга бошлаб чиқа олдилар.

Маълумки, туркнинг ўзбек қавмидан ҳам, татар қавмидан ҳам буткул руслашиб, аслидан қайтганлари бор. Татар турки миллатпарварлари айрим руслашган ва аслини унутиб, ўз она халқи, ўз она юрти манфаатларига терс ишлар қилган тилдошларини нафрат билан фош этадилар. Жанжални бошлаб берувчи шундай тоифадан бўлса, ажабмас.

Бундай фитна рус давлатчилиги тарихида янгилик эмас, Иван Грозний давридан бери халқларни бир-бирига ва ўз-ўзига қарши қилиб қўйиш тажрибаси анча шаклланган.

СССР халқ депутатларининг биринчи съезида очилган мудҳиш сир кўпларнинг ёдидадир. Унда, 1968 йили Чехословакияда кечган қонли воқеалар арафасида, рус ва бошқа совет махфий хизматчиларимиз русларга ва советларга қарши варақалар тарқатгани фош этилди. Шу фитнада қатнашган КГБ хизматчисининг ўзи Чехословакия халқидан узр сўради.

1989 йил бошларида Ўзбекистонда ҳам русларга қарши варақалар тарқатилаётгани матбуотда овоза қилинди. Яна шундай варақа тарқатиб қўлга тушган йигитларнинг иккови ҳам руслар эканлиги аниқланди. «Шунчаки, онасини кўрқитиб қўймоқчи бўлган» бу икки ёш иғвогар жумхурият ойнаижаҳони орқали бутун халққа кўрсатилгани кўпларнинг эсидадир. («Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномаси, 1989 йил декабрининг 15-куни).

Месхет турклари қавми билан ўзбек қавми ўртасида тўқнашув уюштирилган пайтда, Фарғонада русларга таҳдид қилувчи варақалар ва эълонлар ёпиштириб чиқилгани шов-шув қилинди. Шундай таҳдидли эълонлардан бири Фарғонадаги универсал дўкон деворига ёпиштирилган. Бироқ, ёзувчи Йўлдош Сулаймон исботлаб, фош этганидек, ўша эълонни ёпиштирганнинг ўзи мазкур дўконда ишлайдиган рус аёли экан.

Тўполон вақтида туркларга ва русларга қарши шиорлар, кўк байроқлар, хатто, бир томонда Горбачёвнинг, бир томонда Ҳумайнийнинг катта суратларини кўтариб чиққанлари матбуотда зўр таъкид билан айтилди. Бу мантиқсизликнинг ўзи бузғунчи фитначиларнинг эски тажрибасидан келиб чиқаётгани яққол сезилиб турибди. Йўқса, Ҳумайний фарғоналикларнинг тушига кирибдими?!

Ақлини танийдиган кишига аён бир иллат бор: Совет жамиятида сон жихатдан озчиликни ташкил этган, шўро оиласида ҳақиқатан паноҳ топган ёхуд СССР таркибидан чиқиб кетиш хавфи, имконияти ва ё даввоси бўлмаган миллат ҳамда элатларга гўё сезиларли имтиёзлар берилади, бошқаларни қисиш эвазига уларни тузум бир мунча «эркалаган» бўлади, «таноби»ни бўшроқ кўяди... Тузум учун улардан эҳтиёт бўлишнинг ҳожати йўқ...

Бироқ месхет турклари қолган барча туркийлар каби, кейинги асрларда тақдир эркаламаган халқлардан. Улуғ Ватан урушида 40 минг месхетлик туркдан 26 минг нафари қирилиб кетиб, атиги 14 минг нафари тирик қайтди. Шунга қарамай, улар совет давлатининг, Сталиннинг қувғинига учрадилар. Ватанларидан айрилиб, инсоний ҳақ-ҳуқуқлари оёқости қилинди. Улар Туркистонга оммавий сургун қилинганларида, бир ойлик йўл азобидан, очлик ва касалликдан 29 минг нафарга яқини нобуд бўлди. Месхетликларнинг қирғиндан омон қолганлари Туркистонда дастлаб ўзларини мусофир сезиб, бу юртга сиғиндимиз, деб қисинган, изтироб чеккан, албатта. Бироқ маҳаллий халқ — туркий қондошлари уларга кўп меҳр кўргузган. Мусулмон халқининг мусофирпарвар бўлиши оламга аён. Шундай қилиб, Тошлоқда, Қувасойда ҳам месхетлик турклар қадрини тиклаб, юрт эгасига айландилар. Аммо ёвуз фитначилар шу икки тилдош, дилдош ва қондош қавм ўртасида ҳам келишмовчилик туғдиришга уриндилар. Ҳатто иқтисодий тенгсизлик яратишга эришдилар. Аслида, низо уруғи кўп йиллар бурун зимдан ташлаб қўйилган ва бошқариб турилган. Жамиятдаги умумий адолатсизлик, тенгсизлик қизиқ боргани сари, унинг тафтида шу захарли уруғ ҳам жонланиб борган. (Ҳар икки қавм орасида ҳам ҳаддини билмаган ғофил, жанжалкаш, тўполончилар учраб туради. Бизда шунақаси йўқ, деб мақтанадиган миллатнинг ўзи йўқ). Бироқ улар ўртасидаги низо, айрим нодон мухбирлар талқин қилганидек, икки миллат ўртасидаги низо эмас, балки икки маҳалла ўртасидаги нифоқ тариқасида бўлган. Зеро, тил бир, урф-одат бир, ҳатто туркларнинг асосий қисми минг йиллар бурун Турон тупроғидан кўчиб кетган. Ўзбек қавми иркий шажарасини қорлуқ ва қипчоқ уруғлари ташкил этса, турклар ўғуз уруғига мансубдирлар. Ҳар икки қондош қавм ўртасида ҳам бу тарихий ҳақиқатни биладиган маърифатли зиёлилар кўп. Лекин мустамлака даврлари ўзликни унутишга, тарихни, ҳатто шажара тарихини ҳам унутишга кўп халқларни маҳкум этди... Бузғунчилар томонидан уюштирилиб, бошлаб берилган, кейин қондошлар ўртасидаги тўқнашувга айлантирилган жанжал, бир жихатдан, ана шу унутиш маҳсули ҳамдир.

ИККИНЧИ ДАЛИЛ. Бу далил Фарғонада фитна атайин уюштирилганлигини рад этишга ҳеч қандай имкон қолдирмайди. Афтидан, Дидоренко башоратини амалга ошириш тақозо этиб, Фарғона вилоятига қондан қилт этиб сесканмайдиган, одам ўлдириб завқ оладиган ўта хавфли жиноятчилар сафарбар қилинган. Давлат хавфсизлиги қўмитаси Фарғона вилояти бошқармасининг (ҳозирда собиқ) бошлиғи Н. Лесков сўзларини келтираман: «Оммавий қирғин авж олишдан олдин, вилоятга РСФСРдан қатор, ўта хавфли жиноятчилар келганлиги қайд этилди» («Литературная газета», 1989 йил июнининг 14-куни).

Хўш, «ихтисослашган» жаллодларни Россиядан келтиришга қандай ҳолат бор эди? Гап фитнанинг мақсадига бориб тақалади. Бу жумбоққа кўшимча ўлароқ, ўша маҳал Тошкент турмаларидан ҳам «керак»ли маҳбуслар қўйиб юборилганлигини таъкидламоқ жоиздир.

Н. Лесков қайдининг айна ҳақиқат эканлиги шунда кўринадики, Тошлоқда, сўнг бошқа ерларда халойиқ гангитиб ташланган: бир тараф — «кўргазмали» миш-мишлар таъсиридан, бир тараф — матбуотнинг васвасасидан ўзларини йўқотиб қўйганлар. Қурбонларнинг кўплари эса чинакам жаллодона маҳорат билан ўлдирилган.

УЧИНЧИ ДАЛИЛ. Бу далил иккинчи далилни қувватлаб, уюштирилган фитна ташқаридан тартиб билан бошқариб турилганлигини исботлайди. СССР Ички ишлар вазирлиги ички кўшинлар Бош сиёсий бошқармаси бошлиғи ўринбосари Е. Нечаевнинг таъкидига диққат қилинг: «Мен Сумгаит воқеаларини кўрганман, лекин уни Фарғона даҳшати билан асло қиёслаб

бўлмайдди. Фарқлари: биринчи, ақл бовар қилмас даражада фақат жинойткорлар доирасигина қодир бўлган ғайритабiiй шафқатсизлик; иккинчи, босқин аҳлининг юксак уюшқоқлиги ва эпчиллиги; учинчи, яширин тўда аъзолари фаолиятини ниҳоятда қаттиқ сир сақлаш (конспирация); чунки, ҳали босқин аҳли сардорларидан биронтаси ҳам қўлга олингани йўқ» («Литературная газета», 1989 йил июнининг 14-куни).

Бундай қаттиқ интизом, ғайритабiiй ёвузлик, тартиблилик ва қаттиқ сир сақлаш каби сифатлар фақатгина махфiiй режани амалга оширишга қодир бўлган, худди Н. Лесков таърифлаган ўта хавфли жинойтчиларгагина хосдир. Махсус ва махфiiй хизмат «ходим»ларигина бажариши мумкин бўлган бундай фитнага ғазабкор омманинг, тўпори оломоннинг қодир эмаслиги барчага аён. Таъкидлаш лозимки, орадан қанча вақт ўтса-да, сардор ёвузлардан, моҳир жаллодлардан биронтаси қўлга олинмаган, совет матбуоти бу тўғрида ҳеч қандай маълумот бергани йўқ.

ТУРТИНЧИ ДАЛИЛ. Суднинг дастлабки хулосаларидан маълумки, Фарғона аҳли орасида миш-мишлардан васвасага тушиб, қотиллик қилган кишилар бор. Лекин атай авж олдирилган тўполонда дастлаб месхетлик туркларни бешафқат ўлдирганлар ўзбеклар эмас, балки асосан, ўзбекча кийиниб олган бошқа миллат вакиллари эканлиги энди кундай равшан. «Туркларни ўлдирамиз!», «Ўрисларни ўлдирамиз!», деб ғавғо бошлаганлар аслида бошқалар. Бунда, руслардан ташқари, дашноқлардан ҳам фойдаланилган, деган тахминлар бор. Қора ниятли, аниқ мақсадли кишилар ўзбек миллий либосидан моҳирона фойдаланганлар: месхетлик турк қиёфасига кириб, безорилик қилинганидек, ўзбек қиёфасига кириб ваҳшийлик қилинган. Мисол тариқасида, атоқли арбоб Нуриддин Муҳиддинов таассуротидан намуна келтираман: «Фарғона бўйлаб сафарларда мен атайлаб уюштирилган, халқимиз ва давлатимиз манфаатларига зид ҳаракатларга ҳам гувоҳ бўлдим. Ўзбек миллий кийимларини кийган, аслида бошқа миллатга мансуб кишиларнинг суратларини кўрдим». («Совет Ўзбекистони», 1989 йил августининг 12-куни).

ЎЗТАГ мухбирининг ушбу маълумоти ҳам фитнани четдан келганлар авж олдирилганини исботлайди: «Ғалати бир нарсага дуч келинмоқда: Ҳамма жойда бебошликларнинг қатнашчилари бошқа жойлардан келган кишилар, деб ишонтиришга ҳаракат қилишмоқда. Бу нима, — ҳақиқатми ёки ҳадиксираб олдини олишми?» («Совет Ўзбекистони», 1989 йил июнининг 11-куни). Мазкур таъриф фақат Марғилон шаҳрига тегишли бўлса ҳам, мухбир «тағофили орифона» қилиб, ҳақиқатни ошкор этган. Қўлида ҳукумати, остида тахти бор кишиларгина фитнани ташкил этганлигига шу кўчирмалар асос бўла олади.

БЕШИНЧИ ДАЛИЛ. Тўполон авж олмасидан бурун, халқ вакиллари фожианинг олдини олиш учун қаттиқ киришганлар. Нуриддин Муҳиддиновнинг синчков кузатувлари, келтирган бошқа далиллари, Қўқон шаҳридаги ҳаракатлар буни исботлайди.

Меҳнат фахрийси, кекса нафақахўр Отажон Раҳматов майнинг 23-кунидаёқ, жанжал қўзғолаётганда, Фарғона вилояти раҳбариятига бориб, халқни сафарбар қилайлик, аҳолининг ўзи Қувасой шаҳри атрофини ўраб, ўз фарзандларини йўлга солиши мумкин, деганида, улар қулоқ солишмаган. Табiiйки, шўрлик муҳофизларни — уч-тўртта милиционерни жўнатишган. Ва... натижада, жанжал тобора кескин тус олган. Вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби, жумҳуриятдаги барча «биринчи»лар қатори, Москвада — халқ депутатларининг 1-съездида бўлган. Бошқа раҳбарлар гўё воқеанинг моҳиятига етмаганлар («Совет Ўзбекистони», 1989 йил августининг 12-куни).

Авалло, ички ишлар бўлими ходимларининг ўзида қандайдир ички «сир» борлиги ҳодисалар замирида ҳам кўринади (тобе ижрочилар бундан мустасно). Қолаверса, вилоятдаги «иккинчи»ларнинг режадан беҳабар эмаслиги яққол сезилади. Негаки, фитначиларнинг «режаларни аниқ тузиб, катта ташкилотчилик билан ҳаракат қилишларига шароит яратиб берилди». (Ўша манба). Зарур қарорларнинг керакли нуқталарга вақтида етказилмагани,

бепарволикдан ташқари, атайин қилишлик ҳолатлари бўлганидан далолатдир. Чунки, партия аппарати ўз кўрсатмаларини ўзи хоҳлаган муддатда етказиш имкониятига эгадир. Бироқ вилоят «партия комитетининг мазкур воқеаларни муҳокама қилиб, 2-июнь куни чиқарган қарори 17-июнгача кўпгина ташкилотларга етиб бермаган» (Ўша манба).

Кувасойлик турк қавмлари ҳам, ўзбек қавмлари ҳам тартибсизликдан ташвишланиб, ноҳия ички ишлар бўлимларига мурожаат этишган. Лекин улар бундай илтижоларга қулоқ солмаганлар. Эстония халқ жабҳасининг аъзоси билан Абдулазиз Маҳмудов биргаликда тасвирга туширган хужжатли фильмда бу сўзларнинг исботи бор. Ҳатто кувасойлик бир турк аёли бу ишлар раҳбарият томонидан уюштирилипти, деб фарёд кўтаргани ҳам лентага туширилган.

Июннинг 7-куни тепадан вертолётлар «кузатуви»да бир неча юк машинасида келган нотаниш кишилар Қўқон шаҳрига кирмоқчи бўладилар. Негаки, тўполон кўзғашга асос бор — Қўқонда бир ярим мингга яқин месхетлик турк яшар эди. Фитнанинг авж олишини англаган қўқонликлар нотаниш оломонни шаҳарга киритмасликка уриндилар; шундай талаб билан шаҳар ички ишлар бўлимига мурожаат этдилар. Ички ишлар ходимларининг ваъдасига ишониб, халойиқ тарқалди. Лекин туш пайтлари, соат 2.30 ларда бегоналарга лик тўлган юк машиналари шаҳарга ўтказиб юборилди. ЎзТАГ мухбирининг кузатуви фитна қандай доирада уюштирилганлигини, бузғунчилик мақсадини қисман очади. «Биз газандалар тактикасини синчиклаб ўрганиб чиқдик. Улар Фарғона районида икки кун жадал ҳаракат қилганларидан сўнг, бир кун танаффусга чиқишади. Сўнг бундай манзара Марғилонда қайтарилади, энди эса навбат Қўқонга келди» («Совет Ўзбекистони», 1989 йил июнининг 10-куни). Месхетликларни атай таҳлика ва талвасага солиш учун тўполонни ўша ёққа кўчириш қатъий режалаштирилганлиги ушбу хабардан ҳам билинади: «Кимлардир аввал гиж-гижлатган безори ёшлар турклар кўпроқ яшайдиган районларга бостириб киришди» (Ўша манба). Ҳамма бало шундаки, ҳалиги юк машиналарида раҳнамо фитначилар билан бирга, миш-миш ва иғвога учиб, Тошлоқ, Марғилону Риштондан йўналган тубжой аҳоли ҳам бўлган. Улар фитнанинг асл мудҳиш мақсадидан ҳам, тўполонни кимлар бошқариб турганидан ҳам буткул беҳабар кишилар, албатта.

Қўқон шаҳри — Туркистон миллатининг қадимий маданият, адабиёт ва санъат марказларидан; биру чорак асрлик истибдод остида миллий руҳ нисбатан тоза сақланган ўчоқлардан. Инқилоб деб аталган даврларда ҳам Қўқон мустамлакачи зобитлар мўлжалида турди. Туркистон мухторияти даставвал Қўқонда эълон этилганини фахр билан эслаш кифоя. Қўқонликларнинг юксак ҳушёрлиги, умумтуркий туйғуларни безавол сақлаганлиги туфайли ҳам, бундаги ҳаракат месхетлик қондошларга қарши пасткаш ҳаракат бўлмай, балки эрку ҳуқуқ йўлидаги чинакам сиёсий кураш эканлиги онгли жамоатчиликка аёнлашди. Митингга йиғилган халойиқ талабномасида ҳам месхетликларга қарши ҳеч қандай ғаразли даъво йўқ эди. Аммо ёвуз фитначилар бу адолатли ҳаракат билан, месхетликларга қарши уюштирилган тўполонни аралаштириб, қориштириб, чалкаштириб юборишга қаттиқ уриндилар. Қўқон халқининг тадбиркорлиги бунга йўл қўймади. Шу айтилган сабабларга кўра, фитна Қўқонда яқун топиб, шаҳар халқи очик ўққа тутилди.

ОЛТИНЧИ ДАЛИЛ. Фитна ташкилотчилари миш-мишларни атай бўрттириб, сохта далилларни ростдек тарғиб қилиб, васвасани кенг ёйишди ва оломон эҳтиросини ўт олдиришда матбуот кучидан фойдаландилар; расмий нашрлар орқали фақат бир хил маълумот тарқатиб, халойиқни қаттиқ ҳақоратлаб, ориятини кўзғаб исёнга ундадилар. «Турк-ўзбек» жанжалини, зўр бериб, бутун Ўзбекистонга ёйишга уриндилар. (Бу мақсадга эришилмагач, кейинчалик, Бўка ва Паркентда шу «ўйин»ни айнан такрорладилар). Тартибсизлик айбини гоҳ умуман диндорларга, гоҳ ваҳобийларга, гоҳида норасмий ташкилотларга ағдариб, шу баҳонада, уларни ҳақиқатни талаб қилишдан чалғитиб, фақат ўз-ўзларини ҳимоя этишга зимдан мажбур қилганликлари

фитначи доираларнинг истибдод сиёсатида камида уч юз йиллик тажриба борлигини кўрсатади. Бунда инсон руҳиятини, айниқса, тўпланган оломон руҳиятини (психологиясини) пишиқ ўрганган, бутун ҳокимият ўз қўлида бўлган зотлар энг ишончли қуролни — матбуотни ўртага солдилар.

Фожиали воқеалар содир бўлган дастлабки кунлардаёқ Фарғона вилоятида СССР Ички ишлар вазирлигининг матбуот маркази тузилди. Фикр эркинлигига йўл қўймай, фақат бир хил хабарлар тарқатишда (хусусан, расмий нашрларда), «экстремист», «газанда», «бебош», «вахший», «босқинчи», «пасткаш», тартиббузар», «бандит» сингари тухмат, бўхтон ва ҳақорат сўзларининг мақоладан мақолага кўчиб юришида аввало мазкур матбуот маркази ташаббускордир. Асосан четдан, аниқроғи, Россиядан келган раҳбарлар бошқарувидаги «матбуот маркази маҳаллий партия ва совет органлари билан мустаҳкам алоқада иш олиб борди». («Совет Ўзбекистони», 1989 йил июлининг 6-куни). ЎзТАГ мухбири В. Татариновнинг матбуот маркази ходими А. И. Тайитов билан ўтказилган суҳбатидан бу «марказ»да асосан кимлар фаолият кўрсатгани ойдинлашади: «СССР Ички ишлар министрлигининг раҳбарлик состави — СССР Ички ишлар вазирлиги ички қўшинлар қўмондони Ю. В. Шаталин, мамлакат жиноят қидирув бошқармаси бошлиғи В. К. Панкин, Ўзбекистон ССР Ички ишлар вазирининг ўринбосари Э. А. Дидоренко ва бошқалар оммавий ахборот воситалари ходимлари билан мунтазам учрашиб турибдилар» (Ўша манба).

Изоҳга ҳожат йўқ — эсли одам фитнанинг қай доирада уюштирилганини дарров фаҳмлайди.

Танаси бошқа дард билмас, деганларидек, ўзбек миллатига мансуб дардли мухбирлар вилоятга киритилмади. Уддасидан чиққан айрим ёзувчилар, масалан, Нуриллоҳ Отахон, Нодир Нормат ўз ташаббуслари билан машаққат чекиб, бориб келдилар. ЎзТАГ мухбирлари исм-шарифларини яшириб, баъзан ифвогарлик руҳида мақолалар ёзишди. Фақат «Совет Ўзбекистони» мухбири Алишер Ибодинов ўз жигарпора юртдошларининг зулмдан қақшаётганини турли лутф ва ишоралар билан ошкор этиб турди, холос.

Ўз ҳақ-ҳуқуқини талаб қилиб ёки шунчаки томошага чиқиб, кейин уюштирилган оммавий тартибсизликка аралашиб кетган ёш-ялангларга, айбсиз халойиққа: «Спиртли ичимликлар ичган ва наша ҳамда қорадори истеъмол қилган 16—20 яшар йигитлар ўйламай-нетмай, вахшийларча ҳаракат қилдилар», деб тухмат тошлари отилди («Совет Ўзбекистони», 1989 йил июнининг 8-куни).

Ажабки, Олмаотадами, Фарғона, Бўка ёки Паркентдами, Душанбе шаҳридами, бир ҳақли талаб билан халойиқ тўпланса, улар албатта «спиртли ичимлик ичган», наша, қорадори «истеъмол қилган», ҳамда «жамоат тартибини бузган» бўлиб чиқади. Мазкур айбномалар Совет Иттифоқидаги фитналар пайтида худди расмий сўзлар каби алоҳида урғу билан қўлланади.

Бироқ Фарғона вилояти табобат текшируви (медэкспертиза) ташкилоти ходими Ҳасан Раҳмонов 1989 йил июнининг 13-куни жумҳурият ойнаижаҳони орқали берган мусоҳабасида текширилган 100 кишидан биронтасида ҳам наша чекканлик аломатлари аниқланмаганини таъкидлади. («Ёшлик» ойномаси, 1989 йил 11-сон). Шундан сўнг тегишли мутахассисларнинг матбуотда чиқиши алоҳида назорат остига олинди ва фитна манфаатига зид гапларни айтиш тақиқланди.

Ўзбек қавмининг месхетлик туркларни жазолаш нияти тўғрисидаги ваҳимали хабарлар, тухмат, маломатлари ўзбекни қанчалик ғазабга миндирса, месхетлик турклар қавмини унданда ортиқроқ васвасага солди. Бундан муайян мақсад бор эди, албатта.

Ўзбек қавми ўртасида месхетлик туркларни жинояткор, айбдор қилиб кўрсатадиган миш-мишлар ва айниқса, турк қавми ўртасида ўзбекларни вахший қилиб кўрсатадиган ўта ваҳимали миш-мишлар махсус тарқатилгани кейинчалик матбуотда қисман фош этилди. Бироқ шундай миш-мишларни кенгроқ, ишонарлироқ ва тезроқ ёйишда матбуотнинг ўзи кўпроқ хизмат қилди. «Туб аҳоли билан месхети туркларни ўртасидаги тўқнашув урқалатка айланиб кетди», «ҳалок

бўлганлар орасида хотин-қизлар ва болалар оз эмас», «амалда аҳиллик йўқ» («Совет Ўзбекистони», 1989 йил июнининг 8-куни), деган гаплар ҳар икки қавмни ворис ёвлардек қилиб қўйди. Сўнг, бу миш-мишлар ўз вазифасини ўтаб бўлгач ва тартибсизлик ҳаддан ошгач, хотин-қизлар ва болалар ўлгани тўғрисидаги хабарлар рад этилди.

Дастлабки кунларда, тартибсизлик фақат миллатчилик руҳида, деб зўр бериб уқтирилди. Ҳатто кейинроқ ҳам, ноқонуний тарзда одамларни отиб ўлдирган ҳарбийлар ўзларини шундай важлар билан оқладилар: «Масалан, СССР Ички ишлар вазирлигининг ички қўшинлари Фарғона вилоятида миллий негизда бўлган оммавий тартибсизликлар чоғида олти марта қурол ишлатдилар» (ТАСС мухбири. «Совет Ўзбекистони», 1989 йил июлининг 6-куни). Ҳолбуки, ғалаён авж олиб кетган кунларда: «Ҳозир экстремистларнинг ваҳшийлиги ва бебошлиги миллий негизга асосланмаганлигини очиқ-ойдин айтиш мумкин», деб бу ифвогарлик ҳам фош этилди (ЎзТАГ, 1989 йил июнининг 10-куни).

1989 йил июнининг 10-кунларида биз Дадахон Нурий билан Наманганга бориб, икки кун месхетлик қондошларимиз маҳалласида турдик. Уларнинг ваеваса ва талвасага тушган аянчли ҳолатини кўриб, киши танг қолади. Болаларни, кексаларни ва аёлларни ПМК биносида сақлаётган эканлар. Янги туғилган икки чақалоқни туғруқхонадан келтириб, бинонинг остхонасида асраётирлар. Ватанга қайтиш кунлари насиб этсин, деб ўғил боланинг отини ...Ватан қўйишибди. Албатта, уларга нисбатан ҳам номаълум бир тўда кўркув солиб турди. Бироқ бутун қуролланган милиция ва маҳаллий ҳукумат хизматчилари қаттиқ кўриқлаб турган маҳалла ичидаги кўркув ва даҳшат бизни ҳайратга ва шубҳага солди... Уларнинг бутун диққат-этибори радио ва ойнаижаҳонда! Қани, яна нима деркин? Қани, яна қанақа ваҳшийлик?! Совет матбуоти уларга ўзбек қондошларини шу қадар ваҳший қилиб кўрсатиб қўйган эдики, ҳатто ўроқ, кетмон кўтариб, узун металлдан қўлбола қиличлар ясаб, ҳимояга шайланган эдилар. Кечқурун ойнаижаҳонда «Время»ни кўриб, баттар қақшайдилар. Бундай усулда миш-миш ва васвасани кўпиртириш фитнанинг бош мақсадини очмай иложи йўқ.

Фожиали кунларда Ёзувчилар уюшмасида ҳам маҳсус гуруҳ ташкил этиб, рўйхат тузиб, Фарғонага юборишларини сўрадик. Ўзбекистон Министрлар Советининг собиқ раиси Ғайрат Қодиров уюшмага келиб, суҳбат ўтказди, эртагаёқ самолёт жўнатаман, деб ваъда берди. Лекин Компартия Марказқўми руҳсат бермади, ёзувчилар ташаббуси амалга ошмади. Ҳақиқий аҳволни ўзбек ёзувчиларидан яширмоқчи бўлдилар. Имкон топганлар ўзи бориб, кўп нарсани тушуниб қайтди!..

Фарғонада комендантлик соати жорий этилганида, бунинг қонун-қоидаси тажрибасиз элга ўз вақтида тўғри тушунтирилмади. Боз устига, хонадонлардаги қуроллар, яъни ов милтиқлари топширилсин, деб эълон этилгач, милтиғи борлар келтириб топширишди. Матбуот маркази эса шу ўринда ҳам ифвогарлик усулини қўллади: «Бугунгача 7718 та совуқ қурол ва милтиқ тортиб олинди» (ЎзТАГ, 1989 июнининг 17-куни), деб халқ ғазабини баттар оширди..

Таниқли шахсларнинг, лақма арбобларнинг, гўл депутатларнинг, партия ва ҳукуматнинг ғамгин ҳамда ваҳимали мурожаату даъватларини ташкил этган фитначилар, амалда, матбуот орқали халқни ғалаёнга кўзгадилар. Матбуотнинг барча туридан керагича фойдаланиб қолдилар. Зеро, вилоятда жойлашган матбуот маркази бош фитначиларнинг «ишончли қўлларида» эди!

ЕТТИНЧИ ДАЛИЛ. Матбуотда расман тарқатилган хабарлар қанчалик пала-партиш, телба-тескари бўлмасин, мухбирлар фитнанинг аниқ уюштирилганини ошкор этиб қўйдилар. Масалан, ўзбек қавмини турк қавмига қарши қайраш учун маҳсус тайёрланган фотосуратлар тўғрисида ЎзТАГ мухбири бундай деб ёзди: «Месхет туркларини ёмонотликқа чиқариш учун тайёрланган сохта фотосуратлар хали ҳам қўлма-қўл юрибди». («Ёш ленинчи», 1989 йил июнининг 17-куни). Албатта, мухбирларнинг кўпи фитнанинг ким томонидан ва нима мақсадда уюштирилганини пайкагани йўқ. Бундай тўғри маълумот эса сохта «кўргазмали қуроллар» ўз

вазифасини бажариб бўлгач, комендантлик соати жорий этилганидан кейин ошкор қилинди. Марказий рўзномалардан бири маҳаллий суратхоналар ва суратчилар сохталиги деярли билинмайдиган бундай фотосуратлар тайёрлаш имкониятига эга эмас, деб ўз шубҳасини баралла билдирди. Дарҳақиқат, бундай суратларни ўзбек халқининг вакиллари тайёрламаган эдилар. Бу махфий идораларнинг иши! Ахир, жинойтга қўл урган, дейлик, суратда акс этганидек, бола ўлдираётган бирон зот, суратчининг «фото кўзи» қаршисида туриб, ўзини намойиш этмайди-ку! Афсус, гангитилган оломон шу оддий мантиқсизликни англашга қодир эмас эди.

Ю. Шаталиннинг ушбу сўзларига эътибор қилинг: «Хужум қилаётган кишилар Калашников системасидаги автоматлар, пистолетлар ва милтиқлардан фойдаланганликларини кўрдик» («Совет Ўзбекистони», 1989 йил, июнининг 10-куни). Бошқа бир ўринда эса Шаталин Қўқон шаҳри аҳолиси ҳамда байналмилал жангчилар «экстремистларга зарба бериш учун» ёки «ўзларини ҳимоя қилиш учун» қурол сўраб, мурожаат қилганини ва «бу масала кўриб чиқиляётгани»ни айтади. Бу эътирофлар халойиқнинг тартибсизликка буткул қарши эканини, қурол-яроқ эса атайин, ҳарбийлар томонидан керакли кимсаларга берилганини исботлайди. Совет фуқароси оддийгина ов милтиғини неча «текшир-текшир»у хужжатбозликлардан сўнг олиши мумкинлиги барчага аён. Оддий миллий пичоқнинг «паспорти», яъни қини бўлмаса, пичоқдор шубҳа остига олиниши тайин. Хўш, неча йиллардан бери бировга ҳатто мушт ўқталиб майдонга чиқмаган, тирикчилиги зўрға ўтаётган халойиқ назорат ҳаддан ошган тузумда Шаталин кўрган «автомат ва пистолетлар»ни қайдан топиши мумкин?! Фитначиларнинг ўз одамлари ҳам тўполонда қурол кўтариб юрмаганмикан?!.

ЎЗТАГ мухбирининг ушбу эътирофи бу фикрни исбот этмайдими: «Бу ерда тартибсизликлар ўз-ўзидан келиб чиққанлиги ҳақида ҳеч қандай гап бўлиши мумкин эмас. Бу олдиндан аниқ-равшан режалаштирилган операциядир» (Ўша манба). Агентликнинг бошқа хабарларида! ҳам бу таъкид учрайди: «Кўпчиликнинг фикри бир жойдан чиқяпти: Тартибсизликлар олдиндан тайёрланган» («Ёш ленинчи», 1989 йил июнининг 17-куни).

Тартибсизлик ташқаридан тартиб билан бошқариб турилгани учун, мухбирлар, кечроқ бўлса ҳам, фитнанинг олдиндан тайёрланганини илғаганлар. Лекин жумҳурият халқини чалғитиб, Фарғона аҳлини гангитган нарса шуки, воқеанавислар айбсиз халойиқ билан тажрибали фитначиларнинг фаркига бормай, бор айбни халққа ағдараверганлар. Бошқа томондан, бунга ўзбек халқи айбдор эмас, деб гўё халқни исноддан сақлаб қолиш учун «меҳрибонлик» ҳам қилганлар.

САККИЗИНЧИ ДАЛИЛ. СССР Ички ишлар вазирлиги Фарғона воқеаларида қатнашганларни бешафқат жазолаш учун Россиядан икки юз кишидан ортиқ терговчилар гуруҳини жалб этгани фитнанинг махсус уюштирилганлигини ва унинг айрим мақсадларини узил-кесил фош этади.

Эътироз бўлиши мумкинким, икки миллат ўртасида жанжал чикса, бошқа миллатга мансуб ҳуқуқшуносларгина ҳакамлик қила олади, деб. Тўғри, унда нега бу «ҳакамлар» айнан Россиядан бўлиши шарт? Нега Болтиқбўйи ёки Кавказ орти жумҳуриятларидан эмас?!

Фикрловчилар, албатта, бу саволлар замирида кучли мантиқ борлигини сезадилар.

ТУҚҚИЗИНЧИ ДАЛИЛ. Ушбунинг расмий кишилар далил ҳисобламасликлари мумкин. Сабаб, мен шундай бир шахснинг хатидан парчалар келтираманким, у шахснинг соғлигини давлат идоралари шубҳа остига олганлар. Борди-ю, уларнинг шубҳалари пуч чикса, ушбу далил фитнани тайёрлаш жараёни ҳамда вақтидан дарак беради.

Янгийўл шаҳридан Н. М. Ахременко деган киши жамоатчиликка ёзган мактубида 1989 йилнинг январидан Тошкент шаҳри, Куйбишев туманининг прокурори А. Крестовников уни чақирганини, жумҳурият прокуратураси ва Ички ишлар вазирлиги устидан шикоят ёзишни бас қил, деб сўраганини, хат муаллифига пора таклиф этганини таъкидлайди. Н. М. Ахременко рад

этгач, А. Крестовников бундай дейди: «Ахременко, сен Анишчев ва Усатовдек одамлар оёғи остида ўралашма! Ахир, сен ҳам биздек «оқтанли»сан-ку! Биз Чуркистонга («чурбан», «чурка» каби ҳақоратли сўзларга ишора қилиб, Туркистонни мазах қилмоқда) англиялик оқтанлилар Африкага боргандай, пул ишлаб олгани келганмиз... («Бирлик» хабарномаси, 1989 йил, 6-сон).

Крестовников уни кўрқитмоқчи бўлиб:—«Москвага шикоят ёзишни бас қил, — дейди. — Сен ҳеч нарсага эришолмайсан, биз ҳаммасини сотиб олиб қўйганмиз. Москва бизнинг қўлимиздан емак ейди, у бизни бу ёққа пул ишлаш учун юборган» (ўша манба).

Хуллас, бу тафсилотдан сўнг, Н. М. Ахременко хатининг энг ғаройиб жойидан кўчирма келтираман: «Қонунсизликка қарши курашим 1989 йилнинг январигача давом этди. Ўшанда, Янгийўл ЖКБ (Жиноят қидирув бўлими) бошлиғининг муовини Н. Гельман мен билан дўстлашишга тиришиб қолди. Унинг онаси бизникига яқин туради. Менинг келиб чиқишим славян эканини таъкидлаш билан, у Анишчев ва Усатов номидан Фарғонага боришимни, у ерда Ўзбекистондаги рустилли раҳбарларни ҳимоя қилиб, митинг уюштиришимни (бу митинг кейинчалик ҳаракатга айланиши керак эди) сўради. Агарда бу барбод бўлса, айбни «сотилган милиция» зиммасига ағдаришимга, Крестовников тўғрисида ҳеч кимга индамасликка ундади. Мана шу ишларим учун мендан ҳар қанақа айбларни олиб ташлашини: Ишга тикланишимни; ишлаб чиқариш чоғида жароҳатланган, деб варақа тўлдириб, пул тўлашини; ишлаб чиқариш ногирони сифатида нафақа тайин қилишни; уч йиллик мажбурий прогул учун ҳам пул ундирилишини; соғлигимни тиклашим учун обрўли санаторийга жўнатилажагимни маълум қилди.

Мен Анишчев ва Усатов бошлиқ ҳамда улар ҳомийлигидаги рустилли раҳбарият томонидан қонли иш ташкил этилаётганини тушундим ва 1989 йилнинг апрели бошлангани учун СССР юқори ҳуқуқий ва сиёсий давлат идораларидан 26 тасига хат ёза бошладим. Аммо уларнинг биронтаси ҳам чора кўрмади, Фарғона фожиасининг яқинлашаётганини ҳис қилганимдан, СССР халқ депутатлари съездига учта телеграмма жўнатдим. Бироқ барчаси жавобсиз қолди. Шундан кейин нима бўлгани бутун дунёга аён» (ўша манба).

Хатда ёзилишича, 1989 йил май ойининг 30 куни Янгийўл шаҳар ички ишлар бошқармасининг бошлиғи ўринбосари Вульвач Ахременко Фарғонага бориш тўғрисида топшириқ олганини ёзгудек бўлса, унинг ўзини ва оила аъзоларини йўқ қилажагини айтиб, огоҳлантирган.

Бу гаплар руҳан хаста кишининг гапларига ўхшамайди. Бу сўзларни ўзидан тўқиб чиқариш учун эса Михаил Булгаковнинг иқтидори керак. Аммо муаллиф фитна ташкилотчилари, деб фақат жумҳуриятдаги рус тилли раҳбарларни кўрсатаётгани баҳсли: «Бу «десантлар» фақат марказга ижрочилик қилдилар, дейилса тўғрироқдир. Н. М. Ахременко хатларига, телеграммаларига Москванинг пинак бузмаганлиги бунга далилдир.

3. ФИТНА ОЛДИНДАН ТАЙЕРЛАНГАН РЕЖА АСОСИДА МАХСУС УЮШТИРИЛГАН БЎЛСА, ТАШКИЛОТЧИЛАР ХАЛОЙИҚНИ ҚАНДАЙ ҚИЛИБ КЎЧАГА БОШЛАБ ЧИҚДИЛАР?

Келтирилган далиллар замирида бу саволга қисман жавоблар бор. Тўполонни ривожлантиришдаги матбуот марказининг хизматини анча баён этдик. Қарор топган умумий тенгсизлик ва адолатсизликлардан ташқари, месхетлик қавм билан ўзбек қавмининг айрим вакиллари ўртасида баъзи одобсизликлар, ҳатто ҳақоратсифат қилиқлар бўлганини инкор этиш мумкинмас. Аммо айрим муаллифлар ғалаён асосини фақат шу зиддиятлардан қидириб, янглишадилар. Бундай воқеанавислар турк қавмига қарши атай кўзғотилган қаҳру ғазаб таъсиридан кутула олмаган кишиларнинг нохуш кайфиятини ифода этадилар. Бундай ҳол фитнани бошлаб олишга имкон берди, холос. Ахир, жанжални кимлар бошлаб бергани, кимлар

авж олдиргани энди маълум-ку!

Аммо халойиқнинг тез тўпланиб, тартибсизликка аралшиб кетганининг сабаблари кўп. Аввало, халойиқ илгари бундай фитнага дуч келмаган эди. Кейин, ғалаён кечган барча туманларда элнинг иқтисодий аҳволи хароб: очлик, қашшоқлик, муҳтожлик ва ошкора адолатсизликлар устига вилоятнинг табиий (экологик) ҳолати ҳам расво! Сўх сув омбори қурилиши, Янги Қўқон кимё заводи, 1-пахта тозалаш заводи, Суперфосфат заводи, Олтингугурт омбори, қишлоқ хўжалигида қўлланаётган захарлар Фарғонани бўғар эди. Бундан ҳам баттар халқни эркисизлик бўғар эди. «Ярим оч, ярим яланғоч миллат динга ҳам, санъатга ҳам эга бўла олмайди» (Маҳатма Ганди), дейилганидек, буларнинг бари халқнинг маънавий ҳолатига ҳам зуғум ўтказган. Халқ ўзи асабий, сабр косаси тўлган, ноҳақликлар чидаб бўлмас даражага етган эди. Ҳақ йўлида қонуний курашлар бошлаган халққа лоақал гапириб, кўнглини бўшатиб олишга ҳам имкон беришмас, митинглар асосиз рад этилар эди. Ҳуқмдорлар билмайдики, босим кучайса, исён кутилмаган бир жойдан тешиб чиқади. 1989 йил январнинг 17-куни бир гуруҳ кишилар жамоатчилик номидан Қўқон шаҳар ижроқўмига мурожаат қилиб, экология масалаларига бағишланган митинг ўтказишга рухсат сўрашди. Ижроқўм рад қилди.

Бутун Ўзбекистонда бўлганидек, Фарғона вилоятида ҳам ишсизлар кўпайиб кетган. Шунга қарамай, шаҳар корхоналарига тубжой халқ вакиллари қабул қилишмас, ҳатто 1988 йили «Фарғона шаҳар Совети теварак-атрофда яшовчиларни ишга олмаслик ҳақида қарор чиқарган» эди. («Совет Ўзбекистони», 1989 йил июнининг 13-куни). Ҳолбуки, айтилган вақтда бошқа ўлкалардан, айниқса, Россиядан ишчилар келтирилаверган, ишчиларнинг кўпроқ рус ёки рус тилли бўлишига эътибор кучли эди. Халқнинг дарди ичида бўлган. Фитна ташкилотчилари бу вазиятни яхши ўрганганлар.

Халқни қаҳрлантиришнинг нозикроқ усулари қўлланди. Бир исмсиз мухбирнинг фикрича, ўзи оч халқ вилоятдаги ҳарбийларни ҳам боқиши керак эмиш! Бу курулли тиланчилик эмасми?!

Миллий истиклол ҳаракати вакиллари шу пайтгача «босмачилар» деб келишганидек, Ю. Шаталин маҳаллий халойиққа нисбатан «босқинчи унсурлар» деган иборани қўллайди. Афғонистонда қон кечиб, ўлмай келган ёш йигитнинг Қўқондаги марказий майдонда Шаталин бошқарган ички кўшин ўқидан жувонмарг бўлганини кўрганлар, албатта, босқинчи унсур кимлигини фаҳмлайдилар!

Ҳамиятни таҳқирловчи шундай усуллар устига: «Сахий халққа нима бўлди?», «Азалдан одамохун фарғоналикларга нима бўлди?», «Меҳмондўст элга нима бўлди?!», деб матбуотда «ғазаб билан қораловчи» (матбуот тили) мақола уюштиришлар, фитна моҳиятидан беҳабар адиб ва арбобларнинг четдан туриб қилган ваъз-насихатлари халойиқнинг тоқатини тоқ қилди. Ички кўшин Фарғонада ўрнашиб, қонли фаолиятини бошлаган кунларда ҳам, норозиликни сунъий равишда кучайтириб, тўполонга ундовчи ифвогарликнинг давом этгани шахидлар сони кўпайишига сабаб бўлди.

Кўчаларда, майдонларда, кишилар билан гавжум жамоат жойларида курул ишлатиш махсус қарорлар билан тақиқланган бўлишига қарамай, 1989 йил июнининг 7, 8-кунлари ички кўшинлар Қўқон шаҳридаги марказий майдонларда хунрезлик қилдилар. Июньнинг 7-куни халойиқ ноҳақ қамоққа олинган йигитни кўйиб юборишларини талаб қилгани учун, шаҳар ички ишлар бўлими идораси олдида милиционерлар (ёки милиция либосидаги кўшин) бегуноҳ оломонни автомат ва тўппончалардан ўққа тутдилар. Бу ёвузлик халқни яна ҳақиқат майдонига бошлаб чиқди ва мазкур хунрезликни қоралаб, июннинг 8-куни халойиқ йиғин (митинг) ўтказди. Йиғиннинг олдинги қаторидаги кишилар ўтириб, орқадагилар тик туриб, шаҳар партия кўмитасининг биринчи котиби Х. Н. Мусабеков нутқини тинглаётган эдилар. Талабгорлар ўзларининг бешинчи талабларини ўқиб эшиттираётганларида, тагин аскарлар уларни ўққа тутишган. Ҳатто дод-фарёд кўтариб қочиб бораётган халойиқ ортидан ҳам отишни давом эттираверганлар. Бу қонхўрликни яшириш учун матбуот марказидан курулланган оломон

партия, совет ва ҳуқуқни муҳофаза этиш идораларига ҳужум қилдилар», деб иғво тарқатишди. Қаранги, Фарғона вилояти прокурорининг эътирофи этишича, июннинг 7-куни «тартибсизликлар пайтида, тергов изоляторига ҳужум уюштирилганлиги ҳам асоссиз бўлиб чиқди» («Коммуна» рўзномаси, 1989 йил июлининг 18-куни).

Лашкар буткул ноқонуний тарзда қон тўққанлигининг энг ибтидоий далили шуки, ҳарбий саркардалар қурол ишлатилганини жон-жаҳдлари билан яширишга тиришдилар. Қўқон шаҳар «Знамя труда» рўзномасининг бир кунда — 1989 йил 9-июль куни чиққан икки хил (!!!) сонини ўқиган киши партия органи ҳарбийлар ёвузлигини яширишга қанчалик уринганлигини яққол англайди. Рўзномани йиғиб олиб, сиёсий таҳрир билап қайта босишган бўлса-да, дастлабки нусхалар айрим-кишилар қўлида қолган эди.

СССР Ички ишлар вазирлиги тарихида биринчи дафъа Фарғонада ўзбек туркларига қарши ҳаво десанти қўлланди.

Июннинг 17-куни Марғилон шаҳри марказидаги соқчи соат беш дақиқа кам ўнда, яъни комендантлик соати муддатига ҳали беш дақиқа бўла туриб, мотоцикл минган ўзбек йигитини отиб ўлдиради. Эрталабгача кўчадаги дарахтга жасадни бўйнидан осиб қўйишади. («Ёшлик» ойномаси, 1989 йил 11-сон). Тагин айбни туркларга тўнкаб, халқни уларга қарши қаҳрлангирмоқчи бўлишди. Ҳолбуки, месхетликлар бу пайт ўз ташвиш — таҳликалари билан банд эдилар...

Ҳақли талабларнинг фитна кунларига тўғри келгани, халқимизда сиёсий кураш маданиятининг пастлиги, бобомерос қизиққонлик бузғунчиликнинг авж олиб кетишига сабаб бўлди.

Фитначилар қулай фурсатни топдилар. Фарғона фожиаси жумҳуриятнинг собиқ раҳбари Рафиқ Нишонов СССР халқ депутатларининг 1-съезди минбаридан туриб, «Всё идёт нормально!», деб чиранаётган бир пайтда содир этилди ва ўзбек раҳбарларининг фаросати қай даражада «нормально» эканлигини жаҳон жамоатчилигига кўрсатди. Раҳбарликка бефаросат кишиларнинг танланиши ёвузлик салтанатининг эркин ҳукм юритишига имкон яратади. Ўша маҳал жумҳурият раҳбариятининг лақмалиги шу даражада эдики, ҳатто партия-ҳукумат номидан эълон қилинган баёнотда ҳам босқинчиларнинг юз йиллик тажрибасида синалган сўзларини қўллаб, «кўпчилиги спиртли ичимликлар ва наркотик моддалардан маст ҳолатдаги безори ёшлар», деб таъкидланган эди. («Совет Ўзбекистони», 1989 йил июнининг 6-куни).

Алқисса, Фарғона вилоятида «Понтий Пилат башорати»ни амалга оширмақ учун шароит етарли эди. Қолган шарт-шароитни ўзлари яратиб олдилар.

4. ФИТНА НИМА МАҚСАДДА УЮШТИРИЛДИ?

«Эришилган натижа»ларга кўра, фитнадан мақсад кўп булган.

БИРИНЧИ МАҚСАД. 1989 йил — Овруро микёсида туркий халқларга қарши кураш йили бўлди, десак муболаға қилмасмиз. Булғория Халқ жумҳурияти аҳолисининг катта кўпчилиги сунъий равишда халқнинг мусулмон қисмига қарши қилиб қўйилган («Известия», 1990 йил январининг 4-куни) ва 30 мингдан ортиқ турк кўчиб Туркияга кетгани, оқибатда Булғория саноатига, кишлоқ хўжалигига анча путур етгани жаҳон афкор оммасига маълум. Югославия жумҳуриятида ҳам туркларга қарши кайфият уйғотилгани, туркларнинг кўчиб, улоқиб, қанча сарсон бўлгани бутун дунёга аён. Туркийларга, умуман, мусулмонларга қарши кураш махфий режалаштирилганми ёхуд тарихий тасодифми? Бу хусусда аниқ сўз айтиш мушкул. Лекин ўзимизнинг кунчиқарда — Хитойнинг Шарқий Туркистон мусулмонларига нисбатан аччиқ муносабати ва бунга сари Русь билан Чин давлати муносабатларининг тобора иликлашиб бораётгани, кейин Озарбайжондаги бешафқат қирғин-катагонлар кишини тагин ўй-гумонларга солади. Туркий мусулмонларга қарши кураш қўзғотилган бошқа юртлар ҳам Советлар билан

мустаҳкам алоқада бўлган давлатлардир.

Бошқа мамлакатлардан фарқли ўлароқ, дейлик, «туркийларга қарши кураш» маъракасидан энг унумли фойдаланиб қолгани Совет мамлакати бўлди. Бу сўз маъносини ва биринчи мақсад моҳиятини очмоқ учун айрим далилларга мурожаат этамиз.

Рус олимлари ҳам маданият арбобларининг 1989 йил декабрь ойида ўтган «Қайта қуриш ва Россия тақдири» мавзuidaги илмий-назарий конференцияси рус халқига мурожаат қабул қилди. Бу даъватни «Миллат бешигини қайта тиклайлик» сарлавҳаси остида матбуотга чиқаришди. Анжуман мурожаатида, асрлар давомида улуғ рус элати, кейинчалик эса миллати асосий қисмининг машғулоти деҳқончилик бўлиб қолгани таъкидланади; истовчилар ўз туққан қишлоқларига қайтиб, хўжалик юргизишлари учун шароит яратиб беришга Совет ҳукумати идоралари даъват этилади. («Литературная Россия», 1990 йил январининг 12-куни). Бу тадбир Россияни ҳам, бошқа жумҳуриятларни ҳам иқтисодий таназзулдан қутқариши, шу билан бирга кўп юртларни миллий низолардан халос этиши мумкин эди!

СССР Халқ депутатларининг II-съезди ўтаётган кунларда россиялик депутатлардан бири Марказий ойнаи жаҳон орқали берган мусохабасида «рус ялқовлиги» тўғрисида қаттиқ қуюниб қолди! У, рус кишиларида ер туйғуси йўқолиб кетаётганини, руслар ўзларини турли шаҳарларга ураётганларини ўқинч билан гапирди. Бу Россиянинг битмас-туганмас катта дарди!..

Дарҳақиқат, эгасиз қолган минглаб Россия қишлоқларида деҳқончилик, чорвачиликни юргизадиган одам йўқ. Ўзбекистоннинг расмий рўзномаларида 1988 йил охири, 1989 йил бошларида Россиянинг бўшаб ётган қишлоқларига бу соҳанинг пирлари бўлмиш ўзбекларни даъват этувчи эълонлар босилди. Унда «бузоқбоқар керак», «молбоқар керак», деган аниқ иборалар ҳам учраб турди. Ана шу чораларга жавобан «ишчи қўллари бисёр бўлган» Фарғона водийсидан, «Наманган вилоятининг аҳоли зич жойлашган» туманларидан юзга яқин оила РСФСРнинг Киров вилоятидаги бўм-бўш қишлоқларга кўчиб кетди. («Ёш ленинчи», 1989 йил апрелининг 11-куни) Бироқ азалдан ўтрок, бировнинг юртида сиғинди бўлиб яшашга ўрганмаган ўзбек халқи вакиллари кутилганчалик кўп кўчмадилар. Россиянинг дарди давосиз қолаверди!..

Ана энди, месхетлик турклар Ўзбекистондан Россияга кўчириб кетилаётган кунларда, телевидение мухбирининг СССР вазирлар советининг собиқ раиси Н. И. Рижков билан ўтказилган суҳбатидаги ушбу сўзига эътибор қилинг: «Мехнатсевар турк халқи, қаерга бормасин қишлоқ хўжалигини, қишлоқни кўтаради!» Рижков дарҳол туркларни кўчириб кетиш «вақтинчалик тадбир» эканлигини таъкидлайди. («Ёш ленинчи», 1989 йил июнининг 16-куни). Алқисса, мухбирнинг билиб-билмай айтган сўзидан фитнанинг мудҳиш сири очилади: Яъни, кўзда тутилган биринчи мақсад «мехнатсевар турк халқи»ни Россиянинг қишлоқ хўжалигини тиклаш учун мардикор тарзида кўчириб кетишдан иборат эди. «Ўзбекистонда туркларга қарши кайфият сақланиб қолган», деб кўрсатиш учун Бўка, Паркент туманларида ҳам фитна уюштириб, туркларнинг қолган-қутганини кўчириб кетишга уринганлари сирни янада фош этади.

Илова. Турк миллий ташкилотининг кейинги интилишлари кучаймоқда эди. Месхетликларни Гуржистондаги ўз тарихий юртларига кўчирмаслик сабабларидан бири шуки, унда уларнинг Туркиядаги қондошлари билан яқинлашиб қолиш «хавфи» бор! Фитна ва туркларни Россияга кўчиришдан кўзда тутилган яна бир мақсад — уларнинг Ватанга қайтиш ғоясини йўққа чиқаришдир. Мана, ёмонлигинг учун сенларни ўз қондош ўзбекларинг қувди, шунга қарамай, Россия ўз паноҳига олди, деб таъкидлаб, бўйинини яна ҳам қисиб яшашга маҳкум этиш, бу баҳонада «ассимиляция-диссимиляция» қондасига кўра, туркларнинг Россияга «едирилиб», миллат сифатида ўзлигидан жудо бўлишини таъминлаш кўзда тутилган бўлса ҳам ажаб эмас! «Кулфатда қолган туркларни РСФСРнинг саккиз вилоятига кўчириш режалаштирилгани», турклар эса бир вилоятга, ҳеч бўлмаса, уч вилоятга кўчиришларини

илтимос қилганлари, шунга қарамай, уюшиб яшашларига йўл қўймасдан, «бир қанча. марказий областларга кўчиришга қарор қилингани» ва турли хўжаликларга тарқатиб юборилгани бунга далолат эмасми? (Кўчирмалар ТАСС хабаридан: «Ёш ленинчи», 1989 йил июнининг 17-куни).

ИККИНЧИ МАҚСАД. Ҳар бир миллатнинг улуғлари ўз халқининг кўнглини ва руҳини кўтариб, дунёда мағрур музаффар яшаши учун қайғуради. Буюк бобокалонимиз Маҳмуд Кошғарий ифтихор ила ўз элининг таърифини келтириб дейди: «Ибн Алқарқий деган одам... пайғамбардан шу ҳадисни ривоят қилади: «Улуғ тангри айтади: «Менинг бир тоифа аскарим бор, уларни турк деб атадим, уларни кунчиқарга жойлаштирдим. Бирор халқдан ғазаблансам, туркларни уларга қарши йўллаймам». Бу нарса улар (турклар) бошқаларга нисбатан фазилатли эканини кўрсатади. Ҳатто тангри уларга ўзи от қўйган, исм берган, уларни энг баланд ерларга, хушҳаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаган. Туркларда кўркамлик, ёқимлилиқ, одоблилиқ, сўзининг устидан чиқишлиқ, дадиллик, камтарлик каби мақташга сазовор хулқлар сонун саноксиздир». («Девону луғотит-турк», 334—335-бетлар). Бу ҳадисдан битта туркий эл дарахтининг турли шохлари бўлмиш ўзбек, қозоқ, озарбойжон, туркман, қорақалпоқ, татар, қирғиз, уйғур, месхет турклари, булғор, қалмиқ ва бошқа барча туркийлар муштарак ифтихор туйишлари муқаррар. 70 йиллик ғаройиб сиёсат остида битта туркий миллатнинг ўндан ортиқ қавмлари ҳар бири алоҳида миллат бўлиб шаклланигани бу улуснинг руҳий имкониятлари нақадар улуғ эканлигини тасдиқлайди. Афсуски, узоқ замон Советлар байроғи остида бу қондош туркийлар бирлиги, яқинлиги чекланди. Улар ўртасига талаш манбалари ташлаб қўйди: Масалан, чегараланишда ер-мулк, тарихий мерос, улуғлар номи каби... Туркистонни парчалашгач, туркий халқлар яқинлиги тўғрисида сўзлаганлар «пантуркист» деган сийёсий тўқмоқ остида қолдилар. Сиёсат кўп вақт бу қориндош қавмларни бирлаштиришга эмас, балки бутун тадбирлар билан парчалашга, ичдан емиришга хизмат қилди.

Кейинги пайтларда муштарак қондошлиқ туйғулари тирилиб, тарихий ўзлиқни англаш, миллий бирликка интилиш кучаймоқда эди. Мамлакат арбоблари орасида туркий улуснинг бирлигидан кўрқадиган зотлар борлиги ҳақиқат! Фарғона фитнасида месхет турки билан ўзбек турки ўртасида ихтилоф бутун чоралар билан кучайтирилган экан, бундан яна бир мақсад — ошкоралиқ замонида соғайиб келаётган умумтуркий туйғуларга шикаст етказиш, бирликни яқсон қилиш, жаҳон жамоатчилиги олдида, Туркия олдида икки қондош қавмни бадном, қилиб, уларнинг миллий бирлашувига, эркин парвозига йўл қўймасликдан иборат эди. Бурунроқ «Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида»ги Қонундан «туркий тил» деган иборанинг олиб ташланиши, кейинроқ тарихий бирлигимизнинг сўнгги намунаси — Ўрта Осиё ва Қозоғистон диния бошқармасини парчалаб, Қозоғистон диндорларининг ажратиб қўйилиши ҳам шу мақсадни ифода этади.

УЧИНЧИ МАҚСАД. Инглизларда: «Шарманда қилинган итни жазолаш осон бўлади», деган мақол бор. Юз ўттиз йиллик тарихимизда инсонлар бўйнига айб қўйиб, шармисор қилиб жазолаш урф бўлди...

Биринчи жаҳон уруши арафасида Туркистонда инқилобий ҳаракат, жадидлар кураши, миллий озодлик ҳаракат кучайди. Бундай ҳаракатлар мустамлакачи маъмурлар ахборотида «тартибсизлик», «бандитлар ҳужуми», деб тафсилланар эди. Масалан, Фарғона вилояти шарҳларида берилган маълумотларга кўра, «идора тартибларига ва жамоат осойишталигига қарши курашлар» сифатида, 1911 йилда 833 та, 1913 йилда эса 1220 та «жиноий» иш кўрилганлиги қайд этилган. Сирдарё вилоятида шундай «айб»лар билан 1911 йилда 3487 киши, 1913 йилда эса 5494 киши жавобгарликка тортилган (*Ҳ. Турсунов*. «Октябрь арафасида Ўзбекистонда миллий-озодлик ҳаракати». «Фан». Тошкент, 1967 йил, 13-бет).

1989 йили уюштирилган тартибсизликдан мақсад ёш авлодни яна бир қарра қатағон қилиш, миллий руҳ ва миллий анъаналар нисбатан тузукроқ сақланган Фарғонада уларнинг кўзидан ўтини олиш, ижтимоий-сийёсий фаолияти жонланиб бораётган миллатнинг бундан кейинги ҳар

қандай ҳақли талаб ва ҳаракатларини босиб қўйишдан иборат эди.

Фарғонада ўттиз тўққиз ой давомида 394 «айбдор»га нисбатан 205 та жиноий иш очилган. Шулардан 370 га яқин айбланувчига нисбатан қўзғотилган 108 та жиноий иш айблов фикри билан олий судга ҳамда вилоят судларига оширилган. «Оммавий тартибсизликлар, одам ўлдирганлик, миллий қирғин (?), ўт қўйишлар каби 110 та жиноят иши бўйича 160 дан ортиқ айбдор оғир жазоларга ҳукм этилган. Шунингдек, «оммавий безориликлар учун судланганлар сони жуда кўп». Энди «жиноят содир қилганларнинг ўзига келсак, кўпчилиги 13—14 ёшдан 25 ёшгача бўлган ёшлардирки, аксарияти жиноятни миш-мишлар туфайли, эҳтиросга берилиб, айрим ҳолларда бошқалар ундови орқасида содир этганлар». (А. Отажонов. «Коммуна», 1990 йил майнинг 16-куни). Кўриниб турибдики, эскидан қолган айблов тури кўп! Томошага чиққан ёш болалар ҳам «жиноятчи»! Қатағон эмасми бу?!

Ёвуз фитна туфайли Фарғонада 112 киши шаҳид бўлди, 1000 дан ортиқ кишига тан жароҳати етди, 400 йигит жавобгарликка тортилди, 700 га яқин киши маъмурий жазо олди. Қатағон эмасми бу?! Буларнинг қанчаси гуноҳ қилган-у, қанчаси тухматга қолган, қанчаси ваҳшиёна қийноқлар остида қилмаган айбини бўйнига олган?!

1990 йил май ойининг 14-куни 6-поездда кетаётиб, ҳеч бир айбсиз Қўқондаги «хос» қамокхона (изоляция)да 5 ою 28 кун ётиб сўроқ берган йигит билан суҳбатдош бўлдим. Унинг акаси ҳам шунча вақт «хосхона»да ётган. Уларни четдан келган терговчилар гуруҳи итдек қийнаб, сўроқ қилганлар. Йигитнинг даҳшатли азобларини эшитиб, бунинг Сталин қирғинидан нима фарқи бор, деб ўйлайсиз. Қамокқа олинишидан олдин соппа-соғ бўлган йигитнинг бир дўсти калтак зарбидан турмада ақлдан озаёзган. Бошқа айбсиз йигитларни ҳам жазолаш учун зулм ўтказиб, сохта кўрғазмаларга қўл қўйдириб олишган. Айрим содда йигитлар бағри қон онасини, ичиккан боласини бир кўриш учун рус тилида битилган сохта айбномаларга қўл қўйиб беришга мажбур бўлишган. Айбланувчилар рус тилида сўроқ қилинганлар, уларнинг кўпларига таржимон ҳам берилмаган.

Ҳозирча мен бу йигитларнинг исми шарифларини келтирмадим. Уларнинг кўзида заррача кўрқинч йўқ, лекин бошларида ҳали хатар бор...

Қўқонлик кўпгина онахонлардан олган хатларимда ёвузлик дастидан бўзлаб зорланиш бор!..

Мамлакат халқлари билан бирга, мусулмон миллати бошига тушган умумий кулфатларни гапирмайлик. «Қулоқ» қилинганларни, «босмачи», «аксиланқилобчи», деб отилганларни, сунъий очликдан қирилганларни, хуллас, 20-йиллар босқинию 30-йиллар қатағонини қўя турайлик. 40-йиллар қирғинидан, 50-йиллар зулмларидан сўзламайлик! 1920 йилдан 1950 йилгача СССРда ўлдирилган 66 миллион 800 минг кишидан қанчаси туркий мусулмон халқи эканини билмаганга олайлик! Бироқ 70-йиллардаги маънавий ўлимлар, Афғонистон босқинидаги мислсиз қирғинлар, 80-йиллардаги асоссиз қамашлар — Гдлян, Иванов бошчилигидаги 200 кишидан ортиқ «терговчилар гуруҳи»нинг қилмишлари, Олмаота ҳаракатининг бостирилиши, минглаб йигитларнинг сургун қилиниши, Душанбе ва Боку шаҳридаги, Фарғона, Бўка, Паркентдаги хунрезликлар, йигитларимизнинг армияда қирилаётгани... Заҳарли заводлар, экологик ҳалокатлар, қишлоқ хўжалигидаги ажал уруғлари... Бу онгли қатағон-қирғинни (геноцидни) энг калтафаҳм зот ҳам ўз номи билан аташга фаросат топади!.. Ўзбекистондаги бугунги аҳвол қирғиннинг (геноциднинг) режали равишда, кенг жабҳа бўйлаб олиб борилаётганини тасдиқлайди. Бундан ташқари, тинимсиз ҳақоратлар, тухматлар, миллий айбловлар туркий халқларнинг кўзини очирмаслик учун қўлланаётган усуллар эканлиги сезилиб қолаётир. Инсоният ўз тарихида бундан ҳам ортиқроқ зулмни кўрганмикан?!

Халқнинг мухтор вакиларидан тузилажак комиссия ҳалол ва сотилмас ҳуқуқшунослар билан биргаликда, Фарғона, Бўка, Паркент, Андижон, қолаверса, Боку, Душанбе, Ўш фитналарида айбланган йигитларнинг «жиноий иш»ларини синчиклаб текшириб, ҳақни ноҳақдан ажратишлари шарт! Қирғин-қатағоннинг бундан ҳам мудҳишроқ сирлари ўшанда очилади!

5. АЙРИМ ХУЛОСАЛАР

Баъзилар, Фарғона фожиасидан олдинроқ Егор Кузьмич Лигачёвнинг Ўзбекистонга келишини фитнага боғлайдилар. Ўшанда у жумхуриятнинг терс жанубига бориб, мустамлакачилик қоидаларига мос шартномалар тузиб кетгани рост. Шунингдек, Анишчев, Сатин, Усатов, Гайданов, Огарок каби ашаддий шовинистларни ҳам ҳеч ким далил-исбот билан ушлай олгани йўқ.

Аввал Тошкентдаги Геология техникумида ўзбеклар билан қozoқлар ўртасида, кейин Самарқандда тожиклар билан ўзбеклар ўртасида, сўнг Зарафшонда ўзбеклар билан озарбойжонлар ўртасида турли фитналарни уюштиришга уринган зотлар ким ўзи?! Бундай бузғунчиликлар турли миллат вакиллари тарқоқлик ҳам кўрқоқликка эмас, балки бирлик ва сергакликка ундамоғи зарур! Болтиқбўйи халқларининг митинг ўтказилган жойга сигарет қолдиғини ҳам ташламаслигида кўп маънолар бор. Ҳар дақиқа мазлум миллатнинг хатосини кутиб, айғоқчилик орқасида кун кўраётганлар озмунчами!

Фарғона фитнаси оқибатида Ўзбекистон маломатларга кўмилди. Жаҳон жамоатчилигини ўзбек халқига қарши кўйишга уриниш давом этмоқда. Айрим рус академиклари, адиблари, мухбирларининг билиб-билмай қилаётган ифвогарликлари бутун мамлакат ёшларини ўзбекларга, туркийларга қарши қайрамоқда. Россияда: «Босмачиликнинг янги босқичи», деб кўрсатилаётган кўп қисмли телефильмлар «хизмати» билан, армия сафидан 500 га яқин ўзбек йигитининг ўлиги келди. Президент М. Горбачёв эса СССР Мудофаа вазири Д. Язовни юксак давлат мукофоти билан тақдирлади.

Кечган фитналар Туркистон халқларини, барча туркий халқларни жипсликка, бирликка, қон-қардошлик ҳисларини намоён этишга ундайди. Оддий инсоний қон-қардошлик туйғуларини золим сиёсатнинг турли «изм»лари билан чекламоқ етар! Ёлғон, макр, фитна, истибдод асри ҳалокат ёқасига келди. Гилофлар чиримоқда, занжирлар узилмоқда, қафаслар бузилмоқда. Энди одамга ўхшаб яшаш даври яқин!

Ўлган билан кўшилиб ўлмоқ—гуноҳи азим! Лекин Туркистондаги онгли инсонларнинг барчаси бир қарра шаҳидларга кўшилиб ўлдилар, гуноҳларга ботдилар. Сўнгсиз фиғонимни ютиб бўзлайман: Тангри таоло ёш ўғлонларни мангу паноҳига олиб бу дунёнинг фитналаридан, зулм ва хўрликларидан буткул қутқарди! Энди ақамоқдаги, қафасдаги тирикларни онгли дунё буюк азобдан қутқармоғи керак!..

*Ўкинманг, бағри қон биродарларим,
Қаддингизни тикланг, тинсин оҳингиз.
Озод авлодларга саждагоҳ бўлур
Ҳақиқат майдони — қатлгоҳингиз.*

*Сизни ўққа тутган ваҳший тўдалар
Бу кун дўст аталар, одил аталар.
Лашкари, қуроли борларга чиданг,
Устун қулаган осмон — аталар!*

*Айбингиз—ўзликни таниганингиз,
Хато — адл бор, деб санаганингиз.
Гуноҳ — ҳаққингизни сўраганингиз,
Энг улуг айбингиз — зўр эканингиз!*

Ўлган ҳар жон билан сиз ҳам ўлдингиз,
Мен ҳам тирик туриб, бурда-бурдаман.
Фарёдим ўликлар фарёди ҳамдир.
Мен — нариги дунёдан келган мурдаман!

Ўкинманг, бағри қон биродарларим,
Нидоси ярадор, ўлмас дардларим! —
Сизга ўқ отганлар нидони отди,
Ҳақиқатни отди — худони отди.

Шаҳид сафдошларнинг қабри нур бўлгай,
Ҳақнинг қотилларга қаҳри зўр бўлгай,
Агар тадбир устун, юрак тош бўлур,
Бу ёвуз найранглар бир кун фош бўлур.

Ўкинманг, бағри қон биродарларим,
Қаддингизни ростланг, тинсин оҳингиз.
Озод авлодларга саждагоҳ бўлур
Ҳақиқат майдони — қатлгоҳингиз!

1989—1990 йилларнинг июнь-май ойлари.

ЖАР ЁҚАСИДАГИ ОЛОМОН

(Ўш вилоятидаги фожиялар изидан)

«АН-2» ҳарбий тайёра мотор кучидан дириллайди. Фарғоналик журналист Абдуназар Худойназаровнинг ҳам тайёрадаги бошқа ҳарбийларнинг ҳам икки кўзи пастда. Тайёра Ўшга яқинлашмоқда эди. Мана, йигирма йилдирки, Ўш вилоятига — ота юртимга гоҳи уловда, гоҳи пиёда қатнайман.. Шунча йил яшаб, бир куни ўз юртимга ҳозиргидай ҳарбийлар ёрдамида бораман, деган ўй хаёлимга келмаган. Тайёрада боряпману вужудимни аллақандай бегоналик чулғганини ҳис этаман. Наҳот, ўзим туғилиб ўсган қишлоқнинг шарқироқ сойлари, баҳаво қир-адирлари мен учун бегонага айланса? Наҳот, улуғ бобом Бобур Мирзо «Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғлик қасаба йўқдур», деб таъриф берган шаҳарга мен энди бегонаман? Бундай бегоналик қаердан пайдо бўлди? Юз йиллаб ёнма-ён яшаб келган икки халқнинг орасига низо солган қандай кимсалар? Икки халқ ўртасида қўпган низо, ноҳақ тўкилган қонлар учун ким жавоб беради?!

Тайёрада боряпману ана шу саволлар, вужудимдаги бегоналик юрагимни ўяди, ўзимни кўярга жой тополмайман... Ўшда бўлган кунларимда шоир Турсунбой Адашбоев шундай воқеани ҳикоя қилиб берди: «Ўшдаги тўполонларнинг эртасига бозорга бордим. Бозор бозорлигини йўқотган, гўё мозорга айланган. Ҳаммаёқда турли-тумаи мева-чеваларнинг уюмлари, писта-бодому туршак, майизлар ер билан битта бўлиб сочилиб ётибди. Чор тараф бесаранжом. Тўполон куни бир тўп ёшлар ҳаммаёқни остин-устун қилиб ташлашган. Боғидаги мева-сабзавотини саватга солиб, халққа янгилик, деб олиб келган боғбону деҳқон нарсаларини шундайлигича ташлаб қочган. Битта қоровул бўлса, қаёққа ҳам қарасин. Шу пайт ўртадаги растадан бир одамни кўриб қолдим. У бозорчилар ташлаб кетган писта-бодом, мева-чевалардан ҳеч тап тортмай, кўлидаги халтасига солар, етаклаган ити унинг ортидан юриб нарсаларга тумшуғини текизиб кўярди. Мен бу ҳолга чидамадим. Ҳалиги одамни уришдим, танбех бердим, илдизи битта бўлган икки халқ ўртасида низо қўпиб, қон тўкилиб турганда, бундай отнинг ўлимини ит бўлиб байрам қилган одамни битта менинг уришганим, танбех берганим қаерга ҳам борарди...»

Бу воқеани эшитиб, кўз олдимда Ўшнинг Шаҳидтепа мавзеида истиқомат қилувчи Ғанижон аканинг милиция ўқидан учган, ҳали чимилдиқ кўрмаган ўғли Акрамжон, икки кўзи ўйиб олинган ўшлик асалчи Муҳаммаджон Жўраев, бутун умрини Мирзакида Совет ҳокимиятини мустаҳкамлашга бағишлаган, узоқ йиллар ноҳия партия комитетининг котиби, ижроқўм раиси, колхоз раиси вазифаларида ишлаб келган, саксон ёшга кирган пайтида, Совет районида келган ақли ноқис кишилар томонидан ваҳшийларча ўлдирилган Абдурахмон ота Маниёзов, мирзакилик Азимжон қассоб ва унинг қийнаб ўлдирилган тўрт фарзанди, ўзганлик шаҳид укаларим Равшанбек Маматов, Муҳаммадсодиқ Фозилжонов, Ҳомиджон Эргашев ва бошқа юзлаб бегуноҳ қурбонлар хаёлимдан ўтди! Муҳаммадсодиқнинг онаси Соҳибжамол опанинг, эридан, тўрт фарзандидан айрилган Турсунбой опанинг юракни эзувчи нолалари кулоқларим остида бир зум қайтарилди. Ўзган шаҳар халқ комитети аъзоси, босқин кунлари жондан ширин ўғлидан айрилган Жумавой аканинг ғамгин кўзлари, ўт қўйилган уй жойи учун эмас, ноҳақ қурбон бўлган юртдошлари, ўн беш минг нусха нодир асарлардан иборат кутубхонаси ёниб кул бўлгани учун қайғураётган ғазалнавис шоир, Қирғизистон ССР Халқ депутати Одил Раимжоновнинг аламлари, уй-жойсиз қолган 1273 нафар ўзганликлар, 17 июнга қадар Ўзган районида рўйхатга олинган 157 нафар шаҳидларнинг, дом-дараксиз йўқолган одамларнинг, номусига тажовуз қилинган ёш қизлар, аёлларнинг қариндош-уруғлари, ёру биродарлари тўқаётган кўз ёшлар...

Андижон шаҳар клиникасида ётган 16 яшар Акбарали бундай дейди: «Оиламиз «Қуршоб» совхозига қарашли далаларда пиёз экканди. Ўша, 5 июнь куни бир тракторчи келиб, вақтида кетиб қолинглар, бўлмаса соғ қолмайсизлар, деб кетди. Тўқайга беркиндик. Қочиб кетолмаслигимизга катталарнинг кўзи етди. Тўрт хўжаликдан 18 киши эдик. Ярим кечада яширинган жойимиздан чиқиб, йўлга тушдик. Соё бўйига чиққанимизда, бизни босқинчилар ушлаб олишди. Онамнинг кўлида иккн ярим яшар укам бор эди. Ўша укамни онамнинг бағридан узишиб, соёга отиб юборишди. Онамни ҳам сувга оқизишди. Уларнинг орқасидан отам, акам ўзларини сувга отишди. Пастроқда эса Рўзибой ака иккимизни босқинчилар тутмоқчи бўлган эди, сувдан чиқиб қочдик. Улар бизни отишди, оёқларимга ўқ тегиб йиқилдим... Онам билан синглимнинг ҳалигача дараги йўк...»

Бу воқеаларни, рақамларни, гувоҳларнинг сўзларини одамларнинг ғазабини кўзғатиш учун ёки бўлмаса, эндигина тинчланиб келаётган вазиятни қайта жунбушга келтириш учун ёзаётганим йўқ. Ҳолбуки, Ўш, Ўзганда бўлиб ўтган воқеалар эндиликда барчага маълум. Ахир, битта ўлган одамнинг ўнта қариндоши бор. Ўнта қариндош эса йигирмата-юзта-мингта одамга бўлиб ўтган воқеаларни етказиши мумкин. Бугун Ўш, Ўзган воқеаларини яшириш, ўлган одамларни, ўт қўйилган уйларнинг сонини камайтириб кўрсатиш, фожиаларнинг асл сабабларини айтмаслик, хаспўшлаш яна янги фожиаларга, янги низоларга олиб боради, холос. Ойни этак билан ёпиб бўлмайди. Бугун одамларга насиҳатгўйлик эмас, ростгуйлик керак, қанчалик аччиқ, даҳшатли бўлмасин, рост гапгина фожиаларнинг олдини олиши, кишиларнинг Сумғаитда, Янги Ўзанда, Фарғонада бўлганидек, Ўш, Ўзган фожиалари сабабларини ҳар ким ҳар хил талқин этмоқда. Бу фожиаларнинг сабаблари бировларга партия, совет ходимларининг халқ ҳаётини, турмушини билмаслиги, уларнинг эҳтиёжларига, миллатлараро муносабатларга тўраларча ёндашуви туфайли содир этилгандек кўринса, яна аллакимлар бу ҳодисалар норасмийларнинг айби билан юзага келди, дейишмоқда. Бошқа бировлар эса, ўнлаб йиллар мобайнида халқларнинг биқикликда, демократиясиз, ошкораликсиз яшаб келаётгани мана шундай фожиаларга олиб келди, дейишмоқда.

Агар етмиш йилдан буён ҳукм суриб келаётган маъмурий буйруқбозликнинг умри яна давом этаверса, бир пайтлар бебошларча бўлиб ташланган бир бутун халқнинг —Туркистон халқининг тақдири шу халқнинг ўз кўлига берилмаса, яна Фарғона, Ўш фожиалари юзага келмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди. Бугун арман йигити озар йигит билан, қирғиз йигити ўзбек йигити билан ёқа йиртишаётган экан, бу ёқавайронликни кимдир томоша қилиб турган экан, бу ўша бир-бирларининг ёқаларидан ушлашган йигитларнинг, ўша йигитлар мансуб бўлган халқнинг фожиаси!

Бир нарсага тушунмайман. Оддий меҳнаткаш халқ, бутун умри молнинг ортида ўтган чўпон, пахтакор, деҳқон бошқа ўзига ўхшаган бир халқнинг вакилига ўз-ўзидан тиғ кўтаришига тушунмайман! Халқ ўзича бундай хунрезликка ҳеч қачон бормайди. Уни алдашади, уюштиришади, ёлғонлар тўқишади. Фитна уюштирувчилар, ёлғон тўқувчилар озмунчами? Улар бугунги кунда ҳар биримизнинг онгимизга сингиб бораётган қайта қуриш ғоясининг ашаддий душманларидир. Улар мамлакатимизнинг турли бурчакларида қайта қуришга қарши олдиндан ўйлаб «фаолият» кўрсатишаётгани ҳам сир эмас. Улар Болтиқбўйи республикаларида бошқача, Кавказорти республикаларида ўзгача, Ўрта Осиё республикаларида ундан ҳам бошқача усуллар билан ҳаракат қилишмоқда. Мақсад эса битта: Қандай қилиб бўлса ҳам илдизи, урф-одати, дини-эътиқоди бир бўлган халқлар бирлашиб кетишмасин. Ўз вақтида бир бутун Туркистоннинг бўлиб юборилиши, республикалараро сунъий чегаралар пайдо қилиш ҳам юқоридаги мақсадга хизмат қилган эди.

Ўш фожиаларининг асосида турган ер жанжали, тўғриси, юқоридаги мақсадни амалга оширишда бир туртки, холос. Қайта қуриш душманлари ҳар бир имкониятдан, маъмурлар йўл қўйган ҳар бир хатодан фойдаланмоқдалар. Энг даҳшатлиси шундаки, уларга Ўрта Осиё

халқларининг бироз қизиққонлиги, ишонувчанлиги ҳам қўл келмоқда — ифвогарларнинг тузоғига жуда тез илинишмоқда. Ҳар қандай тузоқдан эса қон сизади.

Шулар ҳақида ўйлар эканман, «Красная Звезда» рўзномасининг 1989 йил 4 октябрь сонида босилган «Товламачиларнинг арзи ҳоли» сарлавҳали мақолани эсладим. Мақола муаллифининг ёзишича, редакцияга икки киши телефон қилишиб, муаллиф билан учрашмоқчи эканликларини айтишган. Кейин улар учрашишган. Сим қоққан кишиларнинг бири ўз исми Олег экани, собиқ офицер, илгари судлангани, афғон урушида қатнашганини айтади. Иккинчисининг исми Виктор, у ҳам илгари судланган, афғон урушида қатнашган, собиқ милиция сержанти эканини билдиради. Улар мақола муаллифига ўзлари мансуб бўлган яширин ташкилот ҳақида сўзлаб беришади.

— Рэкэтлар асосан уч қатламдан иборат бўлади,— дейди Олег. — Биринчиси, майда кооператив ўғрилари. Икинчи қатлам — биз. Бизларни керакли одамлар билишади. Оладиган даромадимизнинг қатъий баҳоси мавжуд. Биз оламиз ҳам ва бизга берадиган кишини ҳимоя ҳам қиламиз. Беш минг сўм пул бир қарашдагина катта бойлик бўлиб кўринади. Аслида ундай эмас. Ўзимиз аниқлаш учун баъзан юқоридаги пулга нисбатан уч баравардан ҳам кўп маблағ сарфлаймиз. Шундай қилиб, «соғишимиз» керак бўлган одамнинг даромадларини гоҳ ижроия комитетга, гоҳ колхозга, гоҳида эса ошхона ва ресторанлар трестига узатишга тўғри келади. Бугун «номенклатура» ўз обрўси ва имтиёзларини йўқотмоқда. Шу боис уларнинг ҳам кўплари олишади... Учинчи қатлам бу алоҳида суҳбат. Бу — суперрэкэт. Улар илгарилари ҳам бор эди. Фақат кўнгилли эдилар. Гап шундаки, бизнинг қоронғу дунёмизда ҳар биримизнинг ўз «орқамиз» бор... Бу ерда эса қандайдир ҳеч бир тушунарсиз, тасаввурга сиғмайдиган ишлар бўлмоқда. «Отахонлар» ва «қонундаги ўғри»лардан ҳам обрўлироқ кучлар пайдо бўлмоқда. Улар йўлни қаёққадир бошқа томонларга буришмоқда. Нима бўлганда ҳам мен собиқ ҳарбийман, агар қуроолланган уч-тўрт юз кишини буйруқ билан кўзготилса, энди бу рэкэт эмас, балки ёлланган армия бўлишини тушунаман. (Афуски, бу қуруқ гаплар эмас, милиция ахборотиغا кўра, етмиш беш фоиз, яъни 35 мингдан ортиқ кооперативлар рэкэтчиларнинг назоратида туради. Агар ҳар бир қора гуруҳда камида уч киши бўлса, даҳшатли рақам — юз минг юзага келади. — *Ред.*) Агар бу кишиларнинг турли шаҳарларда яшашлари бир-бирларини ғойибдангина билишларини ҳисобга олсакчи... Мана шунақа ишлар. Яна, ишлайвер, лекин шуни билки, хабар келиши билан айтилган жойда бўлишинг ва нимани буюришса ўшани бажаришинг зарур бўлади. Бўйсунмай кўрчи? Барча «кўзирлар» уларнинг қўлида. Биз сен билан гапириб-гапириб тарқаб кетамиз. Улар мен ҳақимда ҳаммасини — «кулбамни», «мулкимни», энг муҳими, барча «иш»ларимни билишади. Битта кўнғироқ билан, ичак-чавоғинг қўшилиб, ёниб кетасан одам... Биз (бизлар эса бир-иккита эмасмиз) «бас» қилишга ва изимизни йўқотишга қарор қилдик. Бу ишлардан ёмон ҳидлар анқимоқда. Янги Ўзандаги тартибсизликларни бошлашга мажбур қилинган бир нечта кишини биламан. Фарғонада «ишлаган» эски танишларимни ҳам учратдим. Мана шунақа гаплар. Айниқса, уларнинг баҳоси баланд. Бошқаларни ҳам бу ишларга жалб қилгудек бўлсак, бизларга олтин тоғлар ваъда қилишмоқда... Одамни — оддий ишчи, инженерни ўлдириш қанча туради? Бор-йўғи 500—700 сўм...

Мақолани қайта-қайта ўқигач, хаёлимдан жуда кўп гаплар ўтди. Айтайлик, Фарғона фожиаларининг ҳақиқий айбдорлари шу пайтгача ҳам тўла аниқлангани йўқ. Ноҳақ қурбон бўлган ўнлаб кишиларнинг арвоҳлари ҳалигача чиркираб турибди. Миллий, социал низолар туфайли республикаларда юз бераётган тартибсизликларнинг, қон тўкишларнинг ҳақиқий айбдорлари топилмаётган экан, бу ишларга масъул бўлган кишилар нима билан шуғулланишмоқда? Балки Ўшдаги, Фарғонадаги каби фожиаларга боғланган калаванинг учи бу ерлардан анча олисларга бориб тақалар? Бу фожиаларга балки аллақандай кўзга кўринмас кишилар раҳбарлик қилишаётган бўлсачи?!

— Отам ҳам, катта отам ҳам мана шу Ўзган халқига хизмат қилган, — дейди Қирғизистон ССР халқ депутати Одилжон Рахшжонов. — Ўзим узок йиллардан буён қурилиш ташкилотида раҳбарман. Шу вақт мобайнида минглаб, оилаларга уйлар қурдик. Бундай ишлар бўлади, деб ҳеч ўйламаганмиз. Лекин, афсуски, бизнинг дўстларимиз дўст бўлиб чиқмади. 5 июнь куни автостанцияда ёшлар тўполон чиқаришди.. Бу тўполон тинчиб, орадан икки-уч соат ўтгач, Совет райони томонидан машиналарда, отларда қийқиришиб одамлар тушиб келишди. Уйда эдим. Бир пайт дарвоза олдига кимлардир келиб: «Одил, чиқ, бу ёққа, биз сени отгани ва уйингга ўт қўйганч келдик», дейишди. Дарвозага қарата автоматдан ўқ узишди. Дарвозахонада турган «Жигули» машинасини ёқиб юборишди. Биз оиламиз билан орқа томондан укамнинг уйига ўтдик. Энг қизиғи шундаки, босқинчилар шу маҳаллада бизникига ва куёвимникига, кўча бошроғида яна бир кишиникига ўт қўйишди. Уйимиз ёниб, кул бўлгунча, кўча атрофини кўриқлаб туришди. Ёниб кетган уйим, мол-дунё кўзимга кўринмаяпти. Лекин ўн беш минг нусха китобдан иборат кутубхонам бор эди. Улар орасида энг нодир қўлёзмалар, нодир асарлар мавжуд эди. Нега? Нима учун бундай қилишди? Уларга нима ёмонлик қилдим?!

— Ўш, Ўзган фожиалари олдиндан уюштирилган, жиноий ҳаракатларга айрим одамлар бевосита раҳбарлик қилган, дея айта оламан, — дейди Ўзган шаҳар халқ комитетининг раиси М. Хусанов. — Ўзганда ҳалок бўлганларнинг катта бир қисми милиция ўқидан йиқилди. Бу гапнинг асоси бор. Биргина Ўзгандаги ДОСААФ ташкилотларидан 70 та милтик, 700 пачка ўқнинг сирли равишда «ўғирланган»и ҳам бу фожиаларнинг уюштирилганидан яққол далолат бериб турибди.

Ўзганда бўлганимизда, бундай воқеаларни бошқа кишилар ҳам ҳикоя қилиб беришди. Жумладан, Мирзакидаги қурилиш ташкилотининг ҳисобчиси Ойтожи Тожиматованинг гувоҳлик беришича, шу ташкилотда 4 тонна арматура кестирилиб, махсус қурол ясалган. Ўзган шаҳрида яшовчи Гулнора Каримжонова, Раъно Мадумарова, Назира Аҳмаджонованинг гувоҳлик беришларича, маиший хизмат кўрсатиш комбинатига Мирзаки қишлоқ Советидан аллақандай одамлар келишиб, қизларни қизил матоҳдан пешанабоғ тиктиришга мажбур қилишган. Босқинчилар ана шу пешанабоғларни танғиб, одам ўлдиришган, уйларга ўт қўйишган. Ёки бошқа бир мисол. Новқатдаги тартибсизликлар устига карнай ўрнатиб олган «Москвич» машинаси тарқатган хабардан бошланган. Ўша «Москвич» қирғизлар яшайдиган қишлоқдан ўтаётиб, «Фарғонадан келишган ўзбеклар қирғизларни ўлдирмоқда», деб жар солса, ўзбеклар яшаётган жойлардан ўтаётиб, «қирғизлар ўзбекларни ўлдирыпти», деб жар солган. Ўш шаҳридаги «Карвонсарой» меҳмонхонасининг ходими Давлатхон опа шундай хабар беради: «Ўшда тўполонлар бошланмасдан икки ҳафта илгари меҳмонхона кишилардан бўшатилиб, милиция кийимидаги 40 нафар қирғиз миллатига мансуб қуролли кишилар жойлаштирилди. Воқеалар бошланган куни эса ўша кишилар йўқ бўлиб қолишди...»

Шундай қилиб, Ўш, Ўзган фожиаларида юзлаб ташвиқотчилар эл орасига ваҳима солди. Улар транспорт, алоқа, қурол, маблағ билан тўла таъминланди. Ташвиқотга учган кишиларга қурол-яроғ етказиб беришди, Хўш, бундай миллатлар ўртасида тўкилаётган қондан кимлар манфаатдор? Наҳотки, чўнтаккесар, кооператив ўғрилари, майда рэкэтчилар манфаатдор бўлишса? Ахир, улар одамларнинг ўлиmidан эмас, аксинча, уларнинг бой-бадавлат яшашларидан манфаатдор-ку! Одамларнинг пули кўпайса, уларнинг ҳам бозори чаққон бўлади-ку!

Яқинда «Правда» рўзномаси бундай деб ёзди: «Дастлабки ташвишли «кўнғироқ» ўтган йили чалинган эди. Ўшанда, уй-жой етишмаганидан жони ҳалқумига келган, энг муҳими, келажакда ҳам бошпанага эга бўлишдан умидини узган фрунзелик ёшлар — ишчи ва талабалар шаҳар атрофидаги хўжаликларнинг ерларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олишди. Дастлабки тўқнашувлар учқунидан, айниқса, ўз турмуш шароитларини яхшилаш учун курашга асосий кўпчилик қирғиз миллатига мансуб ёшлар киришганидан кўрқиб кетган ҳукумат ён берди,

ерлар бўлинди. Шу билан хотиржам қолишди. Маълум бўлдики, бекорга хотиржам бўлишган экан. Кейинги йили бирданига икки нуқтада — Фрунзе ва Ўшда тўқнашув юз берди. Яна ён берилди. Ва яна бошқа миллат вакиллари ҳисобига. Бироқ бу сафар мана мен деб турган адолатсизлик қонли ёнғинни келтириб чиқарди».

Бугун жаҳон миқёсида юз бераётган ижтимоий-сиёсий жараёнлар халқларнинг ўзаро жипслашуви, масалаларни биргаликда, бир ёқадан бош чиқариб ҳал этиш сари ривожланмоқда. Хусусан, урф-одатлари, дин-эътиқодлари, тарихий тақдири бир-бирига яқин бўлган халқлар ўзаро жипсликка жадал интилмақдалар. Қадим Туркистон халқлари ҳам бу жараёндан четда эмас. Хусусан, Ўрта Осиёда юзага келган миллий можароларни республикаларни автономияларга, майда бўлақларга бўлиб ташлаб эмас, аксинча бирлаштириш, ягона Туркистон йўлидан бориш билангина тўғри ҳал этиш мумкин. Яқинда Ўрта Осиё ва Қозоғистон жумҳуриятлари раҳбарларининг Олмаота шаҳрида бўлиб ўтган учрашувлари ва ўзаро ҳамкорлик борасидаги битимлари ҳам шундан далолат беради. Худди мана шу ўзаро жипслашув қайта куриш душманларига маъқул бўлмаяпти. Қандай йўл билан бўлмасин, эндигина ниш бераётган халқларнинг ўзаро жипслашуви жараёнини тўхтатишга, бу халқларни бундан бир неча ўн йиллар олдин қандай парчалаб ташланган, ораларига сунъий чегаралар қўйилган бўлса, ўшандайча сақлашга ҳаракат қилинмоқда. Тилда қайта куриш дўстимиз деб, лекин унга душманлик қилаётган кучлар халқлар ўртасига ўзаро низолар уруғини сочмоқдаки, бу уруғ кун сайин, соат сайин ўз мевасини кўрсатаяпти. Унинг тезкорлик билан унишига Туркистон халқларининг етмиш йил мобайнида ўз тарихидан, маданий меросидан, ёзувидан ажралиб қолгани, турмуш даражаларининг пастлиги, одамлар юрагидаги диний эътиқодни шафқатсизларча юлиб олишга зўр берилгани, 30—50-йилларда тўғри гапни айтмоқчи бўлган миллатнинг гуллари катағон қилингани оқибатида, бутун-бутун халқлар маънавий қашшоқлашиб, оми бўлиб қолгани ҳам сабаб бўлмоқда. Ҳолбуки, Ўрта Осиё халқларининг бой маданияти, чўнг тарихи борлиги барчага маълум. Абу Али ибн Сино, Беруний, Форобий, Навоий, Бобур, Махтумқули, Абай каби алломаларни етказиб берган халқ ҳеч қачон маънавий қашшоқ бўладими? Бўлмайди. Лекин дунёда шундай қора кучлар ҳам бор эканки, истаса, наинки алоҳида бир кишини, балки бутун-бутун элларни ўз тарихидан, тилидан, элидан тониш, унутинг даражасига етказиб қўяркан. Ч. Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» асарини эсланг. Ундаги манқуртга айланган ўсмир образини эсланг. Ўша ўсмир ўз онасига қарата ўқ узади... Унда на хотира бор ва на хотирот. У наинки эл-юртини, тукқан-туғишганини, балки ўз онасини ҳам унутган. Ҳатто у ўзининг дунёда мавжудлигини ҳам билмайди... Ўш фожиаларини юзага чиқарган асосий сабаблардан бири ҳам ана шу хотирсизлик. Хотирасиз инсонни ҳар кўйга солиш осон кўчади. Бугун ўз қариндошининг маъсум гўдагига пичоқ солган ёш йигит эртага ўз акасига, укасига, онасига — миллатига пичоқ кўтармаслигига ким кафиллик бера олади? Ҳеч ким.

... Ўш фожиаларининг олдини олиш мумкинмиди? Ҳа, Ўш фожиаларининг ҳам, Ўзган фожиаларининг ҳам олдини олиш мумкин эди. Ҳатто Фарғона, Ўш фожиаларини юзага келтирган айбдорларни аниқлаш ҳам мумкин. Фақат бунинг учун масъул кишиларда истак, холислик, адолат ҳар нарсадан устун туриши лозим. Матбуотда айтилгандай, биргина Ўш область ички ишлар органларида асосий кўпчиликни бир миллат вакиллари ташкил этишининг ўзиёқ бу ерда жамиятимизнинг энг нуфузли мақсадлари — халқларнинг тенглиги, ўзаро биродарлиги учун хизмат қилувчи нисбат бузилганлигини сезиш қийин эмас. Ахир, бунинг олдини олиш мумкин эмасмиди? Ўш воқеалари муносабати билан Андижон областида юзага келган кескин вазиятни барқарорлаштиришга эришилди-ку! Шундай ҳам бегуноҳ тўкилган қонларнинг кўпайишига йўл қўйилмади-ку! Қилса бўларкан-ку! Ҳа, фожиаларнинг олди олинса бўлар эди, лекин олинмади. Аксинча, Қирғизистон жумҳуриятининг айрим масъул кишилари шу кунгача ҳам вазиятни барқарорлаштиришга ҳаракат қилишмаяпти. Улар «Ўзбекистон

бизнинг ички ишларимизга аралашяпти», деган маломатларни қилишмоқда. Фожиалар юз берган кунлари ўзбекистонлик чорвадорларни, асалчиларни қутқариш учун, жабр кўрганларга дори-дармонлар юборилган вертолётларимиз, одамларимиз шубҳа остига олинди. Ўшга Андижондан фалон минг одам ўтди, дея Москвага тухматдан иборат телеграммалар берилди. Ҳолбуки, Ўзбекистон жумҳуриятининг раҳбарлари Ўш областида юз бериши мумкин бўлган воқеаларни олдиндан сезиб, область ижроия комитетининг «Ўш аймағи»га ер ажратиб бериш ҳақидаги қонунга хилоф бўлган қарорини бекор қилиш лозимлигини таъкидлаб, қирғиз дўстларимизга айтишган эди. Лекин, Қирғизистон ҳукумати жумҳурият ичидаги соғлом кишиларнинг сўзига кулоқ солмаганидек, ўзбекистонликларнинг фикрларига ҳам эътибор беришмади, Ҳатто Фарғона водийсида фавқулодда ҳолат ўрнатилганидан ҳам уларнинг кўнгилларига ғулғула тушди: Демак, Андижонда, бир гап бор, деб ўйлашди улар. Ҳолбуки, Андижон областида фавқулодда ҳолат ўрнатишдан мақсад, қирғиз халқининг шу областда яшаётган 70 мингдан зиёд вакилини эсон-омон сақлаш, Ўшга бирорта ҳам одам ўтказмаслик эди. Шундай ҳам бўлди. Андижонда бирорта ҳам қирғиз миллатига мансуб одамга зиён-заҳмат етгани йўқ. Бизга хабар беришларича, рўзномаларда ёзилаётган олтига ёнган уй ҳам аслида ёнмаган. Ўша кунлари бозорлардаги мева-чеваларнинг нархлари кўтарилиб кетди. Андижонликлар Ўш чегарасида бозор очишди. Мана, арзон-гаров сотиб олинглар, деб мева-чеваларни келтириб кўйишди. Яна бир гап шуки, Ўзганда жабр кўрган аҳолига Сузук, Жалолобод, Бозоркўрғон каби Ўшнинг ўзбеклар гавжум яшайдиган районларидан кўплаб озиқ-овқат, кийим-кечаклар келтирилди. Масалан, Сузукдаги «Гранит» кооперативининг ўзи яқин 2 минг сўмлик озиқ-овқат, қурилиш материаллари етказиб берди. Лекин минг афсуски, ана шу беғараз ёрдам ҳам айрим одамларга маъқул бўлмади. Қорасувдан то Ўзганга етгунча бўлган йўлларга бир қанча муддат тўсиқ қўйилди. Оломон ёрдам олиб кетаётган машиналарни тошбўрон қилди... Ўзбекистон жумҳуриятининг раҳбарлари фожиа юз берган кунлариёқ нуфузли комиссия тузиш лозимлиги хусусида Москвага, СССР Президенти номига телеграмма юборишди, лекин Ўзбекистондан борган бундай телеграммаларга Москва кам эътибор берди. «Москва кўз ёшларга ишонмайди», деган ибора тўғри бўлиб чиқди. Марказ республикалар ўз ишларини ўзлари мустақил ҳал қилишларини истамоқда. Ўш фожиалари юз берганига икки ойдан ортиқ вақт ўтди. Ушбу мақоланинг асосий қисми ўша фожиалар бошланган дастлабки кунлардаёқ ёзилган эди. Лекин айрим сабабларга кўра, мақолани ўша кунлари босиш имкони бўлмади. Бу орада «Известия», «Рабочая трибуна», «Литературная газета», «Учительская газета» каби марказий нашрлар фожиалар хусусида ёздилар. Ушбу рўзномаларнинг фикри бир жойдан чиқмоқда: Фожиалар олдиндан ўйлаб, режалаштирилиб амалга оширилган. Юз берган хунрезликларга биринчи навбатда Жумҳурият, область раҳбарлари жавобгар бўлишлари лозим. «Воқеалар бошланмасидан тўрт ой олдин область партия комитетининг биринчи котиби ва область кенгашининг раиси бўлиб келган бу одам (У. Сиддиқов — ред.) ишни нимадан бошлади, — деб ёзади «Известия» газетасининг мухбирлари «Олдиндан айтилган портлаш» («Известия», 207-сон) мақоласида. — Аввало, раҳбар кадрларни «миллийлаштириш»дан. Ўш аҳолисининг қирғиз миллатига мансуб қисмига уй-жой солиш учун ер ажратиб бериш ҳақидаги қарор эса, унинг бировларга ижтимоий адолат қилиш бошқа бировларнинг ҳисобига бўлиши керак, деган тасаввурига жуда ҳам мос эди. «Ўш аймағи» ташкилотининг пайдо бўлиши ва унинг ҳар жиҳатдан мустақамланиши У. Сиддиқовнинг областга янги раҳбар сифатида қайтишига тўғри келиб қолгани тасодиф эмас, деб ўйлайман».

«Рабочая трибуна» рўзномасининг 19 июль сонидида босилган «Ғавғонинг қора даласи» мақоласида Ўш шаҳар ички ишлар бошқармаси собиқ бошлиғи Х. Тошматовнинг сўзлари келтирилади. «1990 йил апрель ойи охирида ерларни босиб олиш бўйича «Ўш аймағи» ташкилоти тузилди,—деб ҳикоя қилади Х. Тошматов. — Бу ташкилотнинг бошлиғи насос заводи инженери Қамбар Бектемиров эди, «Ўш аймағи» фаолиятини кузатсангиз, унинг

жанговар, ташкилот эканини англайсиз. Бошлиқ доим ўн нафар барваста одамдан иборат кўриқчилари билан юрарди. Апрель ойи охирларида менинг «Ўш аймағи» штабига келишимни айтишди. Бу ерда область ижроия комитети раис ўринбосарлари Абдурахмонов ва Асаналиев бор экан. Дастлаб бош врачни сўроқ қилишди. Касалхоналарда бўш каравотлар бор-йўклигини суриштиришди. Мендан миллатимни, милицияда ишлаётганлар таркибини, кимлар ишлаётганини аниқлашди... 17 май куни область автомобиль трестида бўлиб ўтган мажлисда Қ. Бектемиров ташкилотнинг барча аъзолари 27 май куни далада йиғилишлари лозимлигини тайинлади. Ер бўлинади, деди. Ушбу тадбирни муваффақиятли ўтказиш учун областнинг барча районларига чопарлар юбориб, чиниққан йигитлардан жўнатишларини сўрадим, деб айтди...»

«Жанжалга сабаб бўлган нарса эндиликда ҳаммага маълум, — деб ёзади «Литературная газета»нинг мухбири Юрий Рост ўзининг «Бонг» («Литературная газета, 32-сон) сарлавҳали мақоласида. — Ўзбеклар азалдан фойдаланиб келган В. И. Ленин номидаги колхознинг ери. Ана шу ерни июнь ойида уй-жой куриш учун қирғизларга ажратиб беришга қарор қилишди. Гўё мана шу далада ўзбек ва қирғиз гуруҳлари ўртасида жанжал чиқиб, қон тўкилишига сабаб бўлган. Олтига ўзбек ўлган, кўплаб кишилар жароҳатланган. Гуруҳлар жанжалга киришмаган. «ОМОН»чилар (махсус солдатлар — Ё. Х.) осмонга отишган, бироқ қурбонлар кўкрагидан ўн еб йиқилишган. Қирғиз милицияси оломонга қарата ўқ отган. Икки ҳафталик махсус тайёргарликдан ўтган, (давлат корхоналарида тикилган) пешанабоғ боғлаб олган қирғиз жанговар гуруҳлари ўша далада жим ўтиришиб хабар кутишган. Отишмадан сўнг, ўзбеклар сахар тарафга қочган, бояги жанговар гуруҳ эса уларнинг изидан қувган.

Эртасига Ўзган, Қорасув ва ноҳияларда оммавий қирғинлар бошланди. Тўқнашувларнинг ўз-ўзидан бўлганига, бирдан кўтарилганига ишониш қийин. Бутун-бутун маҳаллаларни ёқиб юбориш, ҳамма жойда бирдан ўт қўйишга етадиган даражада ёнилғи қуйилган шишаларни тайёрлаш учун фақат аниқ ҳаракатнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун қандайдир ғоя ҳам керак. Ёввойи, ваҳшийларча, лекин ғоя... Ўш областида воқеалар ўзининг улканлиги билан ўнлаб Сумғаитдан, ёвузлиги билан барча нарсалардан, ҳатто адабиётлар орқали билганларимиздан ҳам ошиб тушади. Воқеалар партия съезди бўлиб ўтаётган кунларга тўғри келишига қарамай ушбу инсон фожиасини муҳокама этиш учун бу ерда ҳам вақт топилмади. Воқеалар кечаётганда жумхурият бошлиғи эса Сиёсий бюро аъзоси бўлди... У Ўзганга... бронетранспортёрда борди, лекин, майли, қоровул паноҳида бўлса ҳам, машинадан тушиб, ўз халқи билан гаплашишга ўзида куч тополмади. Вертолёт уни жумхурият раҳбари учун хавфсиз бўлган жойга олиб кетди... Оммавий ахборот воситалари томонидан тарқатилган Ўшдаги ғавғо чиққан дала ҳақидаги афсона фожиаларнинг ўз-ўзидан юз бергани ҳақидаги афсонани яратди. Ўзбекларнинг рухсат берилган митингида 17 банддан иборат талабнома муҳокама этилиши лозим эди. Улар орасида миллий автономия масаласи ҳам бор эди. Расмий доираларда худди ана шу масала портлашга сабаб бўлди, дея талқин этилмоқда. Кўпмингкишилиқ оломоннинг ушбу даъвоси нотўғрилигини жуда яхши тушунган ҳолда митинг қирғинларга сабаб бўлди, холос, десам адашмаган бўламан. Яна ҳам аниқроғи, қирғинлар ана шу митингга тўғриланган эди...»

Уйлайманки, юқорида келтирилган парчаларни шарҳлаш шарт эмас. Уларнинг ҳар сатридан гўё ўзбекнинг қони томиб турибди... Марказий рўзномаларнинг Ўш фожиалари хусусидаги фикрларини, фожиаларнинг шоҳиди сифатида қўллаб-қувватлаган ҳолда, мени бошқа бир нарса ташвишга солади. Бу — марказий ҳокимиятнинг Ўш фожиаларига ўз сиёсий баҳосини бермаётгани масаласидир. Ахир, Ўш воқеаларида битта-иккита эмас, юзлаб одамлар ўлдирилди. Ўлдирилганларнинг яқин тўқсон фоизи ўзбеклардир. Юзлаб уйларга ўт қўйилди. Минглаб кишилар бошпанасиз қолди. Кийим-кечак, рўзгорлари ёниб кетди. Бу—мисли кўрилмаган фожа. Мана шундай фожа сабабларини зудлик билан қидириб топмаслик, унга сиёсий баҳо бермаслик, томошабин бўлиб туришни қандай тушуниш керак!

Рўзномалар, оммавий ахборот воситалари ҳақиқатни ёзишлари, жинойтчи раҳбарларни фош қилаверишлари мумкин, лекин ана шу жинойтчиларни бошқариб турган, уларнинг ҳаракатларини кўриб, ўзини кўрмаганга солган турғун сиёсат фош этилмаса, Фарғона, Ўш фожиалари бошқа бир исталган нуқтада қайтарилмаслигига ҳеч ким кафолат беролмайди...

Ўзганни ҳарбийлар сақлаб қолишди. Агар улар «ЛГ» нинг мухбири Юрий Рост ёзганидек, яна беш-олти соатга кечикканларида, қурбонларни юзлаб эмас, минглаб санаш мумкин бўларди. Улар жароҳатланганларга ёрдам беришди, ўликларни кўмишди, ўт ўчиришди, Шу жараёнда бир аскар йигит ҳалок бўлди: Қийнаб ўлдирилган болаларни, қизларни кўриб, бундай хунрезликка унинг асаблари дош бермади. Ўзини-ўзи ўлдирди... Бу ўлим — оддий ўлим эмас, бу ваҳшийликка қарши исён!..

Қанчалик рост ёки миш-миш эканига кафиллик беролмайман, лекин Ўзганга кейинги сафар борганимда, одамлар шундай бир гапни айтишди: Ўзганга бостириб-келган айрим кишилар ўртасида ичдан ириш касаллиги бошланибди. Эмишки, ўша кунлари босқинчиларга отни кўзгатадиган доридан араққа қўшиб беришган экан!.. Яна қайтараман, булар менинг эшитганларим. Лекин Ўш, Ўзганда бўлган қирғинларни соғ одам ҳам, телба одам ҳам қилмайди. Фақат ўша қутурган, эс-ҳушини йўқотган, жар ёқасида турган оломонгина шундай хунрезликка боради...

Ч. Айтматовнинг МАНҚУРТ ҳақидаги башорати фожиона исбот топди!..

1990 й.

МАХФИЯ

Бир юз йигирма беш йилдан буён изчиллик билан мустамлакачилик сиёсатини турли шаклларда амалга ошириб келаётган улуғ рус шовинизмининг маккор механизми ғилдираклари остида минг йиллик маънавий ва моддий қадриятлари янчилган Туркистон замини яна бегуноҳ фуқаролар қонига бўялди. Бир юз йигирма беш йилдан буён ҳарбий, сиёсий, иқтисодий, кимёвий, руҳий, маънавий зулмлардан эзилган туркистонликлар қайта қуриш, ошкоралик, демократия ғояларига ишониб, эндигина қадди-қоматларини тиклаётган чоғларида, беихтиёр, бир-бирлари билан тўқнашиб кетаётганларига нима дейлик? Қайта қуришнинг олтинчи йилида, Фарғона фожиаларидан роппа-роса бир йил кейин, ҳали Бўкадаги, Паркентдаги қонга бўялган расмий ифвогарликлар таъсирида гангиб турган ўзбек халқи бошига яна бир мусибат тушди. Бу сафар Ўш вилояти қирғизлари арокқа қўшиб берилган миллий мумтозлик захрғоясидан бангилардек қутуриб, қуролсиз ўзбек қардошлари қонини тўқдилар. Ғафлатда қолган ўзбеклар эса партаппаратнинг митти дохийлари иродасига, бюрократизмга қарши кураш қандай даҳшатли фожиаларга олиб келишини қалб кўзлари, хотира кўзлари билан кўриб қўйдилар!

Хўш, Ўшда нима бўлди? Гарчи фожиалардан кейинги ярим йил давомида, маҳаллий ҳам марказий матбуотдаги юзлаб мақолалар орқали, одамни сескантирадиган даражадаги бу ваҳшийлик узоқ ва пухта тайёрланган сценарий асосида амалга оширилган сиёсий жиноят маҳсули эканлиги тўғрисида айрим маълумотлар олган бўлсак-да, Ўшда нима бўлди, деган савол ҳануз кўнглимиздан кетмайди. Бу сафар ҳам миллатлараро тўқнашувлар орқасида аллақандай ғаламис тўдалар, жангари норасмийлар, партаппаратчилар, савдо ходимлари махфияси (мафияси) турибди, деган умумий хулосаларни эшитдигу, аммо аллақачон сиёсий сахна ортига ўтиб олган асосий айбдорлар номма-ном айтилмади. Бир парча ерга доир ифво баҳонасида вилоятдаги 830 минг ўзбек аҳолисини соддадил қирғизлар қўли билан ёппасига қатағон қилишни режалаштирган, мудҳиш жиноятлар изларини «миллатлараро тўқнашувлар» деган алвон шиорлар билан ёпишга улгурган махфия пешволари кимлар? Умуман, Ўшда миллатлараро тўқнашувлар бўлганмиди? Матбуот назаридан четда қолган айрим тафсилотлар, қўғирчоқ ҳукуматнинг катта-кичик раҳбарлари ҳаракатларидаги шубҳали жиҳатларни кўриб чиқсак, бу саволларга жавоб ҳам топилади. Шубҳасиз, навбатдаги «миллатлараро тўқнашувлар» қандай тайёрлангани ҳам равшанлашади.

1990 йил 27 май куни эрталаб 12 минг «уйсиз» қирғизни бирлаштирган «Ўш аймағи» жамияти Ўшга туташ Ленин номидаги (аҳолиси ўзбек) жамоа хўжалигига қарашли 32 гектар ерни ўзбошимчалик билан эгаллади. Жамият аъзолари даладаги аёллар қўлидан кетмонларини тортиб олиб, нотиқларга халақит бераётган тракторларни тўхтатиб қўйиб, нега ўзбеклар шаҳарда, қирғизлар қишлоқда яшаши керак, нега қирғиз ерида қирғиз хўжайин эмас, шаҳардаги ҳовлилар қирғизлар ҳисобидан қурилган қабилдаги митингни бошладилар. Шу куни, бедапоя даласидаёқ, вилоят партия кўмитаси биринчи котиби Усан Сиддиқов бошчилигидаги бюро аъзолари, ҳали вилоят ва шаҳар ижроқўмлари қарорлари билан давлат мулкига ўтказилмаган колхоз мулкани, асосан, шаҳарда пропискаси бўлмаган оломонга бўлиб бериш тўғрисидаги қарор чиқарди. Қирғизистон Министрлар Совети раиси Жумағулов, Сиддиқов, вилоят ижроқўми раиси Бекболотов имзолаган ғайриқонуний қарор ижроқўм ҳисобидан икки от, икки қўй сўйилиб нишонланди: Ер бўлиниб, қозиқлар қоқилди. Ўш шаҳар ижроқўми рўйхатидаги турли миллатга мансуб 8 минг фуқаро бошпана (квартира) етишмаганидан ер олишга рози бўлиб турган бир пайтда, 1990 йил февралда М. С. Горбачёв имзолаган «Ер тўғрисидаги Қонун» асосларининг 1-бўлими 4-моддасини бузиб, колхоз ерини эгаллаган бу оломон, худди шу асосларнинг 16-бўлими 53-моддасини бузиб, ер бўлиб берган бу раҳбарларнинг «оталарча

ғамхўрлиги» тагида қандай мақсад бор эди?!

Мақсад иғво билан ўзбекларни қирғизлар эгаллаган худди шу бедапояга йиғиб олишдан иборат бўлиб, ниҳоятда хатарли ўйинни бошлаган фитначи раҳбарлар нишонга беҳато урган эдилар. Шу куниёқ уч-тўрт юз колхозчи бедапояга йиғилиб, қозикларни суғуриб ташлади, ўз-ўзидан норозилик митинги бошланди. Бир томондан ўзбеклар: «Бу қандай бемаънилик, талабаларгаям ер бериладими, ахир, ота-буваларимиз пешона тери билан обод бўлган бу ердаги маҳаллаларимизни яқиндагина корхона қураимиз, деб бузишганда, давлатга керак экан дедик, сувсиз адирларга кўчиб, ит азобида иморат курдик; эндиликда, кор-ҳолимизга ярар, деб беда экиб қўйган еримизни бу хилда талон-торож қилишга йўл қўймаймиз. Ахир, қачонгача қирғиз раҳбарларининг телба-тескари ишларига чидашимиз керак», деган ҳақли эътирозлар билдирдилар. Иккинчи томондан қирғиз ёшлари: «Ўш қирғизларники, ўзбеклар Ўшдан чиқиб кетсин!» деган қатъий талаблар қўя бошладилар. Вазият кескинлашганига қарамай, шу ерда ҳозир нозир бўлган жумхурият, вилоят раҳбарларидан бирортаси пинагини бузмади. «Ўш аймағи» жамияти аъзоларини бедапоядан олиб чиқиб кетишга буйруқ бермади; аксинча, уларни шу кундан бошлаб милиция қўшини кўриқлай бошлади. Буни кўрган ўзбеклар, 28 май куни эрталаб, тагин бедапояга йиғилдилар. Ниҳоят, ғайриқонуний қарор аввал колхозчиларнинг Марказқўм котиби Шеримкулов қатнашган мажлисида, шу куннинг ўзида шаҳар советининг шошилини чакирилган сессиясида бекор қилиниб, ер колхозга қайтарилди. Сессияда қонунчиликни бузиб, вазиятни кескинлаштирган «Ўш аймағи» жамияти аъзолари бир овоздан қораландилар, бироқ шаҳар ижроқўми имкониятига қараб, уларга бошқа жойдан ер ажратишга қарор қилинди.

Бор гап шу. 27 майдан буён Ўшда «ўралашиб юрган» жумхурият раҳбарлари оломонни бедапоядан олиб чиқиб кетишга кўрсатма берганларида, «миллатлараро тўқнашув»нинг олди олинган бўларди. Афсус, буни ҳеч ким истамади, аксинча, иғво қатъийат билан давом эттирилди. Бедапояни эгаллаган «Ўш аймағи» аъзолари махсус автобусларда узоқ қишлоқлардан, Ўшдан қирғизларга ер бериляпти, деб олиб келинаётган оломон ҳисобига кўпаяверди, мелиса қўшини уларни кўриқлаб тураверди. Шу куни, яъни 28 майда шаҳар совети сессияси ғайриқонуний қарорни бекор қилганига қарамай, Қирғизистон Министрлар Совети раиси Жумағулов колхоз раиси Қўчқоровга тазйиқ кўрсатиб, колхозчилар номидан ерни бўлиб бериш тўғрисида хуфя қарор чиқаришга мажбур қилди. Шундоғам қони қайнаб турган колхозчилар бу хабарни эшитиб, 29 майда тагин бедапояга йиғилдилар, уларга бедапоя атрофида бўлаётган найрангни эшитган шаҳарликлар қўшилдилар. Уч кун митинг қилиб чарчаган ўзбеклар шу ерда ҳозир бўлган Қирғизистон Олий Совети раиси муовини Қулматов, Марказқўм котиблари Чепелев, Шеримкуловларга шаҳар совети қароридан кейин ҳам «Ўш аймағи» жамияти аъзолари бедапоядан олиб кетилмаганидан норозилик билдириб, маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий талабларини қўя бошладилар. Бу талаблар орасида миллий низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлаётган вилоят партия кўмитаси котиби У. Сиддиқовни вазифасидан озод қилишдек масаладан ташқари, икки сиёсий муаммо, биринчиси, жамоат ерини истифода қилишда қонунчиликка риоя қилиш; иккинчиси, Ўш вилоятини барча соҳаларда миллатларнинг тенг ваколатини таъминлайдиган алоҳида мухтор (автоном) тузилмага айлантириш масаласи бор эди. Ниҳоят, шу куни вилоят раҳбарлари ўз хатоларини тан олдилар, Қулматов таклифи бўйича, талабларни аҳолидан йиғиб, ҳукумат аъзолари билан ўрганадиган мураса комиссияси тузилиб, шаҳар совети депутатлари ҳамда жамоатчилик вакилларидан иборат бу комиссияга Қирғизистон халқ депутати Даврон Собиров раис этиб сайланди.

Бироқ шунча гап-сўздан кейин ҳам вазият ўзгармади. «Ўш аймағи» аъзолари мелиса қўшинлари муҳофазасида бедапояни эгаллаб туравердилар. Ўзбеклар 30 майда яна бедапояда йиғилдилар, ҳукумат вакилларининг аниқ жавоблари талаб қилинди. Шу куни Қулматов «ер масаласи ижобий ҳал бўлди, Масалиевнинг муовини сифатида сизларга айтаман, қолган

талабларга 4 июнь куни кеч соат 6 да жавоб эшитгани келинглари», дейди. Ўзбеклар «2 июнда обкомнинг майдонида жавоб эшитайлик», деганларида, Қулматов «4 июнь кеч соат 6 да қирғизларга жавоб берамиз, шу ерда кўтарилган масала шу ерда тугасин, келишиб кўйганмиз», деб жавоб беради...

4 июнгача беш кун бор эди. Мана шу беш кун ичида шаҳарда ажабтовур воқеалар юз берди. Ўзбек хонадонларида ижара турадиган жами 2372 қирғиз ташкилий равишда «турбаза»ларга кўчирилди, бир қисми шаҳардаги олағовур таъсирида, вақтинча, туманларга жўнатилди ва... бутун вилоятда «ўзбеклар қирғизларни Ўшдан ҳайдаб чиқарди», деган ёвуз миш-миш тарқатилди. Бу ифво кейинчалик ўзбекларга қарши «жазо отрядларини» сафарбар қилишни осонлаштирди. Фожиалардан кейин эса, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жинойтларни оқлаш учун, Марказга юбориладиган расмий ҳужжатларга асосли далил сифатида тиркалди...

Бундан кейинги воқеалар янада шубҳали кечди. Шаҳар ижрокўми раиси ҳузурида, 31 май куни ҳукумат вакиллари Қулматов, Жумағулов, Балакон (Жумҳурият Давлат Хавфсизлик кўмитаси (ДХК раиси), Сиддиқов ва бюро аъзолари аҳолидан ёзиб олинган 17 масаланинг 15 тасини маъқуллаганларида, мураса комиссияси аъзолари Ўш вилоятини мухтор тузилмага айлантириш масаласини муҳокамадан олиб кўйганларига қарамай, Жумағулов кейинчалик ҳукуматнинг расмий жавобига бу масалани» кўшиб кўйди». Худди шу мажлисда илгари бир неча бор «ҳал бўлди», деб айтилган ер масаласи яна ҳал бўлмади. Жумағулов, «барибир», «Ўш аймағи» бедапоядан ер олиши керак, деб Қулматовнинг 30 майдаги ваъдасини бекор қилди. Вилоят ижрокўми 3 июнь қарори билан «Ўш аймағи»га бошқа жойдан 350 гектар ер ажратганидан кейин ҳам, Жумағулов айтганидан қолмаганини исботловчи ҳужжатлар бор. Мураса комиссияси аъзоларидан бири Мираҳмедов 4 июнь куни, қон тўкилишидан икки соат олдин, Ленин колхозидан ўзбек оқсоқолларнинг ҳамма қизишиб турганда шу ишни қилманг, ерни кейинроқ давлатга ўтказиб туриб, бўлиб берсангиз ҳам бўлаверади», деб ялиниб-ёлворишларига қарамай, Жумағулов колхоз раиси Қўчқоровга «ҳозир бориб, ерни ўлчаб берасан», деб дағдаға қилгани, шу кайфият билан митингга боргани ҳақида гапиради. Бундан ўзбекларни қатағон қилиш учун, баҳона тарзида, ер масаласи атайлаб уюштирилганлиги кўриниб турибди. Умуман, ҳукумат раҳбарларининг бундай шубҳали ҳаракатларини депутат Даврон Собировнинг ёзма гувоҳлиги янаям ойдинлаштиради: «3 июнда «Ўш аймағи» жамияти жойлашган шаҳар архитектураси идораси олдида жамият раҳбари Бектемиров билан гаплашдим. Нега аъзоларининг бедапоядан олиб кетмаяпсан, деб сўрасам, Бектемиров: «Қирғизлар, бари-бир, бедапоядан кетмайди, бунда катталарнинг қўли бор, барибир, қон тўкилади, қон тўкишга зақалат олган одамлар бор. Мен ўйиндан чикдим, деди. Кўнглим ғаш бўлди. Соат 12 ларда вилоят Хавфсизлик Кўмитаси бошлиғи муовини Верешчагин телефон қилиб, бедапояда 30—40 ўзбек тўпланганини айтди, дарров бориб, уларни тарқатиб юбордим. Ўша ерда айланиб юрган Верешчагиндан нега қирғизлар бедапоядан кетмай, митинг қилипти, деб сўрасам, Верешчагин: «Мен бунга жавоб беролмайман, катталар билади», деб гапни қисқа қилди. Тезда мураса комиссияси жойлашган ўзбек театрига келиб, маҳалла вакиллари йиғдирдим, 4 июнда бўладиган митингни тўхтатмаса бўлмасди. Шу куни кечга яқин Жумағулов талабномага ҳукуматнинг расмий жавобини топширди. Қизиғи шундаки, биринчи мажлисдаёқ, ўзимиз талабномадан олиб ташлаган мухтор тузилма масаласи жавобга киритилган эди. Бундан ташқари, Жумағулов митинг қилишга ҳожат йўқ, деди. Ўзимиз ҳам шунинг ҳаракатини қилиб юрүвдик, бўлмади; Қулматовнинг ваъдасига кўра, барибир, одам йиғилди».

Демак, Жумағулов 4 июнда бўладиган митингни тўхтатмоқчи бўлган, фақат нега илгарироқ ҳаракат қилмадийкин, ахир ҳар корхонада беш дақиқалик мажлис йиғиб, митинг бўлмаслигини эълон қилиш қийин эмас-ку? Қолаверса, радио, телевидение, рўзномалардан фойдаланиш мумкин эди. Гап бошқа ёқда. Бўлажак қирғин олдида Жумағулов, эҳтиёт шарт, яна бир карра бўйнидаги масъулиятни соқит қилиб олган. Ҳолбуки, 3 июнь кечаси ўзбек хонадонларига

автомат роботлар орқали, «эртага соат 6 да бедапояда митинг бўлади, ҳамма митингга чиқсин», деб айтилганини эшитганлар бор. 3 июнь куни «митинг қилишга ҳожат йўк», деган Жумағулов ўзбеклар талабнома берган 29 дан 30 майгача Фрунзе «ОМОН» отряди (38 нафар), Фрунзе Ички ишлар бошқармаси отряди (42 нафар), Фрунзе милиция мактаби курсантларини (154 нафар) Ўшга келтириб қўйган эди. Бундан ташқари, Жумағулов фожиа арафасида, ҳар эҳтимолга қарши деб, 2 июндаги оммавий тартибсизликлар туфайли, Андижонда туриб қолган Тошкент милиция қўшинини (193 нафар) бир кунга ижарага олишни ҳам унутмаган эди...

Ўш фожиалари пухта уюштирилган фитна маҳсули эканлигини тасдиқловчи мана бу фактларга эътибор беринг: Фожиалар арафасида Ўшда, Ўзганда 2 минг дона қизил пешанабоғ тикилган; 2 июнда Ўшдаги арақ заводидан «Камаз» (10—57 ОШЛ) машинасида вагонга юклаш учун 254 яшиқ ароқ жўнатилган, лекин машина вагонга етиб бормаган. Қўлимдаги беш киши имзолаган аризага кўра, завод раҳбарлари орадан 3 кун ўтгандан кейин ҳам «ғойиб бўлган» юк билан қизиқмаганлар; Ўзгандаги текис йўлга самосваллардан қўлга киримли катта-катта тошлар тўкилган; вилоят, шаҳар раҳбарлари оилаларини Фрунзегга жўнатилган, тоғли жойлардаги болқутилларини, мулкларини хавфсизроқ ерларга кўчиришган; 1, 2, 3 июнь кунлари Ўш шаҳрига 3 минг қирғиз қалбаки прописка қилинган. Энди 12 минг уйсиз қирғизнинг тўсатдан пайдо бўлгани, шаҳар совети сессияси бекор қилган ғайриқонуний қарор Жумағулов «ташаббуси» билан 4 июнгача ўз кучида тургани, бир кунда, бир соатда, бир жойда икки митинг аъзоларига жавоб беришга келишилгани, муҳокамага қўйилмаган мухтор тузилма масаласи расмий жавобга тиркалгани ва ниҳоят, «Ўш аймағи» жамиятининг пешонасини қизил пешонабоғ билан танғиган 2 мингдан ортиқ аъзоси, милиция қўшини муҳофазасида 27 майдан 4 июнь соат 6 гача бедапояда ўтирганига ажабланмасак ҳам бўлади.

Хўш, аъзолари милиция қўшини муҳофазасида бир ҳафта давомида бедапояда митинг қилиб ўтирган «Ўш аймағи» қандай жамият? «Комсомольская правда» рўзномаси мухбири К. Баялиновнинг «Ўш—1990» (22.09.90) мақоласидан: «Ўш аймағи» — қирғиз ёшларининг хусусий уй-жой қуриш бўйича ихтиёрий уюшмасидир. 1990 йил 10 мартда тузилиб, ўзида 12000 уйсизни бирлаштирган бу ташкилот вилоят компартияси кўмитасининг арзандасидир. Бу жамият сардори Бектемиров бўйнига олиб, менга айтдики, «биз 4 июнгача вилоят компартияси топшириғини кулоқ қоқмай бажариб келдик», деб. Балки, шунинг учун ҳам, хали рўйхатга олинмаган норасмий жамият обком раҳбарлигидаги телефон, мебель, хизмат хонаси, «РАФ», «ГАЗ—24» машиналари, 27 майдан эса 5 та «ЛАЗ» автобуси билан таъминлангандир. Ўш шаҳар ижроқўми раиси муовини Алтибаев тавсиясига кўра (расмий хат №1И17. 18.05.90), жамият раҳбари Бектемиров, маоши сақланган ҳолда, бир ой муддатга насос заводидаги иш жойидан озод қилинганини билгач эса, жамиятнинг норасмий эмас, балки партаппарат қўлидаги «расмий» жамият — қуроли эканига ишонч ҳосил қилдик. Фожиалардан кейин, бу жамиятни астойдил ҳимоя қиладиганлар ҳам топилиб қолди. «Қирғизистон» демократик ҳаракати раҳбарларидан бири, ёзувчи К. Акматов «Қирғизистон маданияти» ҳафталигида (13.09.90) босилган «Қоғозга ўралган ўт» мақоласида «Ўш аймағи» жамияти фақат ер олиб, уй олиш учунгина уюшган, у ҳеч қандай сиёсий ташкилот эмас», деган оқлов гапларни кўтариб чиқди. Тўғри, бу жамият аъзолари 1990 йилнинг январ ойидан бошлаб, Ўшдаги ўзбекларга қарашли уйларни рўйхатга олиш пайти келгач, яъни фожиалардан кейин, қайси ўзбекнинг уйига қайси қирғиз кўчиб киришигача аниқлаб қўйганини, «Ўш аймағи», «Қора шоро» каби фақат қирғизлардан иборат мавзелар қуриш баҳонасида Ўшни батамом эгаллашни режалаштирганини айтмай қўяқолайлик. Лекин нима учун ички ишлар бошлиғи Х. Тошматовни, текстиль комбинати директори З. Юсуповни сўроқ қилган экан? Ахир, бу одамлар вилоят раҳбарларининг қийин-қистови билан норасмий жамият раҳбарига сўроқ берганлар. Бу жамиятнинг яна бошқа сиёсий вазифаларнинг биламиз, аммо асосий, сценарийда белгиланган вазифаси 27 майдан 4 июнь кечки соат 6 гача бедапояда, милиция қўшини муҳофазасида

«қаттиқ туриб бериш» эди. Табиийки, бундан ғазабланган ўзбеклар худди шу бедапоёга йиғилиши, ижтимоий-сиёсий талабларини айтиб, митинглар ўтказиши, маълум соатда жумҳурият ва ундан ташқаридаги фитначи раҳбарларнинг диққат марказида турган кўпгина муаммоларни ўз-ўзидан ҳал қилворадиган «миллатлараро тўқнашув» содир бўлиши керак эди! 4 июндан бошланадиган даҳшатли фожиалар вилоятнинг Ўшдан уч-тўрт юз чақирим наридаги қирғиз қишлоқларига ям, Ўзбекистоннинг чегарага туташ туманларидаги қирғиз аҳолисига ям олдиндан маълум эди. Фақатгина ўзбеклар ғафлатда қолдилар. Қирғиндан икки ой кейин ўша Жумағулов, Ўш фожиалари бўйича жумҳурият фавқулода комиссияси раиси сифатида, шундай дейди: «Қонли воқеаларнинг олдини олиш мумкинми? Мумкин эди, деб ҳисоблайман. Вилоят раҳбарлари, умуман, ҳаммамиз, шу жумладаи, мен ҳам вилоятдаги аҳволдан хабардор бўлишимиз лозим эди. Биз ундан беҳабар қолдик, Вилоят раҳбарларига ишониб жуда кеч келдик». (Ўш вилоят партия кўмитаси Пленуми материалидан. 11.08.90).

4 июнь куни соат 5 ларда оқ кийинган қариялар, ўспиринлар, бола кўтарган жувонлар, чор атрофдаги маҳаллаларнинг томошаталаб болакайлари, хуллас 10—15 минг аҳоли талабларимизга ижобий жавоб берилар экан, деб хурсандчилик, карнай-сурнай билан бедапоёга йиғилдилар. Ҳозирча шаҳар телефонлари узилгани, кўпқаватли уйлар ораларида қирғиз мелисалари химоясида сўйил, арматура бўлаклари билан қуроллантирилган қизил пешанабоғичли тўдалар тургани, ўзбеклар қочадиган кўчаларга харита бўйича пистирмалар қўйилгани, 40—50 кишилиқ тўдалар баланд уйлар томларига тош йиғиб, ишора кутаётганларини ҳеч ким билмасди. Гап-сўзга сабаб бўлмасин деб ҳамиша белимизда турадиган пичоқларни уйга ташлаб борган эканмиз, дейди кейинчалик ўзбеклар... Соат 6 дан 10 дақиқа ўтганда митинг бошланади. Гарчи 2 мингдан ортиқ қирғиз ёшлари 800 метр нарида турган бўлсалар ҳам, ўзбеклардан 20 қадам нарида армия ва милиция кўшини саф тортди. Худди шу «эхтиёт чора» ўзбекларнинг нафсониятига тегди. Ғалағовур кўтарилди: «Кўшин бедапоядан олиб чиқиб кетилсин, ахир урушгани келмаганмиз, жавоб эшитиб, кетамиз», деган бақириклар янгради. Кўшин бедапоядан чиқиб кетди, талабнома бўйича, ҳукумат вакилининг ҳар жавоби қарсак билан қаршиланди. Худди шу ўринда, мухтор тузилма муҳокамага қўйилсин, деган талабга атайин норозилик кўзготиш мақсадида, мухторият бўлганмас, бўлмайдиям, Сиддиқов ҳам ишдан кетмайди», деб жавоб қилинди. Минбарнинг чап ёнидаги юзга яқин оломон мухторият — «автономия, автономия», деб бақирди. Шулар орасидан «ЎзССР», деб ёзилган бир қулоч қоғоз кўтарилди. Оломон икки дақиқа гувиллаб турган бир пайтда, 800 метр наридаги «Ўш аймағи» аъзоларига ёрдамга келган уч автобус қирғизни мелисалар тўхтатиб қолдилар. «Бизга ёрдамга келганларни бедапоёга ўтказишмаяпти, деб ўйлаган 200 га яқин ўсмир, оломондан узилиб чиқиб, кўшин тарафга ўн қадам юрди. Аллақачон бедапоёда тизилган кўшиннинг биринчи қаторидаги аскарлар осмонга, иккинчи қатордаги мелисалар эса тўппадан-тўғри одамларга қараб ўқ узди. Шу ердаёқ 7 ўзбек ўлди, 20—30 таси яраланди. Шу пайт, кимдир «шаҳарда уйларнинг ёнаяпти», деб бақириб келганида, ўзбеклар уч-тўрт кишилашиб, ўлган ва жароҳатланганларни кўтарганча, Учкўча ва Ёшлар маҳаллалари оралаб шаҳар марказига югурдилар...

Ифво тўла амалга ошди! Энди қочаётган ўзбекларни «оммавий тартибсизликлар» келтириб чиқарганликда айблаб, бемалол қатағон қилиш мумкин эди. Кўп қаватли уйлар ораларидан ўтмоқчи бўлганлар «пистирма»га йўлиқдилар. Ярадор бўлиб йиқилиб қолганларни қизил пешанабоғичли «жазо отрядлари» арматура бўлаклари билан уриб ўлдира бошладилар. Қочишдан тўхтаганлар, орқага қайрилиб қараганлар изма-из келаётган мелисалар ўқиға учдилар. «Қирғизистон» кўчасининг ҳар эллиқ метрида биттадан ўзбек отилди, дейди бу даҳшатни кўрганлар. Худди шу кўчанинг беш-олти жойида мелисалар муҳофазасидаги қуролланган «жазо отрядлари»нинг ифвогарона ҳужумлари уюштирилди.. Бошқа томонда эса бедапоёдаги қизил пешанабоғичли 3 мингга яқин оломон кўзғолиб, текстиль комбинати

атрофидаги ўзбек маҳаллаларига, кўпқаватли уйлардаги илгаридан шартли белги қўйилган ўзбек хонадонларига «ўзбекни йўқот, ўзбекни ўлдир, Ўш қирғизларники!», деган ҳайқириқлар билан ҳужум бошлаб юборди. Шаҳарнинг бошқа томонларида қуролсиз аҳоли номерсиз машиналардан ўққа тутилган. 5 июнга ўтар кечаси маҳаллаларга мелиса муҳофазасидаги талабалар ҳужумлари уюштирилгани, 4—5 июнларда мелиса бошчилигидаги тўрт томондан шаҳарга киришга ҳаракат қилган «жазо отрядлари» бир ёқда қолиб, қизил вертолётлар ўзбекларни уйларидан чиқармаслик, бирон жойда йиғилмасликлари учун, хонадонлар, маҳаллалар устидан шу қадар пастлаб учганки, ҳайратдан ёқангни ушлайсан. 4 июнда бошланган қора қирғин (террор) 5 июнь пешингача давом этган. Бу пайтга келиб, касалхонадаёқ 35 ўзбек ўлди, 363 таси яраланди, 31 уй, 7 объект, 12 машина ёндирилди!

Режага кўра, камида 3 соатга чўзиладиган митинг 35 дақиқада тўзғиб кетди. Соат 8 ларда, яъни қоронғи тушиши биланок, бедапояга етиб келиши керак бўлган «жазо отрядлари»ни шаҳарнинг тўрт томонида аҳоли тўхтатиб қолди. Пухта тайёрланганига қарамай, миллатлараро тўқнашув амалга ошмай қолди. Яъни, бир томонлама қирғин (террор) рўй берди. Қирғин изларини яшириш учун 5 июнь куни эрталаб ароққа тўйдирилган оломоннинг бир қисми Ўшга туташ Калинин жамоа хўжалиги Сармозор маҳалласига ташланди. Ўзганда ифвогарлик билан жанжал чиқарилиб, кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ваҳший жиноятлар учун замин яратилди.

Бир қисмини Ўшдаги қирғизларга ёрдамга, бир қисмини ҳарбийга боришдан олдинги тайёргарликка деб йиғилган, йўл-йўлакай ароқ билан тўйдирилган қирғиз ёшларини кимлар ёмонликка бошлади? Фурқат маҳалласидан, шаҳарга киролмасдан, 4 июндаёқ талончиликни бошлаб юборган қирғизларни «шаҳарда ўзбеклар қирғиз аёлларининг кўкракларигача кесиб бўлди, нега бу сартларга раҳм қиласан», деб баттар жазавага солганлар. Икки кун ичида Фурқат маҳалласида 51 хонадон таланди; қўй-моллари сўйиб ейилди, кийим-кечаги йиртилди, идиш-товоғи синдирилди, унларга шиша талқони, мойларга кир порошоги аралаштирилди; Куръон китоблари ҳожатхонага ташланди, энг хунуги, ота-оналарнинг томоғига пичоқ қадаб туриб, беш-олти хонадон аёллари, қизалоқларигача оммавий зўрланди. СССР прокуратураси терговчиси Сулаевнинг айтишича («Ленин йўли», 29.08.90), ҳарбийлар бу ёвузликларни ўз кўзлари билан кўрган, аммо юқоридан буйруқ бўлмаганлиги учун, рейд ўтказиб, оломонни огоҳлантириш мақсадида осмонга ўқ отиш билангина чекланган. Уч кун давомида оломонга шаҳардан нон, озиқ-овқат, ноҳиялардан эса ароқ ташиган автомобилларга махсус милиция машиналари сарбонлик қилгани тўғрисида ҳужжатлар бор. Ўзган шаҳар меъморлик бўлими бошлиғи А. Турсунбоев бундай дейди: «5 июнь куни эрталаб иккита автобусда келган қирғиз ёшлари Ўзган бозорини вайрон қилиб, бир ўзбекни ўлдирдилар. Безорилар шаҳардан ҳайдаб чиқарилди, мелисага ушлаб берилганлари қўйиб юборилгач, ўз-ўзидан, ўзбеклар йиғилдилар. Соат бирларда мирзакалик ва черёмушкалик қирғизлар ҳужуми қайтарилди. Бир соат ўтмай, улар қочган томонга вертолётдан қурол-аслаҳа ташланди. Кечга яқин Ўзганга Ильичевка йўлидан 1,5 минг одам, Мирзака йўлидан автомат, кесма милтиқ (обрезка)лар билан қуролланган 5 мингга яқин оломон шаҳарга бостириб кирди. Санокли дақиқаларда, биргина Ясси кўчасида, 190 хонадон ёндирилди. Бу уйлардан қочиб чиққан аёллар, болалар ўлдирилди; бир қисми машиналарда тоққа олиб кетилди. Бир ойдан кейин, Қорадарёдан ит хазар қиларли ҳақоратлар изи қолган жасадлар оқиб келди. 6 июнь куни шаҳарда Ўзганга 6 та зирҳли ҳарбий машина (БТР)да қўшин кириб, райком биносини ўради. Қўшинга «ўзбеклар қирғизларни ҳайдаб, райкомга ҳужум қилди», деб уқтирилган экан. Ўзгандаги ёвузликларни одам боласи қилганига ақлим етмайди. Бу ваҳшийликлар тасвири туширилган видеофильмдаги бир аёл кўлида қотиллар ишлатган оқ ниқобни кўриб қирғиз оломонига қамоқхоналардаги мутахассис қотиллар аралаштирилмаганмикин, деб уйладим. Аммо бир нарса равшан. Ўзгандаги қирғинда райком котиблари Асанов ва Бўронбоева бевосита айбдордирлар. Ўзган кўчаларида анчагача «Миллатчи Бўронбоевага ўлим!» деган шиорлар осилиб тургани бежиз эмас!

Икки кун ичида Ўзганда 200 га яқин ўзбек ўлди, 1200 таси ярадор бўлди, 92 хотин-қиз зўрланди, (бедараклар то хануз айтилмайди). 343 хонадон аввал таланиб, кейин куйдирилди; жами 503 хонадон, 88 автомашина, 36 объект, 212 қора мол ёндирилди! Зарар — 4 милён 587 минг сўм. Июнь ойидаёқ Ўзган шаҳридаги 5 минг жиноят бўйича тергов бошланган. Биз бу рўйхатга Ўзган атрофидаги қишлоқларда содир этилган жиноятларни қўшмадик. 4 июнда Ўшда ёқилган фитна алангаси Ўзганни кул қилиб, 6—7 июнларда вилоятнинг ўзбеклар яшайдиган барча туманларига ёйилганча, чинакамига миллатлараро тўқнашувга айлана бошлади. Қирғизистоннинг Масалиев бошлиқ ҳукумати қаерга қаради дерсиз? 5 июнь куни Ўзгандаги ажабтовур ваҳшийликларни Америка ва Оврупонинг барча телекомпаниялари зўр шов-шув билан кўрсатаётган бир пайтда, Қирғизистон Компартиясининг навбатдаги Пленумини очган Масалиев Ўш ва Ўшга туташ ноҳияларда вазият кескинлашгани тўғрисида қисқача ахборот бериш билангина чекланиб, жумҳурият коммунистларининг фаол иштирокида «Қайта куриш ва жумҳурият партия ташкилотининг галдаги вазифалари»ни хотиржамгина муҳокама қила бошлади. 6 июнь куни кечкурун Масалиев Фрунзе телевидениеси орқали қирғиз халқига мурожаат қилиб, бундай дейди: «Мен Ўзбекистон раҳбарияти, президент Каримов билан бир неча бор суҳбатлашдим. Кўркманлар, қирғизлар, Андижондан, Намангандан, Фарғонадан бу ерда яшаётган биродарларини ҳимоя қилиб ҳеч ким келмайди» (Журналист. М. Мирзараҳимов маълумоти). Қирғиз халқи бу оқсоқолнинг гапини, кўркмасдан ўзбекни ўлдиравер», деган маънода тушунди. Худди шу мурожаатда Масалиев, митнинг фожиасини шархлай туриб, «Ўшда ўн минг ўзбек билан икки минг қирғиз орасида тўқнашув бўлди, икки оломон урушди», деган гапни қирғиз халқи қулоғига қуйиб қўйди. Бу — 2 минг бечора қирғизни 10 минг зўравон ўзбекдан ҳимоя қилишга, миллатлараро тўқнашув айбдорларини ана шу 10 минг ўзбек орасидан қидирришга даъватдир. Очiqроқ айтганда, бу даъват автомат оғзини кимга тўғрилаш кераклиги тўғрисидаги кўрсатма эди. Худди шу кунлари вазият оғирлашди. «Фрунзе шаҳри дўконлари илгари сотиш чекланган ароқ-вино маҳсулотлари билан тўлдирилди. Пешонасига оқ дурра боғлаган ўн минглаб қирғиз студентлари Қирғизистондан ўзбекларни ҳайдаб чиқаришни талаб қилиб, майдонларни ларзага келтирди. (ҚирТАГ ахборотидан. 6.06.1990). Бу иғво маҳсули эди. Дарвоқе, бундай иғволар, фожиалардан кейин кўп ишлатилди. Тахминан 13—14 июнларда Ўзган атрофидаги қирғиз аҳолиси хавфсизроқ жойларга ташкилий равишда кўчирилди. К. Баялиновнинг «5 минг киши тоғларга кўчди» мақоласида («Комсомольская правда». 21.06.1990.), миллатлараро тўқнашувнинг эндиликда партизанлар урушига айланиши оқибатида, ўн минглаб қочоқлар пайдо бўлди, фақат Ўзган ноҳиясидан 5 минг киши оиласи билан тоққа кетди, деган хабар берилди. Кейинчалик, бу аҳолига жумҳурият ҳукумати «қочоқлик статуси» олиб бермоқчи бўлганда, навбатдаги иғвонинг миси чиқиб қолди. Низомга кўра, қочоқлик статуси берилган ҳар бир кишига ўн минг сўм миқдорида маблағ ажратилиши лозим эди.

Шундай қилиб, 4 июнда Қирғизистон Олий Совети раиси муовини Қулматов рухсати билан йиғилган ўзбек аҳолиси отилди, тагин 36 соат давомида қатағон қилинди. СССР Ички Ишлар Вазирлиги «Ўш вилоятидаги воқеалар тўғрисида»ги ҳужжатида «ўзбеклар милицияга тош, шиша идишлар отди, учли калтаклар билан қирғизларга ҳужум қилмоқчи бўлди» дейилади. «Комсомольская правда» рўзномасида (6.06.1990) эса «ёнилғи тўлатилган шиша отилди», деб айтилади. Бу бўҳтонларни митингда қатнашган ўзбек депутатлари инкор этдилар. Қўлларида ҳеч нарса бўлмаган ўспиринлар милиция сафидан ўн қадам нарида отилганини худди шу лаҳзалар тасвирга туширилган видеофильм ҳам исботлаб турибди. Кўзни ёшлантирувчи газ, сувсепар машиналар, резина калтаклар ишлатилмади, бунга асос ҳам йўқ эди. Юқорида Масалиев Ўшда ўн минг ўзбек билан икки минг қирғиз тўқнашди, фожиалар митингдан бошланди, деб айбни кимга ағдариш ҳақида кўрсатма берганини айтдик. Биринчидан, 4 июнь кунги митингда, кутилганидек тўқнашув рўй бермади, унда қуролсиз ўзбеклар отилди, холос.

Мабодо, тўқнашув бўлди, деб фараз қилсак митингдан 8 соат аввал Ўшдан 80 чақирим наридаги Гулчада нукул ўзбеклар ўлдирилиб, уйлар ёндирилганини қандай изоҳлаймиз? Беш жумҳурият раҳбариятининг Олмаотадаги учрашувида Масалиев, «ўзбек аҳолиси автономия масаласини кўйди», деб жиноятга сиёсий тўн кийдирди. Хўш, ўшликлар автономия сўраб қирилган экан, унда ўзганликлар автономия сўрамагани учун қирилдими?! Бир парча ер билан боғлаб ифвогарона кўзғатилган ўзбеклар норозилиги замирида кўп йиллик кинғир сиёсатнинг «хизмати» йўқмикин?

Масалага чуқурроқ назар ташлайдиган бўлсак, 50 йиллар охирларида Жалолобод вилояти, 80 йиллардан кейин эса Толас, Чотқол, Тўктағул, Тўғизтўра ноҳиялари қўшиб берилгач, умумий майдони 78 минг кв. километрга етиб, жумҳурият ҳудудининг 59 фоизини ташкил этган жанубий Қирғизистондаги ягона вилоят маркази — Ўш шаҳрида сунъий муаммолар яратилди. Биринчидан, ишлаб чиқариш воситалари ҳаддан ташқари марказлаштирилгани туфайли, ноҳиялардан миграция кучайди; тураржой танқислиги пайдо бўлди; ёппасига кўпқаватли уйлар қурилиши оқибатида қадимий шаҳристон вайрон бўлди; шаҳристоннинг туб аҳолиси — ўзбеклар шаҳар ташқарисига кўчирилди. Иккинчидан, кейинги 20—30 йил ичида партия, совет ташкилотлари, суд, прокуратура, ички ишлар бўлимларидан ўзбек кадрлари четлаштирилди. Бугунги кунда, бутун вилоят бўйича, битта ўзбек прокурори борлиги бу фикр далилидир. Бундан ташқари, маданий-маърифий соҳаларда ҳам ўзбекларнинг аҳволи яхши эмас. Ҳар йили мактабларни битираётган ўн минглаб ёшларнинг ишга, ўқишга жойлашиши ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Айниқса, қайта қуриш сиёсати бошлангандан буён, азалдан ўзбеклар яшайдиган шаҳарларни, ташкилот ва корхоналарни сунъий равишда қирғизлаштириш жадаллашиб кетди. Биргина мисол, кейинги 20 йил ичида Ўшда нега ўзбек кўп, деган омиёна сиёсат билан, шаҳар марказидан 55 минг аҳоли 9—10 чақирим наридаги сувсиз, яйдоқ адирларга кўчирилди. Ҳатто шаҳар харитасига ҳам киритилмаган бу адирларда ўзбеклар бир машина сувни 20 сўмдан сотиб олиб, ҳозиргача иморат қуриш билан банд. Шаҳарда қирғизлар микдорини кўпайтириш мақсадида, 2—3 йил аввал 10—12 чақирим наридаги қирғиз қишлоқлари шаҳар ҳудудига қўшиб берилди. Ҳолбуки, шундоққина обком идорасидан бир чақирим наридаги ўзбек маҳаллалари, мавзелари 25 чақирим олисдаги Қорасув туманига қарайди! Ҳозирда Ўшда 55 фоиз ўзбек, 23,7 фоиз қирғиз (кўпчилиги талабалар), Жалолободда 39 фоиз ўзбек, 21,3 фоиз қирғиз, Ўзганда 83 фоиз ўзбек, 12 фоиз қирғиз бўлган ҳолда, шаҳар маҳкамаларида ўзбеклар 8—10, ички ишлар бўлимларида эса 16 фоизни ташкил этади. Ўш шаҳридаги 680 милиция ходимидан 22 таси ўзбек экани аҳволни яққол кўрсатиб турибди. Фақат савдо, транспорт, умумий овқатланиш тармоқларида ўзбеклардан 50 фоиз атрофидадир. Аҳвол шундай бўлса-да, ўзбеклар ҳокимият талашмади, бирор марта қирғизлар билан мен сенга бормади, бор йўғи, 12 минг пропускасиз оломонни «ишга солган» ҳукуматдан адолат талаб қилди, холос. Буни тушуниш учун, қурол эмас, ақлни ишлатиш лозим эди! Аммо ақл ишлатишни лозим кўрмаган Жумағулов, Масалиев билан бамаслаҳат, митингдан бир соат олдин, ҳар қандай расмий жиноятни оқлайдиган фавкулудда ҳолат жорий этилганлигини митинг қатнашчиларидан атайин яширди. Бу хабар кечки соат саккизларда Фрунзе телевидениесидан айтилгунча, фавкулудда ҳолатдан ҳукумат бошлиғидан тортиб, мелисагача, айрим қирғиз врачларидан тортиб, оддий қирғиз «жанговар» фукаросигача удабуронлик билан фойдаланиб қолдилар. 4—5 июнларда Новқат кўчасида, Сармозор маҳалласида «жазо отрядлари»ни шаҳарга ўтказмаган ўзбеклар вертолётдан ўққа тutilгани, бостириб келган қирғизлар қўйворилган ҳолда, уйларидан куч билан олиб кетилган юзлаб ўзбеклар уч кунгача махсус изоляторларда калтаклангани, сув сўраганларида, уларни мелисалар пешоб ичишга мажбур этганларини Жумағулов қандай изоҳларкин? Эндиликда бу арбоб, 5 июндан бошлаб Ўшга армиянинг 2147 кишилик қўшини, 196 зирҳли техникаси, Ички ишлар вазирлигининг 1171 кишилик қўшини, 21 зирҳли техникаси ва бундан ташқари, чегара қўшинлари ҳам кирганига қарамай, Фурқат маҳалласидаги ёвузликларни тўхтатиш учун нега

лоақал ўн нафар аскар ажратолмагани, нега ўзганликлар қуролли қирғиз оломони талонига икки кун қўйиб берилгани, алданган оломонни қурол, транспорт, от-улов, бензин, ароқ, озиқ-овқат билан кимлар таъминлагани, кимлар жазосиз жинойтга йўл очиб бергани каби саволларга жавоб бериши лозим. Ўш вилоят рўзномаси муҳаррири О. Обидов бундай дейди: «Олой ноҳияси Саритош, Саримўғул, Даравотқўрғон қишлоқларига бориб, аҳоли билан учрашдик. Ҳамма бир овоздан: «Қишлоқ советлари раислари Ўшда ўзбеклар қирғизларни қириб ташлапти, ёрдамга боринглар», деб машиналар, бензин, уч кунлик овқат берди. Биз қаттиқ сел келгани учун ярим йўлда қолиб кетдик. Етиб боролмадик, дейишди».

Хўш, Ўшда 4 июнь куни ўзбеклар қирғизларни қириб ташлаган эканми? Вилоят касалхонасининг унча тўлиқ бўлмаган рўйхатидаги 136 одамнинг 127 таси ўзбек, шундан 70 тасига ўқ теккан, қолганларига «разрыв печени» (жигар сўкилиши) «зчмт» диагнослари қўйилган. Митингдан отилган 7 кишидан ташқари, касалхонада ҳам 29 ўзбек ўлди, яна 30 таси ўлим ҳолатида келтирилган. Ўшдаги 6 та касалхонада ярадорларга жой етишмагани, отилганларнинг бир қисми уйларига, Андижон вилояти касалхоналарига олиб кетилгани, қайдсиз, қўмилганларни, ўликхоналардаги ўзбеклар қўлидаги номерларни (масалан, мурда О. Султоновнинг номери 136!) ҳисобга олсак, Ўшда фақат 4 ва 5 июнга ўтар кечаси 140—150 ўзбек ўлди, деган гап тасдиқланади. Қирғиз миллатига мансуб милиция ва прокуратура ходимлари қўриқлаган ўликхоналардан ўзбекларнинг жасадлари йўқотилган (уларни олиб кетган машина номерлари СССР прокуратурасига ёзиб берилган). Расмий маълумотга кўра, шу кунгача юзга яқин одамнинг топилмаётгани ҳам бежиз эмас! Ўшда қурбон бўлганлардан ташқари, 700 чақиримли Ўш — Хоруғ трассасида юк ташийдиган ҳайдовчилар, тоғлардаги асаларичилар, ўзбекистонлик чўпонлар орасидаям нобуд бўлганлари, дараксиз кетганлари анчагина. Хунук овозлар қўпайганидан, Ўзбекистон ҳукумати 6 июнда Ўшга бир гуруҳ ўзбек врачларини жўнатмоқчи бўлди. Аммо Қирғизистон ҳукумати 11 июнгача бунга рухсат бермади. Беш кун мобайнида ёлғиз худо билади! Шаҳар бош врачлари Супаналиев суҳбатидан («Ленинский путь» 6.06.1990): «Фожиалар рўй бермасдан бир неча кун олдин шаҳардаги барча табобат ташкилотларида тўла тайёргарлик кўрилди. Бу тайёргарлик беҳуда кўрилган эмас. Шифохоналарга 200 дан зиёд ярадор жойлаштирилди. 11 киши ўлди... Аммо бу рақам кўп ҳам бўлиши мумкин...» Мана шундай тайёргарликдан кейин ҳам, шаҳар бўйича 50 фоиз врач ишга чиқмаган. Вилоят касалхонасини дори-дармон билан таъминлайдиган аптека мудираси «йўқолиб» қолган. Шаҳар шифохонаси йўлакларида ўзбеклар қонсираб ётганда, жарроҳлик хонасининг калити уч соат қидирилган. Кўчада бошланган жинойт касалхоналарда давом эттирилганига 4 июнда жароҳатланган Х. Раимбердиевнинг бўғиб ўлдирилгани, сонидан жароҳатланган А. Усмоновнинг, елкасидан жароҳатланиб, ўз оёғи билан жарроҳлик хонасига кирган О. Султоновнинг шубҳали ўлими далилдир. СССР прокуратураси терговчиси Калининченко суҳбатидан: «Хавфсиз жароҳатлар билан касалхоналарга олиб келинган уч фуқаронинг нобуд бўлганлигини ҳужжатлар аниқ кўрсатиб турибди. Алоҳида тергов гуруҳи бу иш билан шуғулланыпти» («Ленин йўли» 6.07.1990).

Жинойт шу билан тугамайди. Ўш фожиалари бўйича жумҳурият фавкулудда комиссия раиси Жумағулов ахборотидан: «Унча тўлиқ бўлмаган маълумотга кўра, вилоят бўйича 230 киши ўлди, 1371 киши жароҳатланди, 88 киши бедарак йўқолди; 411 уй, 54 объект, 89 машина ёндирилди, 557 транспорт шикастланди, 222 машина ўғирланди, 225 уй таланди, халқ хўжалигига 80—85 милён сўмлик зарар етди». (Ўш вилоят партия қўмитаси пленуми материалдан. 14.08.1990). Ажаб?! Жумағуловнинг 4 июндан 11 августгача қамраган ахборотида ўлганлар 230 та, СССР прокуратураси терговчиси Калининченко қўлидаги ҳужжатда эса фақат 4 июндан 8 июнгача ўлдирилганлар сони 309 тадир! 8 июндан кейинги оммавий бўлмаган қотилликлар билан маҳаллий терговчилар шуғуллангани ва уларнинг қўлида ҳам «унча тўлиқ бўлмаган маълумотлар» борлигини назарда тутиб, фожиалар кўламини тасаввур

қилиш қийин эмас. Ҳолбуки, 8 июндан июль оyi ўрталаригача, анча жиноятлар содир бўлган. Яна бир «чалкашлик»: «804 бедарак йўқолган кишидан 385 тасининг турган жойи аниқланди», дейилади «Ленин йўли» рўзномасида (30.06.1990). Жумағуловнинг рўзнома хабаридан ўн кун кейинги ахборотида эса бедарак йўқолганлар сони 88 тага туширилган! Демак, 4 июндан 30 июнгача топилмаган 419 одам дарров топилган экан-да! Энди Жумағулов ахборотидан икки ой кейинги маълумотга эътибор беринг: «... рўйхатга олинган қабрлардан ва бошқа жойлардаги жасадлардан 93 тасининг шахси аниқланди. Ҳозир 22 жасад шахси аниқланмоқда» («Ленин йўли». 9.10.1990). Бу хабардан бир ой кейин ҳам, Ўзгандаги оммавий равишда кўмилганлар қабрларини очиш бўйича олиб борилаётган ишлар тугамаган эди. 4 июнда ўлганларнинг юз фоизи, 5 июнда ўлганларнинг тўқсон беш фоизи ўзбеклар. Нобуд бўлганларнинг миллати яширилаётгани, шу кунгача депутатлар комиссияси тузилмаганининг боиси шунда эмасмикин?! Ниҳоят, авжи фожиалар бўлиб ўтган июнь ойида халқ хўжалигининг умумий зарари 40—50 милён сўмлик эди, ажабки, нисбатан тинч, кейинги бир ойда бу рақам 80—85 милён сўмга етган! Ўзбеклар кулфати баҳонасида, давлатдан кўп йиллик қарзини узолмаган хўжаликлар ўзини ўнглаб олди, дейишга асослар бор!!

Бордию, фожиалар тасодифий бўлса, унга сиёсий баҳо берилиши, ташкилотчилар, ижрочилар жазоланиши керакмасми?! Бироқ Қирғизистон Компартиясининг XIX съезди бу жиноятга сиёсий баҳо бермади. Ўшликлар умидвор бўлган КПСС XXVIII съездида, миллий масалалар бўйича секцияни айнан Масалиев бошқарди!.. Бундай сийловлардан бошқалар ҳам қуруқ қолмадилар... Илгари, вилоят партия кўмитаси биринчи котиблигида йўл қўйган хатолари учун Қирғизистон Олий Совети раиси муовини Қулматов истеъфога чиқарилди; аммо кўп ўтмай, у Қирғизистоннинг Москвадаги ваколатхонасига раис этиб тайинланди. Вилоят ижроқўми раиси Бекболотов жумҳурият агросаноатининг қурилиш бўйича вазирлигига, Ўзган тумани партия кўмитаси котибаси Бўронбоева вилоят «Билим» жамияти раислигига тайинланди. Сийланганлар рўйхати бу билан ҳам тугамайди... Бундан норози бўлган ўшликлар иш ташладилар... Жалолобод ғалаён кўтарди... Ўзганни армия «босиб» турди! Арзимас ваз билан ўзбекларга минг сўмдан жарима солина бошланди. Жисмоний террордан сўнг, иқтисодий террор кучайтирилди. Ўш вилоят партия кўмитасининг август оyi пленумида қатнашган КПСС МК котиби Гиренко бор айбни норасмийларга, хусусан, қирғизларнинг «Ўш аймағи», ўзбекларнинг ҳали дастурини шаҳар ижроқўмига беришга ҳам улгурмаган, номи бору ўзи йўқ «Адолат» ташкилотига тўнкаб, партаппарат айбини хаспўшлаганида, Кремлнинг маккор сиёсатга асосланган муносабати фoш бўлди!..

Ўзбеклар қуролланяпти, деган гаплар кўпайди. Мен бунга ажабланмадим-у, шунча ҳунрезликдан кейин ҳам кўзи очилмаган, радио-телевидение, оммавий ахборот воситалари орқали қирғинларни миллатлараро тўқнашув деб, қирғиз билан ўзбекни уриштириб қўйиб, ўзи томошабин бўлаётган шовинистлар тегирмонига сув қуйган айрим қирғиз зиёлиларига ҳайрон қолдим. Ч. Айтматов «Литературная газета»даги «Қайта қуриш таажжуботлари» мақоласида икки жумҳурият орасидаги чегара бузилмаслигини таъминлайдиган Хельсинки битимидек бир шартнома тузиш лозимлигини таъкидлади; «Қирғизистон маданияти» ҳафталигида оқсоқол ёзувчи Т. Қосимбеков «мухториятчиларнинг попуги пасайиб қолди», деб ичқоралигини кўрсатди. Айниқса, шу ҳафталикда босилган (13.09.1990) кечаги ашаддий коммунист. эндиликда, «Қирғизистон» демократик ҳаракати раҳбарларидан бирига айланган К. Акматовнинг «Қоғозга ўралган ўт» деган мақоласида Андижон ва Ўш вилоятлари чегарасида паспорт режими жорий қилиш тавсия этилади. «Ўзбек миллатида, — дейди К. Акматов, — 1989 йили Фарғона, Андижон (?), Бўка, Паркент туманларидаги месхети турклари ва бошқаларни (?) ҳайдаб чиқаргандан кейин, маҳаллий ўзбек шовинизми бош кўтарди. Клерикал онг-туйғуси кучайган Ўшдаги ўзбек халқи Сулаймон тоғидаги Бобур уйини, қирғизларни қўшмасдан, ўз харажатига қурди, мачитларни қайтариб олиб, бошқа халқ маданиятини менсимай қўйди».

Биринчидан, К. Акматов Фарғона фожиалари, худди Ўш фожиаларидек, фитна маҳсули эканлигини билишни истамайди. Иккинчида, Бобур уйини куришда беш-олти юз қирғиз талабалари ҳам қатнашганликларини ҳисобга олмайди. Учунчидан, ўшлик ўзбеклар қайси халқ маданиятини менсимадийкин? Гап қирғиз маданияти тўғрисида кетаётган бўлса, Ўшда қадимий қирғиз маданиятига доир бирор белги борми? Умуман, бу шаҳарда илгари қирғизлар яшаганми? Бу алоҳида мавзу талаб қиладиган масала. Аммо, айти пайтда, суверенитет ҳақидаги гаплар таъсирида, «ўзбеклар келгинди халқ, қирғиз еридан чиқиб кетсин», деган расмий ва норасмий шиорлардан хабаримиз борлиги учун ҳам, 1987 йили Фрунзедаги «Илм» нашриётида чоп этилмиш «Қадимий Ўш» китобидан бор-йўғи, уч лавҳа келтириш билан кифоялансак. «XVII—XVIII асрларда қалмиқ хонлиги Мўғулистондан қирғизларнинг бир қисмини Фарғона водийсига, бир қисмини Тиёншон ва Еттисувга суриб чиқарган». Балхлик сайёх Ибн Вали (XVII аср) маълумоти: «Ҳар замонда бир, Ўш атрофларига қирғиз қабилалари кўчиб келади, бу тўполончи қозоқлар (дайдилар маъносида — Ш. Р.), бўрилардай изғиб, мусулмонларни талайди». 1908 йил аҳоли рўйхатига кўра, Ўшдаги 43433 аҳолидан 39787 таси сарт (ўзбек), 7 таси қирғиз бўлган. Бу маълумотларни келтирдим-у, ўшлик, фрунзелик қирғиз дўстларимни ўйладим. Аммо начора, эндиликда суверенитет ҳақидаги гаплардан боши айланиб, «Ўш қирғиз ери» дея қирғиз халқи миясини захарлаётган зиёлилар 1924 йили РСФСР таркибида тузилган қорақирғиз мухтор вилоятига Жалолобод шаҳри 78 фоиз, 1936 йили Ўш шаҳри 88 фоиз, Ўзган шаҳри 90 фоиз ўзбек аҳолиси билан, Туркистондан ажратиб берилганини билармикинлар?

Энди, бу гапларни ҳам кўятуриб, «миллатлараро тўқнашув» тарзида талқин этилган Ўш фожиалари замиридаги асосий сабабларни таҳлил қилайлик.

Сўнги тўрт йил давомидаги «миллатлараро тўқнашувлар» шуни кўрсатдики, каерда буюк империя сиёсатига, шовинизм ва партаппарат измидаги бюрократизмга қарши кураш кучайса, бу рус халқига қарши кайфият сифатида баҳоланиб, ўша ерда тинч-тотув яшаб келаётган бошқа қандош миллатлар орасида беихтиёр қонли тўқнашувлар содир бўлмоқда. Қайта куриш сиёсати бошлангандан буён, рус, украин, беларуслардан ташқари, деярли барча катта халқлар бир-бирлари билан тўқнашиб бўлдилар. Россияда демократлар, монархистлар, анархистлар, христиан демократлар, миллатчилар, қорағурухчилар, кашандалар, пиёнистлар, фоҳишаларнинг юзлаб митинглари, намойишлар бўлиб ўтди. Аммо бирор киши экстремизмда, нашавандликда, миллатчиликда айбланмади!.. Энди 1986 йил декабрь ойида Олмаотанинг Брежнев майдонида бўлиб ўтган, кейинчалик «миллатлараро тўқнашув», деб эълон қилинган қонли воқеаларни эсланг. Ўшанда, шундоғам руслашиб бўлган жумхурият раҳбари Д. А. Қунаев марказ иродаси билан, 18 дақиқалик пленумда ишдан олиниб, ўрнига Колбин тайинланди. Шовинизм томонидан қозоқ халқи номига шунчаки «расмийлаштирилган» жумхуриятнинг батамом ассимиляция — қўшиб юборилишига қарши тинч намойишга чиққан 5 мингдан ортиқ қозоқ ёшлари ички кўшинлар, арматура бўлаклари билан қуроллантирилган рус, украин ишчиларининг «жазо отрядлари» ёрдамида қонга ботирилди. Тўрт йилдан кейин, қозоқ парламенти ўша жиноят изидан тушганида, ушбу хужжатга дуч келди: «Муддати ўтганлиги муносабати билан, амалий кучини йўқотган «Қуюн» («Метель») юперацияси ҳаракат плани куйдириб йўқ қилинди». (Ички хизмат подполковниги Калинин. «Комсомольская правда» 2.09.1990). Шу рўзнома хабарига кўра, бу операция плани тайёрланаётган штабга КПСС Марказий Қўмитаси, СССР Давлат Хавфсизлик Қўмитаси (ДХК), СССР Ички ишлар вазирлиги (ИИВ), СССР прокуратураси, Қозоғистон ДХК ва ИИВ вакиллари йиғилган.

Фарғона фожиалари тағидаям шовинизмга алоқадор сабаблар бор. Рашидов ўлимидан сўнг, узок йиллар давомида, барибир, руслашмай қолган кучли жумхуриятни талон-торож қилиш, ҳар томонлама ўзлаштириш имкони пайдо бўлди. Марказий матбуотнинг «рашидовчилик», «ўзбек иши», «пахта иши» каби сунъий ғавғоларидан гангитилган жумхуриятнинг янги раҳбарлари «илтимосларига кўра», Россиядан юзлаб чаласавод раҳбарлар «десанти» Ўзбекистонга

ташланди. 1988 йил охирига келиб, тўрт йилда 58 минг миллий кадрни бадном қилиб, ярмини қаматиб юборган «десантчилар» сиёсати фош бўла бошлагач, энди ўзбек халқини миллатчиликда айблаш керак бўлиб қолди. Ярим йиллик тайёргарликдан кейин, чет эл радиоси хабарига кўра, 45 йил давомида СССР олий органларидан Месхетияга қайтаришни 154 марта талаб қилавериш чарчаган, май ойида, нима қилиб бўлсаям, Месхетияга кетишни режалаштирган туркларнинг фаоллашувидан, яна худди шу ойда ижтимоий-сиёсий талаблар билан намойиш ўтказишга тайёрланаётган Фарғона ёшлари ҳаракатининг кучайишидан усталик билан фойдаланилди. Бир тўда жинойтчи унсурлар воситасида, икки дард билан ловиллаб турган ўзбеклару турклар тўқнаштирилди. Оқибатда, шўрпешона турклар Россиянинг бўм-бўш қишлоқларига мардикорликка олиб кетилди. Аллақачон экстремизм ва нашавандликда айбланган фарғоналик ёшлар ижтимоий-сиёсий талабларига қўшиб Қўқонда отилди! Бу икки ҳаракат, яъни ўзбеклар ва туркларнинг фаоллашувида, русларга қарши кайфият бор, деб тахмин қилинганини айтиб ўтиш шарт. Бундай тахмин 1989 йил 20 майдаги Ўш воқеасидан кейин (Ўш фожиаларидан роса бир йил илгари!) пайдо бўлиб, худди шу воқеа Фарғона фожиаларини жадаллаштириб юборган.

Ўша 1989 йил 20 майда қандай воқеа бўлувди? Аввал Ўш вилоят ДХҚ бошқармаси раиси Мамеевни эшитайлик: «Миллатлараро носоғлом муносабат Фарғона фожиаларидан кейин пайдо бўлди. Руслар билан қирғизлар урушармиш, деган ваҳимали миш-мишлар шу кўйга олиб келди...» («Ленинский путь» 12.07.1990). Масала равшан!.. Бироқ бу «ваҳимали миш-мишлар» Фарғона фожиаларидан кейин эмас, бироз олдин тарқалган. 1988 йили Ўшнинг Паттрест деган жойидаги Ленин ҳайкали бошига қорамой пақирини кийдириб, ҳайкал пойига қизил бўёқда «энг хавфли жинойтчи», деб ёзган қирғиз ёшлари ҳақида гап-сўз чикди. Бу ишни қирғизлар қилганмиди ёки Қирғизистон демократик ҳаракатининг Ўшда кучайган қанотига зарба бермоқчи бўлган қора кучлар қилиғими, билмадим! Бироқ 1988—89 йиллари, Ўшда қирғизлар ҳужум қилармиш, деган миш-мишлар кўпайганидан, байрам кунлари намойиш ўтказиладиган асосий кўчаларда ҳарбийлар, ички ишлар ходимлари кўпайтирилганини, қирғиз талабалари байрамлар арафасидаёқ уйларига жўнатиб юборилганини айтиб ўтиш керак. Ниҳоят, 1989 йил 20 майда Ўшда Тўктагул боғи этагидаги кўприкда юзлаб қирғиз билан ўрис муштлашгани, қонли тўқнашувни милиция қўшини осмонга ўқ отиб тарқатгани, худди шундай воқеалар Жалолободдаям содир бўлганини эслатсак, Ўш фожиаси сабабларидан бирининг илдизи очилади. Демак, фожиадан бир йил аввал қирғизлардаги русларга қарши ёки аксилрус кайфият ўзбекларга қаратилган, деб хулоса чиқариш учун асосли далил бор. Бунга зарурат бормиди? Бор эди, албатта. Роппа-роса бир йиллик даҳанаки жангдан кейин 1989 йили партаппарат қаршилигини синдириб, бир пайтлар ёвузлик билан бузилган ўзбек шоҳи ва шоири Бобурнинг уйи тикланди: Жалолободликлар 1989 йил охирларида, 1924 йил миллий чегараланишидаги хатоликларни тузатиш тўғрисида М. С. Горбачёвга хат ёзди; вилоятнинг ўзбеклар яшайдиган жойларида мачитлар тиклана бошланди, исломий ҳаракат кучайди. Ўшлик зиёлилар бундай дейди: «Қонли фожиаларга жумҳурият раҳбарияти бир йил тайёргарлик кўрди. Миллатчи Риспаев (нашриёт ва матбаа давлат кўмитаси раиси) ишни матбуот, телевидение орқали Ўзбекистондаги, хусусан, Бахмалдаги қирғизларни кул қилиб ишлатишяпти, деб уйдирма тарқатишдан, Ўзбекистон раҳбарларига тухмат ёғдиришдан бошлаган». Қизиқ гаплар... Адашмасам, худди ўша пайтларда Фарғона вилоят «Коммуна» рўзномасида бешта СССР халқ депутати имзоси билан, «ўнта Нишоновдан битта Рашидов чикмайди», ибораси ила машҳур мақола чоп этилган... Назарий кўринишдаги бу ҳаракат 1990 йил январь ойида жадаллашиб, амалий тус ола бошлади. «Комсомольская правда» рўзномасида (07.1990) Қирғизистон бўйича мухбир Баялиновнинг «Милтиқ — эҳтиёт қуроли» мақоласи эълон қилинди. Мақолада 1988 йили 2068, 1989 йили 2280 та қурол сотилгани, ташкилотлардаги 12 минг қуролни қўшиб ҳисоблаганда, умуман, Қирғизистонда 20—25 минг киши қуроллангани тўғрисида шубҳали

хулосаларга олиб борадиган хабар бор. Айнан ана шу январь ойдан бошлаб, вилоят ўзбекларидан ов милтиқларини, ўзбек мактабларидан ўқув милтиқларини йиғиб олишди; аксинча, тоғларда бўри кўпайиб кетди, деган баҳонада, вилоятнинг аҳолиси фақат қирғиз бўлган Совет, Олой туманларига кўп миқдорда қурол, ўқ-дори сотилди. СССР Ички ишлар вазирлигининг фожиалардан кейинги хулосасидан: «1990 йил январидан фожиагача партия-совет органларига қирғизлар ва ўзбеклар ораси кескинлашгани тўғрисида 11 марта хабар берилган». Худди шу ҳужжатда аҳволнинг кескинлашувига 1990 йили (ой-куни кўрсатилмайди) Ўзганда ота-бола қирғизнинг ўлдирилиши, Қорасувда 4 кишилик ўзбек оиласининг, Ўшда — жамоат транспортида бир қирғизнинг ўлдирилиши сабаб бўлди, дейилади. Чиндан шундаймикин? Суриштирдим. 1989 йил май ойида Ўзганда аёлларга шилқимлик қилган қирғизлар билан ўзбеклар орасида муштлашув бўлгани рост. Аммо на Ўшда, на Жалолободда қирғиз билан ўзбек урушмаган. Аксинча, кимдан сўрамайин, ҳамма, шу пайтгача қирғизлар билан ўрислар ораси кескинлашиб келган, деган гапни тасдиқлайди. Ўш вилоят ДХҚ бошқармаси раиси Мамеев расмий ҳужжатидан: «1990 йил январидан фожиагача обком ва жумҳурият ДХҚсига вазият кескинлашгани (кимлар орасида?) тўғрисида 9 марта хабар берилган». («Советская Киргизия» 23.09.1990). Аксар матбуотда эълон қилинган Чундай ҳужжатларда қирғиз билан ўзбек муносабати кескинлашгани тўғрисида маълумотлар йўқ. Масалан, Мамеевнинг 1990 йил 20 апрелдаги ҳужжатидан: «...Вилоят типчини, вақти-вақти билан миллий тортишувга айланадиган, ўсмирлар ва талабалар ўртасидаги безорилик тўқнашувлари бузиб турган». («Советская Киргизия» 23.09.1990). Мамеев бунга мисол тариқасида, 1990 йил 28 январда Сулаймон тоғи тагида 20—30 ўсмир бошлаган «кўнгилисиз» ҳодисани келтиради. Биринчидан, 20 апрелдаги ҳужжатга 28 январдаги ҳодисанинг тиркалиши қизиқ. Иккинчидан, 28 январда 20—30 ўсмирмас, мингдан ортиқ, яна бир маълумотга кўра, уч мингдан зиёд ёш ўзбек намозхонлари илгари инқилоб музейига айлантирилган Абдуллахон масжидини тўполон билан қайтариб олганлар. Ўзбекларни қатағон қилиш бўйича тайёргарликнинг 1990 йил январь ойдан жадаллашгани сабаби энди аёнлашди!.. Яна бир сабаби бор, уям бўлса, худди шу январь ойида Қирғизистон Олий Кеигашининг мулкчилик масаласи кўрилган сессиясида, айрим депутатлар ўз маърузаларида «мулкчилик тўғрисида қонун қабул қилолмаймиз, чунки, шаҳарларни меҳмонлар (яъни, ўзбеклар) эгаллаб олган», деганлар. Хуллас жанжал керак эди! Жумҳурият раҳбариятининг қўллаб-қувватлаши билан, обком паноҳида кейинчалик провокация қуроли сифатида ишлатилган «Ўш аймағи» жамияти яратилди. Апрель— май ойларида бу жамиятнинг очиқ чиқиб фаоллашуви ўзбекларга қарши кўйилган жазо аппаратлари тўла ишга тушганидан далолат берарди. Вилоят ДХҚ бошқармаси раиси Мамеевнинг 1990 йил 25 майдаги (фожиа арафасидаги) ҳужжатида («Советская Киргизия» 23.09.1990) «Ўш аймағи» жамияти аъзолари 27 май куни эгаллайдиган (қаранг-а, икки кун олдин ҳаммаси маълум экан!) Ленин номидаги жамоа хўжалиги ерида қирғизлар билан ўзбеклар тўқнашиши мумкинлиги, аҳолининг айрим қисмида Ўш вилоятини Ўзбекистонга қарашли мухтор вилоятга айлантириш нияти борлиги маълум қилинган! 1989 йили СССР Олий Шўросининг мухтор ва миллий тузилмаларига доир қонунга ишониб, М. С. Горбачевга хат ёзган, аммо маънили жавоб ололмаган жалолободлик оқсоқоллар 1924 йилги миллий чегараланиш сиёсатини қайта кўриб чиқиш ёки ўзбекларга мухторият (автономия) беришни сўраб, М. С. Горбачевга иккинчи марта хат битиб, бир нусхасини БМТга юборган эканликларини юқорида айтдик. Бу масала Жалолободдан Ўшга кўчирилиб... давлат идораларида расмийлашганидан кейин, жумҳуриятнинг Масалиевдан бўлак барча раҳбари Ўшга йиғилиб, бир парча ер баҳонасида ўзбекларни «кўзғагани» ҳам маълум. Қўлида ИИВ, ДХҚ каби қудратли ташкилотлар бўлган Жумағуловдек раҳбар учун бир тўда «қонуний жиноятчи ёки қиморвоз»ни, «Автономия!», деб бақиртириш, «ЎзССР» сўзи ёзилган бир қулоч қоғозни кўтартириш муаммо эмас эди!.. Акс ҳолда, Жумағуловнинг бошдан оёқ шубҳали

ҳаракатларини қандай изоҳлаш мумкин? Лекин изоҳласа бўлади...

Қирғиз ҳукумати раҳбарияти 20 милёнли ўзбек халқининг бир бўлагини, марказга суянамасдан дадил қатагон қилишдек жиноятни амалга ошириши мумкинмиди? Асло! Юқорида фитна иплари 1990 йил январь ойига боғланганини кўрдик. Демак, «миллатлараро тўқнашув» январь ойидан 4 июнгача назоратда турган. Ахир, Ўшда қон тўкилиши 29 майдаёқ, Кремлга маълум бўлган! Боз устига, миллатлараро низони келтириб чиқараётган раҳбарларнинг кирдикорлари тўғрисида Ўш аҳолиси номидан СССР Олий Шўросига телеграммалар ҳам жўнатилган. Фожиалардан буён, орадан ярим йил ўтди, катта-кичик раҳбарларнинг бўлиб ўтган ишларга сирли муносабатидан беихтиёр қуйидаги хулосаларга келдик: Албатта мулкчилик тўғрисида қонун қабул қилишдан аввал, вилоят шаҳарларини «эгаллаб олган» ўзбекларни Ўзбекистонга ҳайдаб чиқариш кайфиятида юрган раҳбарлар нияти амалга ошмай қолди. Лекин фожиадан кўзланган майда ниятлар ҳам бор эди... Аммо фожиадан кўзланган асосий мақсад— биринчидан, ҳокимият масаласи: Демократия шароитида ҳам, ҳокимият жиловини маъмурий-бюрократик аппарат қўлида сақлаб қолиш, кескин ўзгаришларни талаб қилаётган демократик ҳаракатга зарба бериш, ўзбек аҳолисининг маъмуриятчиликка қарши курашишини, исломнинг фаоллашувини тўхтатиш эди; иккинчидан, сиёсий ва иқтисодий мустақилликни танлаган, биринчи бўлиб президентлик бошқарувини жорий этган, мустақиллик декларациясини қабул этаётган Ўзбекистон ҳукуматига ҳам ташқаридан зарба бериш бўлса. учинчидан, чет элларда ва Узе-кстонда кучайиб кетган Туркистонни тиклаш ғояси, туркий халқларнинг бирлик сари интилишини барбод этишдан иборат эди.

Бордию, хулосаларимиз тахминга йўйилса, ушбу саволларга жавоб излашимиз керак: Нега фожианинг дастлабки куниданок, СССР Олий Шўроси фавқулодда ходисалар бўйича комиссияси тузилмади? Нега СССР Олий Шўроси қошидаги Миллатлар Кенгаши фавқулодда мажлис чақирмади? Нега СССР Олий Шўроси Миллатлар Кенгашининг Ўш фожиалари бўйича қарори фожиалардан 4 ой кейин қабул қилинди?! Нега бу қарорнинг 3-бандидаги «Қирғизистон Олий Шўросига Ўш вилоятида рўй берган воқеаларга принципаал баҳо бериш таклиф этилсин», деган кўрсатма ижроси назорат қилинмади?! Тергов деярли тўхтаб қолгани, жиноятчиларга енгил-елпи жазо берилаётгани нега марказни қизиқтирмапти?! Ниҳоят, ДХҚнинг ҳар хил низоларни уюштирувчи махсус бўлими борлигини ошкор қилгани учун генерал Калугин унвонларини махсус фармон билан бекор қилган президент ёш болалар, аёллар, юзлаб одамлар ўлимига сабабчи бўлган «тўқнашувлар» матбуотда фош этилганидан кейин ҳам, лоақал таъзия билдирмади?!..

Начора, даъволаримиздан кўра, саволларимиз кўп! «Қандайдир, кўзга кўринмас, қўлга тушмас махфий гуруҳлар»нинг фитналаридан тобора мужоҳидлашаётган фуқаролар тилида қотиб қолган бу саволларга ҳеч жавоб топа оламизми?! Кавказ мусулмонлари диний бошқармаси раиси Шайхулислом Оллошукур Пошшозода 1990 йил 21 январда, Бокудаги қирғин муносабати билан, М. С. Горбачевга юборган мурожаатномасида бундай деган эди: «Ўзининг мустамлакачилик мақсадлари йўлида миллатлараро низоларни бартараф этиш ўрнига, уни ўт олдирадиган мамлакат шармандаликка мустаҳикдир. Бундай мамлакат ўз армиясини ўз фуқароларининг қотилига айлантиради; бундай мамлакатда инсон, ҳақиқий ҳаётдан кўра, кўпроқ ўлимга маҳкумдир. Бироқ халқ билан, жумладан, озар халқи билан ҳам, қурол тилида сўзлашиш мумкин эмас. Бу, Афғонистондаги каби, эҳтимол, ўн йил, эҳтимол, ўн кун. давом этар. Аммо эртами, кечми ҳақиқат, барибир қарор топади!..»

Мен бу чин мусулмон сўзларини хаёлимнинг энг ёруғ ерларига ёзиб қўйдим...

Ўш — Тошкент,
Ноябрь — декабрь
1990 йил

БУЙРУҚ БЕРГАН КИМ? (Паркент воқеалари хусусида)

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномаси таҳририятига!

1990 йил 3 март куни Паркент тумани аҳолиси билан ички қўшин аскарлари ва милиция ходимлари ўртасида қонли тўқнашув юз берди. Бу ҳақда марказий ва айрим жумҳурият матбуотлари томонидан берилган хабарлар бирёқлама ва ноҳолис бўлганлиги туманнинг кўп минг сонли ва кўп миллатли аҳолисини беҳад ғазаблантирмоқда. Ҳатто айрим мухбирлар воқеа содир бўлган жойга келмасдан, одамлар билан учрашмасдан, ёлгон маълумотларни тарқатишгача бориб етдилар. Меҳнаткаш халқ шаънига маломат ёғдирувчи бундай кимсаларни судга беришга қарор қилдик.

Фожа сабабларини ҳар томонлама ўрганиш мақсадида, туман ижроия комитети қошида махсус жамоатчилик комиссияси тузилди. Паркентда юз берган қонли фожа билан боғлиқ тафсилотларни аниқлаш ва ҳалол ёритиш учун ўз вакилингизни юборишларингизни илтимос қиламиз. Таҳририят ходимлари бевосита воқеа содир бўлган жойдаги гувоҳлар, қонли тўқнашув иштирокчилари, ярадорлар, жамоатчилик комиссияси аъзолари билан учрашиб, уларнинг қўлидаги ҳужжатлар ва ашёвий далиллар асосида, ҳолис фикрга келиши зарур, деб биламиз.

Жамоатчилик комиссияси аъзолари: Олимов, Ҳасанов, Нишонбоев, Ҳожиматов ва бошқалар. Жами 20 имзо.»

Ўзбекистонда яна қон тўкилди. Қўқондаги шахидларнинг гўри совумай туриб, тўрт йигитдан айрилдик...

Паркентда мотам. Оналар кўк кийди. Тожикул Алматовнинг тўрт еtimi чиркираб қолди.

Халқ кўксини алам ўртайди.

Қариялар қовоғи солиқ, болаларнинг кўзлари жовдирайди, келинлик либосини қийишга улгурмаган лобар қизларнинг дийдаси тўла ёш.

Милиция биноси батамом ёниб кетган. Фожа юз берган сой бўйи бўм-бўш. Бу жой болаларнинг севимли сайлгоҳи эди. Қош қорайгунча қувлашмачоқ ўйнашарди. Ҳозир у ерга ҳеч ким бормади. Сой бўйида одам ўлди!

Хўш, Паркентда нима юз берди? Учинчи мартдан бери таҳририят телефонлари тинимсиз жиринглайди. Адабий жамоатчилик, Паркент аҳли «Адабиёт» газетаси нега жим, ҳақ сўзни айтинглар, бўлган ишни бўлганича ёзинглар», деб талаб қилмоқда. Жумҳуриятимизнинг бошқа шаҳар ва вилоятларидан ҳам шу мазмунда кўнғироқлар бўлиб турибди. Биз оқсоқоллар, муаллимлар, ишчилар, ҳуқуқшунослар, талабалар, қаламкашлар, шифокорлар, беморлар, раҳбарлар, колхозчилар билан суҳбатлашдик. Халқ комиссияси аъзолари тўплаётган ҳужжатлар билан танишдик. Кўз ўнгимизда зоҳиран ваҳшиёна, ботинан сир-асрор тўла мудҳиш бир манзара намоён бўлди.

...3 март. Шанба. Шаҳар одатдагидек гавжум. Паркентнинг етти кентидан келган одамлар шаҳарни тўлдириб, марказ орқали ҳар томон йўналади. Биров бозорга йўрғалайди, биров касалхонага, биров ишга ошиқади, биров ўқишга. Соат ўнларда, ҳаммомга етмай, катта кўча бўйида одам тўпланиб қолди. Одамнинг эса феъли маълум, тўртта киши йиғилган ерга, нима гап экан, деб бешинчиси ҳам келади. Халқни бир ерга жам қилган нарса — тепада, туман партия кўмитаси биноси олдида турган оқ қалқонли, дубулға кийган аскарлар эди. Паркент аҳли умри бино бўлиб, бунақа «темиртан»лиларни кўрмаган. Хўш, райком биноси олдида аскарлар нима қилиб турибди?

Ноҳия касалхонаси жарроҳлик бўлими мудирини Собит Икромов: —Эрталабданок ҳаммаёқ

милиционерлар ва аскарларга тўлиб кетди. Нима гап, деб сўрасак, «профилактика» дейишди.

Шу тариқа, шивир-шивир, миш-миш кучайди. Ўтган-кетган тўхтаб, халққа халқ кўшилди. 50—60 чоғли одам йиғилиб қолди. Тепадаги аскар йигитлар шуни кутиб тургандек, бирдан пастга туша бошлади. Уларни Паркентнинг кадрдон милиция ходимлари бошлаб келарди. Қимдир, алҳазар, дегандек жўнаб қолди. Кўпчилик тарқалмади. Аскарлар қайга бораркан, дегандек, ҳайратланиб уларга қараб туришди. Бекорчига текин томоша керак эди.

— Аскарлар саф тортиб, кўча бетини эгаллашди.— дейди Тошкентдаги 2-вагон депоси ишчиси Тоҳир Мунавваров.— Олдинга милиция подполковниги чиқди. Қўлига мегафон олди.

— Халойиқ! Дарҳол тарқалинглар! — деди дўқ уриб. — Уч минут вақт бераман, яхшиликча тарқалмасанглар, аямаймиз!

Одамлар: «Биз бу кишига нима ёмонлик қилдик, индамай бир ерда турибмиз-ку», деб елка қисдилар. Бир неча киши тўпдан чиқиб кета бошлади. Шу пайт подполковник: «Бир, икки, уч!» — дедию ортига ўгирилди, елкасидан нафас олиб, хужумга шай бўлиб турган ҳарбий офицерга им қокди. Офицер кўлини чулғади: «Олға!», деб бакирдн. Аскарлар резина калтакларини кўтариб, халқ устига ташланди. Ёш демай, қари демай, ёппасига савалай кетди. Уларнинг важоҳати ёмон эди...

Одамлар сой томонга қочди. Аскарлар ҳамон бостириб келар, тик турганларни аёвсиз урар, йиқилиб ётганларни тепиб ўтарди. Милиция ходимлари эса қочолмай қолганларни пешма-пеш машинага тикиб, ҳибсга жўнатиб туришибди.

— Оломон чекиниб, сой бўйига етди, — дейди Паркент шаҳар ижроқўми раиси Солижон Тўйчиев. — Уларни бу ерга урхо-ур қилиб тақашганидан сўнг, ёшлар кўлига тош олди. Шунда мен кўлимни кўтариб, одамлар олдига бордим: «Тошни ташланглар, улар қуролланган», деб ёшларни тинчлантириб, аскарлар томонга келаётсам, ўқ отилиб қолди. Улгуролмадим...

Аскарлар: «Қуролга қарши — қурол!» дегандек, автоматга кўл чўздилар. Дастлабки ўқ Мирсоли Миртурсуновни йиқитди. У оҳ дейишга улгурмади. Ўқ эндигина йигирма олтига қадам кўйган йигитнинг миясини тешиб ўтган эдн.

Ўқ товушини эшитиб, чор атрофдан одамлар югуриб кела бошлади. Халқ ўзини ҳимоя қилишга ўтди. Энди қочиш навбати аскарларга келди. Улар чекина-чекина райком биносига, сўнгра янги тушган универмаг ичига кириб яшириндилар. Ҳақоратга чидамаган халқ райком биноси томон кўтарилди. Тинч аҳолига ўқ отган қонхўрлар сардорини талаб қилди. Жавоб бўлмади. Жавоб ўрнига, эшик-тешикдан ўқталган автоматлар кўринди. Одамлар бир неча ойнани уриб синдириб, изига қайтди. Шу ур-сурда сўқоқлик Тожиқул Алматов ҳам ўққа учди.

Мелисахона рўпарасига, тикув фабрикаси дарвозасига баҳайбат БТРни кўндаланг қилиб кўйдилар. У ўқтин-ўқтин осмонга ўт очиб, фабрикада ишлаётган аёлларнинг, боғчадаги болаларнинг ўтакасини ёриб турди. Халқ мелисахона олдига тўпланди. Бекорга калтак еб, ҳибсга тушган фарзандларини талаб қилди. Ички ишлар ходимлари ўз фуқаросининг олдига чиқиб, одамга ўхшаб гаплашиш ўрнига, хонама-хона бекиниб олдилар. Бу ҳам камлик қилгандай, гоҳо деразадан ўқ узиб, битта-яримтани ярадор қилиб туришди. Табиийки, бунақа пайтда халқнинг қони қайнайди. Қўриқчиларнинг номардлигидан, зўрликдан, ҳақоратдан сийнаси чок бўлган оломон мелисахонага ўт кўйди. Биз бу ишни оқламоқчи эмасмиз, зулмнинг дояси зулм, деган кўхна нақлни эслатмоқчимиз, холос.

Осмонда ҳарбий вертолёт пайдо бўлди. Бу Паркентдаги «исён»ни бостириш учун юборилган кўшимча куч эди. Ҳавода дағдага қилиб, кўздан ёш оқизувчи сертутун портлагичлар учди.

«Гартиб» ўрнатувчилар шунчалик қизишиб кетишган эдики, ҳатто кўчама-кўча юриб, «боши бузуқларни» излай бошлашди. Уларнинг наздида, ҳар бурчакда бир «экстремист» бекиниб тургандек эди. Бўлмаса, Музаффар Ҳамидовнинг ўлимини қандай изоҳлаш мумкин? Уни уйининг ёнида отиб кетдилар. Ҳамидовнинг уйи қайдаю мелисахона қайда! Ораси бир чақиримдан ортиқ. Шу ерда ўринли бир савол туғилади. Ноҳия раҳбарлари қаерда эди? Улар

фожианинг олдини олишолмадиларми? Ноҳия раҳбарлари жунбушга келган оломоннинг ичида эди. Эркин Рўзматов бир кунгина аввал ноҳия ижроия кўмитасига раис этиб сайланган. У киши «хай-хайлаб», халққа пешвоз чикди, ёшларни тинчитишга уринди, гоҳо аламдийда одамлар тўдасини тўсиб гоҳо ҳарбийлар билан тиллашиб, фожа ўчоғини сўндиришга уринди. Шаҳар ижроия кўмитаси раиси Солижон Тўйчиев ҳам ғазабнок оломон билан тиккама-тикка гаплашди. Оксоқоллар, туман фаоллари, муаллимлар, Паркентнинг нуфузли кишилари халқ талабини эшитиб, уларни осойишталикка чорлади.

Хўш, туман партия комитетининг биринчи котиби-чи? У йўқмиди? Бор эди. Пастда ўнлаб одам ярадор бўлиб, шахидларнинг қони тўкилиб ётганда, Исмоил Салимов тепада, ўз кабинетига ўтирарди. Эҳтимол, у хотиржам ўтирмагандир, эҳтимол, воқеанинг боришини кузатиб, ғалаённинг тинчишини кутиб тургандир? Ёки халқ олдига тушгани чўчигандир? Ақл бовар қилмайдиган ҳолат! Бу ёқда 84 минг аҳолининг тақдири ҳал бўлаётган бўлса-ю, биринчи котиб халқ олдига отланиш ўрнига, кабинетидан чиқишни ўзига лозим кўрмаса! Ахир, уни паркентликлар яқиндагина жумҳурият халқ депутатлигига сайлаган эдилар.

Ниҳоят, биринчи котиб журъат қилиб, оломон олдига келди. Бироқ энди кеч бўлган эди. Мелисахона ёнган, аскарларни олиб келган автобуслар ёқилган, ўладиган ўлиб, ярадорлар сони ўттизга яқинлашиб қолган эди. Тушдан кейин халқ бироз тинчиди. Жумҳурият ҳамда вилоят раҳбарлари кўмагида қўшин олиб чиқиб кетилди...

Неча кундирки, Паркентда осойишталик ҳукмрон. Шаҳарда битта ҳам милиционер зоти кўринмайди. Туманни халқнинг ўзи бошқармоқда. Халқнинг ишончли, нуфузли фарзандларидан иборат комиссия ишлаб турибди. Унга янги сайланган райкомнинг биринчи котиби Эркин Рўзматов раҳбарлик қиляпти. Халқ орасидан чиққан кўнгилли посбонлар кўчаларни, дўконларни, банк, идора, касалхона, боғча, мактаб каби жамоат мулкани туну кун кўриқлаб турибдилар. Ўтган кунлар ичида биронта тартибсизлик, ўғрилиқ рўй бермади. Паркент халқи ориятли, меҳнаткаш халқ. Сабрли, инсофли. Шунинг учун ҳукумат раҳбарларини ишонтирди. Ўз ноҳиямиз шаънини ўзимиз ҳимоя қиламиз, бошимизда калтак ўйнатиб, милтиқ ўқталиш шарт эмас дедилар. Сўзларининг устидан чиқишди.

Паркент сойи икки кун лойқаланиб, яна тингандек бўлди. Келинг, биз ҳам (олий мартабали носихларимиз айтмоқчи!) эҳтиросга берилмай, бир мулоҳаза қилиб кўрайлик. Фожианинг олдини олиш мумкинмиди? Мумкин эди. Ҳамма балонинг бошини месхети туркларига олиб бориб тақашади. Тўғри «Кумушқон» санаторийсига олти юзга яқин турк жойлаштирилган эди. Бироқ уларга ҳеч ким тегмади.

— Месхет туркларидан бирор киши бизга, тиббий ёрдам сўраб, мурожаат қилгани йўқ, — дейди ноҳия шифохонаси бўлим мудирини Собит Икромов.

Паркентликлар сабр қилдилар. Вақти-соати билан кетишар, деб ўйлашди. Турклар шаҳарга тушиб, дўконларда савдо қилар, Паркентни бемалол айланиб юрарди. Ҳеч ким уларга озор бермади-ку! Ҳатто ўша тўс-тўполон кунини туркларни жунбушга келган халқ орасидан намойишкорона олиб ўтишганда ҳам, на бир ёмон сўз айтилди, на ёнғоқдек тош отилди. Бу гапимизни истаган паркентлик тасдиқлаши мумкин.

Хўш, шундай экан, ички қўшин аскарлари ва милиция қўшимча кучлари Паркентга нима мақсадда олиб келинди. Бунга ким буйруқ берди? Халқ мана шуни билишни истади.

Улуғ Ватан уруши ногирони Арслон Азимхўжаев:

— Мен икки марта мелисалар олдига бориб, бу қуролланган аскарларни ким бошлаб келди, олиб кетинглар, дедим. Лекин улар қулоқ осмадилар. Ўша кунини ҳалок бўлган милиция ходими, аввал ўт ичида қолиб, сўнгра ўзини иккинчи қаватдан пастга ташлади. У отган ўқлардан одамлар яраланиб, бир йигит нобуд бўлгани учун аяб ўтирмадилар.

Паркент шаҳар ижрокўми раиси Солижон Тўйчиев:

— Одамлар умуман мажлис ўтказиш учун йиғилишмаган эди. Митинг ўтказиш ҳақида

туман ва шаҳар ижрокўмларига бирорта ариза тушгани йўқ. Бунга ҳаракат ҳам бўлгани йўқ. Мен қонли фожиалар рўй берган жойда эдим. Шу нарса ажабланарлики, митинг ўтказиладиган жой бошқа, одамлар отилган, калтакланган жой бошқа. Ҳайронмиз...

Биз Паркент туман касалхонасида ётган ярадорлар билан ҳам суҳбатлашдик.

Нишонбой Ҳабиёв, «Навбахор» совхози ишчиси: — Ўша куни Паркентнинг марказий кўчасидан туғруқхонага, кўзи ёриган аёлимни кўргани ўтаётганимда ўқ тегди.

Миркомил Собиров: — Ўша кўчадан касалхонада ётган отамга овқат олиб ўтаётганимда ярадор бўлдим.

Фахриддин Эрматов (ўқитувчи): — Ёнаётган бино ичидан отилган ўқ сонимдан тешиб ўтиб кетди...

Ҳа, ўша куни 24 киши милиция ва ички қўшин аскарлари отган ўқлардан яраланди. Дастлабки куни улардан уч киши ҳаётдан кўз юмган эди. Етти кундан сўнг, оғир яраланган ўсмирлардан яна бири— 16 ёшли Зухриддин Эшматов ҳам касалхонада жон берди. Шифокорлар яна 20 дан ортиқ йигитнинг ҳаёти учун курашмоқда. Улар орасида енгил жароҳат олганлар ҳам, таёқлар зарбидан ер тишлаганлар ҳам, ҳаёти қил устида турганлар ҳам бор. Ҳа, шундай, тўппончалар, автоматлардан отилган ўқлар бу йигитларнинг оёқ ва қўлларига тегди. Аммо халқнинг нафрати ўқ узганларнинг юрагига тегишига шубҳа йўқ.

Паркент аҳли туман партия комитетидан, хусусан, унинг биринчи котиби И. Салимовдан қаттиқ хафа. Ахир, бир кун олдин, 2 мартда Паркент четига юздан ортиқ жанговар аскарлар олиб келиниб, ҳунар-техника билим юртига жойлаштирилганидан у хабардор эди-ку? Ўша куни райсоветнинг сессияси бўлди. Аммо И. Салимов сессия иштирокчиларига ёки бюро аъзоларига буни бир оғиз билдириб қўймади. Бюро аъзолари хабар топганларида, сахар кўчага чиқишмасмиди, аскарларнинг олдини тўсиб, халқни ўлимдан, жароҳатдан ва энг хунуги, узоқ йиллик бадномликдан асраб қолишмасмиди?

Муваққат халқ вакиллари комиссияси аъзоси, туман рўзномаси муҳаррири Маҳмуджон Тоиров дардчил, аммо тўғри бир гап айтди: «Ўзбекистоннинг сувини ичиб, нонини еб катта бўлган баъзи қаламқаш «дўстларимиз» яна ёлғон-яшиқ нарсаларни ёзиб, ўзбекларни бутун дунёга ёмонотлик қилишмоқда. Уларга, ҳай, дейдиган одам йўқми?»

Ҳақ гап. Марказий матбуот, марказий радио, телевидение ходимлари тагин жамоатчиликка уйдирма тарқатди. Биз эса, тақдирга тан бериб, тагин миқ этолмай турибмиз. Паркентда митинг 40—50 киши йўл бўйида тўпланиб, умрида кўрмаган совутли аскарларни томоша қилса—шу митингми? Митинг бўлса, нега шаҳар ижроия кўмитаси, бошқа мутасаддилар билишмайди?

Телефон симлари узилиб, симёғочлар қулатилган эмиш. Ғирт ёлғон! Битта ҳам далил йўқ.

«Боши бузуқлар» райком биносини эгалламоқчи бўлганмиш. Тухмат бу. Халқ истаса, ҳаммаёқни вайрон қилиши мумкин эди. Ҳолбуки, кичкина сув дўконига ҳам шикаст етмади. Фақат ўз халқини ўзгаларга боғлаб бергани учун одамлар милицияга ғазабини сочди.

Паркент туман партия комитетининг шу воқеалардан сўнг сайланган биринчи котиби Эркин Рўзматов:

— Ўша куни биз паркентликлар учун ички қўшин аскарларининг ҳам, қўшимча милиция кучларининг ҳам кераги йўқ эди. Башарти бирон йигин бўлган тақдирда ҳам, биз ўз халқимиз билан осойишта гаплашишга тайёр эдик. Аслида эса одамлар йиғилиб митинг ўтказди, деган биронта ишончли гап йўқ эди. Миш-мишлар бўлса бўлгандир. Ўша куни аскарлар ва милиция қўшимча кучлари ташланишига буйруқ берган одамда бирор «хавф» тўғрисида маълумот бор экан, нега туман ва шаҳар ижрокўми раҳбарлари бундан ўз вақтида огоҳ этилмади?

Нима мақсадда бу нарса сир тутилди? Тушунолмаямиз. Одамлар йиғилиб бирон жойга ҳужум қилса экан, эҳтиёт чораси кўрилди деб баҳона қилиш мумкин эди. Борингики, бирор хавф-хатар олтидан аскарлар ва қўшимча милиция кучлари олиб келинсин ҳам дейлик. Барибир, ўқ узишни оқлаб бўлмайди. Рухсат этилмаган митинглар учун жавобгарлик тўғрисидаги фармонда

ҳам жамоатга қараб ўқ отилсин, улар калтаклансин, дейилмаган-ку? Марказий матбуот ёлғонни ёзди. Биз 4 мартда мотам йиғилишимизда одамлар билан 6 соат гаплашдик. Биронтасидан на ҳукумат, на раҳбарлар шаънига ҳақоратли гап чиққани йўқ. Нега туманга аскар киритилди? Тинч аҳолига ўқ узишга ким ҳуқуқ берди? Халқ мана шуни аниқлаш учун комиссия тузди. Халққа ҳақиқат керак? Элни тинчитиш, осойишта ва хотиржам этишнинг бундан ўзга йўли йўқ.

... Биз борган куни Паркентда жала ёғди. Жала дўлга айланди. Паркентликлар табиатнинг бунақа нағмасига ўрганиб кетишган. Аммо 15 кундан бери заҳматқаш, содда халқ бошига ёғаетган маломат тошларига кўниколмай ҳасратда. Қарияларнинг соқолида ёш, болаларнинг боши хам, оналар кўк либосда. Халқ амри — вожиб; Унга кулоқ солмаслик бугунги кунда хиёнатдан бошқа нарса эмас!

1990 й.

НАМАНГАН САБОҚЛАРИ

Наманганда фожиа юз берди.

Ширинзабон, хушхулқ, ҳатто тили чикмаган жужукчани ҳам сизлаб, ҳурматини жойига қўядиган Наманганда саккиз нафар навқирон йигит ҳалок бўлди. Дарғазаб оломон кўзларида тириклик аломатлари аллақачон сўнган, увадаси чиқиб кетган мурдаларни ҳам аяб ўтирмади.

Ўлдирилганларнинг бештаси шаҳар четида жойлаштирилган ички қўшинларга қарашли ҳарбий қисм солдатлари. Ўқ еб ҳаётдан кўз юмган уч нафар наманганликлар мана булар:

Авазхон Асатиллаев, 1964 йили туғилган, шаҳар фирқа қўмитаси маълумотларига кўра, касби нонвойчилик;

Алишер Топилдиев, 1961 йили туғилган, уч боланинг отаси, аврли газламалар комбинатида ошпаз;

Қодирхон Ҳамидов, 1968 йили туғилган, нонвой.

Расмий ахборот. «1990 йил 2 декабрь куни «1-Микрорайон — «Лола» автостанцияси» маршрути бўйича қатновчи автобусда ички ишлар қўшинларининг ҳарбий қисмидан бўлган ҳарбий хизматчилар гуруҳи ва маҳаллий миллатга мансуб ёшлар ўртасида жанжал чиқди. Жанжал аввал муштлашувга, сўнг оммавий тартибсизликларга айланди. Натижада беш нафар ҳарбий хизматчи ва уч нафар маҳаллий миллатга мансуб фуқаро ҳалок бўлди. 13 нафар ҳарбий хизматчи ва ички ишлар органларининг 12 нафар ходими, 12 фуқаро жароҳатланиб касалхонага ётқизилди».

ШАҲАР ФИРҚА ҚҶМИТАСИ БЮРОСИ ЭЪТИРОФИДАН:

«...воқеаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, шаҳар ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари фавқулодда вазиятларда ишлашга тайёр эмас. Улар вужудга келган аҳволни зарур тарзда баҳолай олмадилар, ҳарбий хизматчиларни қутқариш, тартибсизликларга йўл қўймаслик чораларини кўра билмадилар, баъзилари (яъни баъзи раҳбарлар, масъуллар—муаллиф) очикдан очик қўрқоқлик қилдилар... Оммавий тартибсизликларда асосан ёши 14 дан 30 гача бўлган ўсмирлар қатнашгани алоҳида ташвиш уйғотади (Оломон орасида кичик ёшдаги болалар, мактабларнинг қуйи синф ўқувчилари ҳам бўлган— муаллиф). Буларнинг ҳаммаси ўсмирлар, балоғатга етмаганлар билан ишлашнинг бўшлиғи...дан далолат беради».

Наманган воқеалари тафсилотларини текширувчи ҳукумат комиссиясининг фикрича муштлашув ва фожиада русларга қарши кайфият аломатлари, миллатчилик белгилари йўқ. Аммо...

Аммо ва афсуски, бўлиб ўтган воқеаларни ёритишда маҳаллий матбуот бу гал ҳам сусткашлик қилди. Жумҳурият Ички ишлар вазирлигининг дастлабки ахбороти ҳурмат билан айтганда узук-юлуқ бўлиб, унда «маҳаллий аҳоли вакилларида фақат бир киши ҳалок бўлди», дейилган эди.

Ачинарлиси шундаки, биз ҳар гал, бирор жойда ноҳуш воқеа юз берди дегунча нима қилишни билмай довираб қоламиз. Чунки бизга «социализмда кризислар бўлмайди» дея таълим беришган, фавқулодда ҳолатлар сабоғини олмаганмпз.

Бунақа пайтда эл матбуотга, радио, телевидениега кўз тикади. Аммо муҳбир шўрликлар кимга боришни, қаердан ахборот олишни билмай сарсон бўладилар. Марказий матбуотнинг «қовун туширишлари»дан безиллаб қолган масъуллар эса ҳадеганда оғиз очавермайдилар.

Наманган воқеалари хусусида муҳаррирларни дастлаб ички ишлар вазирлиги ахбороти асосида Марказий Комитетда хабардор қилишди. «Вазмин иш тутинглар, вазиятнинг мураккаблигини ҳисобга олинглар», дейишди. Маъқул гап. Аммо нега энди шу ахборотни вазирликнинг ўзидан олиш мумкин эмас. Бир вақтлар бизда жиноятчиликка қарши кураш олиб

борадиган фавкулудда комиссиялар тузилган ва ҳатто собиқ Министрлар Совети составида раиснинг фавкулудда ҳолатлар бўйича ўринбосари лавозими жорий этилган эди-ку? Қани ўша комиссиялар, раис ўринбосари қани? Бу саволларга жавоб топиш учун кун бўйи овора бўлдим. Аммо бирор натижага эришмадим.

Марказий газеталар, айниқса, Марказий телевидение, «Гласность» ҳафталиги ишни «қойилмақом» қилишди. Наманганда «ички ишлар кўшинларининг бегуноҳ солдатлари қутурган оломон томонидан ўлдирилганлигини» эълон қилаётган диктор аёл бу ахборотни шу қадар таҳликали ўқидики, гўё ўша оломоннинг бир қисми худди ҳозир телевидение биносига бостириб келаётгандай бўлди. Арманистонда ер қимирлаб неча ўн минглаб киши тупроқ остида қолганида ҳам дикторлар бунчайин ваҳима кўтаришмаган эди.

«Гласность»да эълон қилинган М. Кедровнинг «Сўнгги огоҳлантиришми?» сарлавҳали тўқима мақоласи ҳаммасидан ҳам ошиб тушди. Муаллифнинг фикрича, Наманган воқеаларининг илдизлари Фарғона, Тошлоқ, Марғилон, Қўқон, Андижон, Горский, Комсомолобод ва бошқа жойларда юз берган фожиаларга бориб тақалади, Чунки, — дейди у ишонч билан, — Фарғона — амалда кўпмиллатли водий. Бу ерларда ўзбек миллатига мансуб бўлмаганларга нисбатан муносабат фавкулудда ёмон.

Ўта масъулиятсизлик билан айтилган бу фикрнинг уйдирмалиги биз аллақачон исботлаганмиз. Қолаверса, М. Кедров санаб ўтган шаҳарларда истиқомат қилувчи бошқа миллатга мансуб кишиларнинг ўзлари ҳам буни очиқ-ойдин эътироф этганлар. М. Кедров афтидан биз томонларни яхши билмайди чоғи, битта мақоласида кўпдан-кўп хатоликларга, чалкашликларга йўл қўяди. Андижон-Наманган орасини уч-тўрт соатлик йўл деб белгилайди. Намангандаги яккаю ягона черков ёпиб қўйилди, деб ўқувчиларни чалғитади. Солдатларни уриб ўлдирган оломон махсус тайёрланган арматура бўлаклари, темир-терсақлар билан қуролланиб аввалдан келишиб олинган жойда (!) автобус ўлдирилиши лозим бўлган солдатларни қачон олиб келаркин, деб кутиб турарди, дея ўз ҳукмини ўқийди. Унинг фикрича, маҳаллий маъмурлар «бу гал ҳам» русларга қарши ҳаракат изларини ёпиш мақсадида фожиани шунчаки муштлашув деб баҳолаб, «котилларни» (!) эртасигаёқ қўйиб юборганлар.

Ҳамма гапни айтиб, жамоатчилик руҳиятига бошлаб таъсир кўрсатиб бўлгач, М. Кедров асосий мақсадга ўтади:

«Сўзим охирида ҳафталигимиз саҳифаларида бир неча бор кўтарилган бир фикрга, яъни рус тилида сўзлашувчи аҳолини Россияга, тарихий юртларига қайтариш фикрига қайтмоқчиман. Назаримда, бусиз иш битмайдиганга ўхшайди. Наманган фожиаси ўзбекистонлик русларга фавкулудда оғир таъсир кўрсатди. Уларнинг кўплари хоҳ бугун, хоҳ эртага Россияга қайтишга тайёрдирлар. Ўйлашимча, Россия уларга ёрдам қўлини чўзса ёмон бўлмасди. Ахир улар (ўзбекистонлик руслар)нинг месхети туркларидан ёмон жойлари йўқ-ку!»

Маҳаллий ва марказий матбуотнинг ўртасида еру осмонча фарқ бўлган фикрлар бу. Энди учинчи фикрга ўтамиз. Бу Наманган воқеаларини ўз кўзи билан кўрган, кузатган, бир вақтлар Фарғона фожиалари тўғрисида жиддий мақолалар эълон қилган журналист Абдулла Жалилнинг фикрлари.

«...Воқеа содир бўлган жой атрофларини кўздан кечирдим... Қаттиқ отишма бўлганлигини сезиш қийин эмас. Матбуот уйи ёнидаги китоб дўкони ойналарини ўқлар тешиб ўтибди. Оломон отилганларни кўргач, тез ёрдам машинасини ҳам ёқиб юборган. Омонат кассасининг, ойналари илма-тешик бўлиб кетган. Оломонга қараб ўт очилгани равшан кўриниб турарди...»

Кеча фалокат юз берган, бугун эса ғалати отишма бўлаётган жойга кўплар — ёш-ёланглар, мактаб ўқувчилари шунчаки қизиқсиниб — нима томоша бўлаётганини кўриш учун келишаётган эди. Умрида совут ёки резина таёқни, потиллатиб отаётган автоматни кўрмаганлар учун бу воқеа қизиқ бир томоша эди-да. Аммо холис айтганда, оломон орасида ота-она назоратидан бутунлай четда қолган, кунни бўйи кўча чангитиб юрадиган «кунда-шундалар» ва

эҳтимолки, бунақа қалтис вазиятларда бирор мақсадга эришиб қоладиган писмиқлар ҳам йўқ эмасди. Автоматларнинг қўнғироқдек овозлари бу ердан анча олисдагиларни ҳам майдон сари чорлай бошлади. Оломонни тарқатишга уринаётган посбонлар аслида оломон тўплаётганларини ўзлари ҳам билишмасди.

— Оммавий безорилик пайтида ёшлар талончилик қилишга уриндилар, савдо расталарига хужум қилдилар,— деган гаплар ҳақиқатдан узоқ, — деб ёзади Абдуллажон. — Аксинча, мана шундай асосиз гапларнинг замирида уюштирилган ифвогарлик пайтида даъво қилинадиган, ёшларга илиш мўлжалланган ёрлик бор холос. Биринчидан, 3 декабрь куни, фожианинг эртасига Марказий универмаг олдига ёшлар ўзларича келиб йиғилганлари йўқ. Магазинни қўриқлаш мақсадида бу ерга совут ва дубинкалар билан қуролланган милиция бўлинмалари олиб келинди. Шундан кейингина одамлар тўплана бошлади.

Наманганлик ҳамкасбимиз ўз мактубида милиция ходимларининг раҳмсизлиги тўғрисида батафсил ёзади. Посбонларга бирдек айб қўйилаётган экан, келтирилган фактлар атрофлича ўрганилиши лозим. Биргина мисол:

«Мен қассоб Хусанов Маликжон — колхоз бозори дарвозаси ёнида савдо қиламан. 3 декабрь куни бўлган тўполонда қалқон тутган ва дубинка ушлаган милиционерлар дўконим ёнига келишди. Улардан бири тўғри келиб ойнага урди. Ойна синмади. Кейин мен, бекордан бекорга нега ойнага урасиз, десам, иккинчи марта уриб синдирди». «Ҳақиқатан ҳам капитан уриб синдирди. Биз буни рўпарадан қўриб турдик. Имзо: Исматуллаев Қ. 84-магазин». Шу магазинда ишлайдиган Дилором Ғафурова: «Ҳақиқатан ҳам милиция ходими келиб қассобхона ойнасини синдирди. Имзо».

Миш-миш, гумон ва тахминлар айна авж олиб, ҳар ким ўзича хулоса чиқариб турган бир пайтда Наманганда жойлашган ички ишлар батальони қўмондони майор В. Тезиков қуйидагиларни маълум қилди: 2 декабрь куни соат 12 да (яъни фожа юз беришидан олти ярим соат аввал) унга вилоят ички ишлар бошқармаси бошлиғи қўнғироқ қилиб: «Шаҳарда тартибсизликлар бўлиши мумкин, ҳар эҳтимолга қарши 150 кишини тайёр қилиб тулинг», деган кўрсатма берган. Бу ҳақда «Правда Востока» газетаси ҳам ёзди. Кутилмаган янгилик.

«Правда Востока» мухбирининг фикрича, бордию бу гап тўғри бўлса, унда Наманган воқеаларини ёритиш мутлақо бошқача тус олиши мумкин.

Абдулла Жалилнинг ва редакцияга келаётган, қўнғироқ қилаётган, мактублар йўллаётган бошқа кўпгина наманганликларнинг фикрича, бу бўлиб ўтган воқеа аслида фитна эканлигини исботловчи далил. Батальон раҳбарлари беш нафар солдат ҳалок бўлганлиги учун зиммаларига тушадиган масъулиятдан чўчиб, ўзларини оқлаш мақсадида, мазкур буйруқ ҳақида беихтиёр оғиз очиб қўйганликлари эҳтимолдан холи эмас.

Фожа тўғрисидаги расмий ахборотлар изчил бўлмаганлиги туфайли аҳоли ўртасида миш-мишлар кучайди. «Солдатлар безорлик қилишибди, аёлларни ечинтиришибди. Милиция оломонни аёвсиз ўққа тутибди. Солдатлар ҳам отишибди. Фожа содир бўлиши олдидан шаҳар корхоналарини газ билан таъминлаш атайлаб тўхтатилган, ҳамма кўчага чиққан... ва ҳоказо ва ҳоказо». Наманган кўчаларини икки кун кезиб юрдим. Бозорда, расталарда, чойхона, ошхоналарда, автобус бекатларида юзлаб одамлар билан суҳбатлашдим. Қон тўкилган чорраҳага тикилиб, бу машъум воқеанинг илдизлари ҳақида хаёл сурдим. Одам боласи фожага учрадими, киши хаёлига дарҳол етим қолган болалари, ота-онаси келади. Хўш, ўша бешта солдат йигитнинг таъзия маъракаларида одамлар бир-бирларига нима дейишади, борди-ю, болалари бўлса, вояга етгач: «Отамиз қаерда ўлганлар?», деб сўрашса нима деб жавоб беришади. «Эҳ, болам, нимасини айтай, отангни Наманган деган жойда ўзбеклар тошбўрон қилиб ўлдиришган, ўлигини ёқиб юборишган. У ёқларга бора кўрма», дейдими? Алишер Топилдиевнинг уч фарзанди, она корнидаги тўртинчиси туғилиб вояга етса, отамизни нега отишган, кимлар отишган деб сўрашса, уларга нима деймиз?...

Орадан беш кун ўтиб, Наманганга яна қайтиб келдим. Область партия кўмитасининг кенгайтирилган мажлисида қатнашдим. Тўпланган жамики маълумотларни синчиклаб ўқидим. Вилоят ва шаҳарнинг каттаю кичик раҳбарлари, ахборотларини тингладим. Одамлар билан учрашдим.

БИРИНЧИ ФИКР. «Гласность»даги мақола халқимизга нисбатан ошкора душманликдир. Черков ёпиб қўйилгани, руслар Россияга кетишга шай бўлиб туришгани ёлғон. Мақолада ёзилишича, М. Кедров қотилларни танийди, фожиа жойи аввалдан белгилаб қўйилганидан хабардор. Бордию шундай бўлса, нега у бу маълумотларни ошкор қилмайди, қотилларни ушлаб бермайди. Бундай хашаки гаплар КПСС Марказий Комитети нашрида айтилганлиги кишида ғалати таассурот қолдиради. Суднинг ҳукми кучга кирмагунча қўли қон одамни ҳам қотил деб бўлмастлигини наҳотки М. Кедров тушунмаса?

ИККИНЧИ ФИКР. Фожианинг олдини олиш, аскарларни кутқариш мутлақо мумкин эди! Шаҳар маъмурлари, айниқса ички ишлар бошқармаси раҳбарлари фожиа олдида талмовсираб қолдилар. Уларнинг бўшанг ва лапашанглиги қимматга тушди. Вилоят ички ишлар бошқармаси бошлиғининг ўринбосари Нажмиддинов ўша куни бошқармада навбатчи бўлишига қарамай воқеадан анча кеч хабар топган. Область прокурори Ч. Жўраев то телефон қилиб ахборот бермагунча шаҳардаги йирик чорраҳалардан бирида нималар бўлаётганини хаёлига ҳам келтирмаган. Чорраҳага етиб келганида эса махсус формада эмас, оддий кийимда бўлган бу раҳбарни оломон танимаган.

Бир кун аввал шаҳарда ҳарбий хизмат чоғида вафот этган солдатни кўмиш маросими бўлган эди. 2 декабрь куни бозорда одамлар ўғрини ушлаб аёвсиз дўпослашган, анча одам йиғилган эди. Вазият шундай бўлишига қарамай ички ишлар бошқармаси раҳбарлари ғоят масъулиятсизлик қилишган.

Шаҳар фирқа кўмитасида эса воқеадан тасодифан, бўлар иш бўлай деб қолгандагина хабар толишган. Қандоқ қилиб денг? Отишма, ўқ овозларини эшитган навбатчи тинчликми, дея вилоят ижроқўми навбатчисига қизиксиниб телефон қилган. У ердан: «Ие, хабарларинг йўқми...» дейишганидан кейингина қотибларга сим қоқишган.

Ҳозир тергов кетаётганлиги учун мен фамилиялар айтишдан тийилиб туришни лозим топаман. Аммо вилоят ва шаҳарнинг кўпгина раҳбарлари, ҳуқуқ-тартибот посбонлари кўрқоқлик қилишгани, қочиб қолишгани, менга нима, бири ўлиб бири қолмайдими, дея тескари ўгирилиб кетаверишгани, хоналарига қайтиб бориб ҳар эҳтимолга қарши уёқ-буёққа кўнғироқ қилиб ўтиришгани маълум. Ички ишлар органлари ходимларининг, ўт ўчирувчиларнинг, автоинспекция вакилларининг ҳаракатлари мутлақо қовушмаган. Мавжуд имкониятлардан фойдаланилмаган. Довдираб, кулгили аҳволга тушишган.

Автобусда ёшлар жикқамушт бўлаётгани тўғрисидаги биринчи хабар кеч соат 5 дан 56 минут ўтганда олинган. Автобус саккизлар арафасида ёқилган. Икки соат ичида ҳар қанча иш қилиш мумкин эди. Афсус, бундоқ бўлмади. Чунки...

УЧИНЧИ ФИКР. Вилоят фирқа кўмитаси бюроси йиғилишида шаҳар ижроқўми раиси Э. Маматқулов бундай деди: «Одамларнинг ваҳшиёна ҳаракатларини кўриб ҳамма эсанкираб қолди. Мен бизнинг Наманганда бундай одамлар борлигини, шу даражага бориб етишларини билмаган эканман». Вилоят прокурори ҳам айни шу гапни такрорлади. Улар бу сўзларни раислик қилувчининг: «Оломон сизларни кўриб нега тўхтамади?» деган саволига жавоб тариқасида айтишди. Демак, фуқаро ўз раҳбарларини, раҳбарлар эса фуқарони танишмаган. Фожианинг ўқ илдизи шунда эмасмикин? Биз ҳозир ўзимизни «беш йилдан бери қайта куриш билан шуғулланаяпмиз, у қилдик, бу қилдик, ёмон раҳбарларни қувиб яхшиларини олиб келдик», дея овултасак яна хато қилган бўламиз. Фақат ўзини, ширин жонини ўйлайдиган, дунёни сув босса тўпигига чиқмайдиган раҳбарлар тўлиб-тошиб ётибди.

ТУРТИНЧИ ФИКР. Наманганда ким билан гаплашманг, «Э, ука, оломон ёмон, у билан

ҳазиллашманг», дейди. Ўйлаб қоламан. Қаёқдан келиб қолди бу оломон? Осмондан тушгани ё ердан чиққани йўқдир-ку, ахир?! Мана, беш йилдирки, қадриятларни пайхонлаб ётибмиз.

Хоҳлаган кишимизни хоҳлаган аҳволга соламиз: истасак кўкка кўтарамиз, истасак ерга урамиз. Буёғи энди пул, бозор. Қўй ука насиҳатингни, иқтисоддан гапир, муллажирингни ўйла, деяётган биз ўзимиз эмасми, ахир? Одобу ахлоқни, меҳр-оқибатни ва ҳатто раҳм-шафқатни ҳам бозор иқтисодига боғлаётганимиз сир эмас-ку, ахир. Бас, шундай экан, ўша нотаниш оломон аслида катта президентдан тортиб то маҳалла фаолигача — беистисно барчамизнинг шундоққина ёнимизда, бағримизда, уйимизда вояга етаётганини наҳотки тушунмасак? Биз қайта қуриш қиличини қўлга олганимизда етти-саккиз ёшда бўлган болалар бугун ўн уч-ўн тўртга тўлмоқда. Шу ҳолимизча тураверсак, ширин жонимизни ўйлаб, гуруч, ун, гугурт ва кир совун ғамлашдан нарига ўтмасак, истаймизми-йўқми, яна тўрт-беш йилдан кейин Қайта Қуришевич Оломонов ўн саккизга тўлади. Бугун у шаҳар ҳокимини, қозини ёки фирқа котибини танимаган бўлса, эртага янада каттароқларни сезмай қолиши аниқ. Бу ҳақда жиддий ўйлаб кўрмоқлик лозим.

Оломон биргина Наманганда мавжуд эмас!

БЕШИНЧИ ФИКР. Софоклнинг «Шоҳ Эдип» асарида Фива фуқаролари бошига тушган кулфатни эслайсизми? Шаҳар осмонини қора булутлар қоплаб олади. Далаларда егулик битмайди. Аёллар ўлик туғади. Худо илтижоларни қабул қилмайди. Қоҳинлар фиваликларнинг гуноҳлари нималигини билолмай ўйланиб қоладилар... ва, маълум бўладикки, шаҳарда бир жиноят мавжуд. У очилмагунча, жиноятчи жазосини олмагунча, Фива устида куёш чарақламайди.

Жиноятчи Эдипнинг ўзи бўлиб чиқади...

Бизда аҳвол қалай? Жиноятчилик, қаллоблик, фахш бутун мамлакатни беистисно чирмаб олди. Одамлар ва болаларни ўғирлаш, ўта ваҳшийлик билан ўлдириш, тўртта кемтилиб кетган тилла тишини олиш учун калласини чўрт узиб кетиш ҳеч гап бўлмай қолди-ку! Бунга ҳатто ҳукумат ҳам; кўникиб бормоқда чоғи, кейинги бир неча қонли фожиаларда ҳалок бўлганларнинг оилаларига таъзия ҳам билдирилмади.

Ўзганда ўзбекларни молдек сўйганлар, болаларни бўғизлаганлар, қизалоқларни ота-оналари олдида зўрлаганларнинг кўпи ҳамон ялло қилиб юришибди — кўк юзини булут қоплагани йўқ. Қўқон ва Паркентда одам ўлдирганларнинг ҳаммаси ҳам ҳибсга олинмади — жиноятчилар ҳибсхоналарда эмас, иззат-икромда юришибди — болалар туғилмоқда. «Шу милиция, шу терговчи, бу тартиб-интизом бўлса, топиб бўпти», деган фикр ҳукмрон экан, жиноятчилик ҳеч қачон тугамайди. Ўмарган ўмариб, еган еб ётибди. Муттаҳам, товламачи, каззобларнинг чўмичи ҳамон мой устида. Уларнинг мушугини ҳеч ким пишт деяётгани йўқ. Аксинча, йўллари очик, қўллари узун, тиргақлари мустаҳкам.

Саксон бешинчи йил баҳорида: «Худога шукур, бизнинг ҳам замонамиз келадиган бўлди», дея ширин хаёллар қилган, энди эса ҳафсаласи пир, мирқуруклик суяк-суягидан ўтиб кетган ялангтўш халқ аста-секин оломонга айланиб бормоқда. Жамиятнинг ўзи унга ўғирлаш, талаш, ўмариш ва айни пайтда жазосиз қолиш сирларидан сабоқ бермоқда.

Осмонимизда ҳамон куёш чарақлаб тургани, далаларимизда ҳосил битаётгани, болалар туғилаётганига келсак, бу хавфли хотиржамлик, азизлар! Қора булут Фива осмони каби имонимизга аллақачон соя ташлаган, маънавиятимиз аста-секин нураб, тўкилиб бормоқда. Бизнинг басир кўзларимиз бу офатни кўра олаётгани йўқ, холос.

Жамият жиноятчиликдан, ҳаром-ҳаришдан халос бўлмагунча адолат чироғи чарақламайди. Кўк машғаласи оламни ёритса, адолат чироғи дилни мунаввар айлайди.

Жиноятчилик илдизлари ҳақида гап кетганда бир муҳим нарсага эътибор беришимиз зарур. Бизда ҳозир тартиб шундайки, қамалганларнинг деярли кўпчилиги шимолга, Узоқ Шарққа, Русия шаҳарларига юборилади. Ашаддий қотиллар, каззоблар, хавфли унсурлар қаторида

қўққис бировни туртиб кетган ҳайдовчи, қочоқ алиментчи, қўшниси билан сув таллашиб ёқалашган деҳқон, камомади бор сотувчи ва шу кабилар ҳам ўша ёқларда жазо муддатларини ўтайдилар. Бу дунёнинг жамики ифлосликларидан, ёвузликларидан сабоқ олиб, икки-уч йилдан сўнг гўё «ахлоқлари тузалган ҳолда» юртларига қайтадилар. Тасодиф туфайли қамалиб қолган одобли, мўмин болаларнинг шимол сафаридан сўнг ашаддий жиноятчиларга айланаётганларига ҳаммамиз гувоҳмиз-ку!

Редакциямизга ҳибсхоналардан кўплаб мактублар келади. Уларда қамоқ ичкарасининг ўта ёвуз қонунлари, ўзига хос жазо чоралари батафсил ёзилган. «Биз айбимизни ўзимизнинг юртда, халқимиз олдида ювишимиз керак», дейишади махбуслар. Бу нидо бизнинг парламентга қачон етиб бораркин?

ОЛТИНЧИ ФИКР. Уч йигит ўқ еб ўлгани, қанча одам ярадор бўлгани факт. Тергов улар қандай отилганини аниқлайди. Шу жумладан отишма чоғида қайси калибрли ўқдан фойдаланилгани ҳам маълум бўлади. Тахминимча, ички қўшинларда 5,45 калибрли ўқ бўлган.

Кўқон фожиаларини текширувчи (аниқроғи, Кўқонда қурол ишлатилганлигининг тўғри-нотўғри эканлигини аниқловчи) комиссия маълумотларига кўра, шаҳардаги ўша машъум отишма чоғида 1473 та 5,45 калибрли ўқ узилган. Буни Туркистон ҳарбий округи ҳарбий прокуратурасининг шу комиссия составига киритилган махсус мутахассиси ҳам тасдиқлайди. Комиссия ахбороти жумҳурият Олий Кенгаши Раёсатида тингланаётганида, комиссия раиси «Кўқонда милиция оломонга қарата эмас, осмонга қараб, огоҳлантириш мақсадида ўқ узган», деди. Шунда Раёсат аъзоларидан бири: «Нима, шаҳар осмонига катта дошқозонлар осиб кўйилган эканми», дея киноя қилгани эсимда.

70-йиллари «фавқулудда зўр техник ечим» сифатида ихтиро қилинган бу ўқ «ажойиб фазилатларга» эга. Осмонга отилса ёмғир томчиси ёки дарахт барги билан тўқнашиб, ўша тезликда (!) йўналишини ўзгартириши мумкин. Инсон организмга қадалганида эса чиқиб кетишга шошилмай ўпка, жигар, бўйрақлараро «саёхатини» бемалол давом эттираверади.

«Машҳур» 40-армиямиз Афғонистон тоғларида бу ўқни синовдан ўтказган. Шу йилнинг 20 январиди Бокуда, 2 ноябрь куни Дубоссарда шу ўқ ишлатилган (Қаранг: «Комсомольская правда», 1990 йил, 14 декабрь).

Шахсан мен ички қўшинларни шу ўқ билан қуроллантирилишини энг мудҳиш жиноят деб биламан. Қачонгача «осмонга отилган ўқ» бегуноҳ фарзандларимизнинг қонини тўқади? Бу ўқ зудлик билан йиғиштириб олинмас экан, Авазхон, Алишер, Қодирхонларнинг ёнига янги-янги авазхонлар, алишерлар, қодирхонлар қўшилаверади.

ЕТТИНЧИ ФИКР. Милициянинг ночор аҳволи тўғрисида, уни замонавий воситалар билан «жиҳозлаш» ҳақида кўп гапирамыз. Ҳақиқатан ҳам «аҳволи» ночор. Бир улар эмас, йўл ҳаракати назоратчиларининг ҳам холи шу. Бошқа мамлакатлардаги осойишталик посбонларига чоғиштирадиган бўлсак, бизникиларда резина таёқдан бошқа ҳеч вақо йўқ. Америкада полицияга ишга кириш учун камида ўн-ўн бешта соҳадан яхши хабардор бўлиш талаб этилар экан. Масалан, у эпчил ва чаққон бўлиши, сувда эркин ҳаракат қила олиши, зарур бўлса тиббий ёрдам кўрсатиши, доялик қилиши, ҳайдов воситаларини бошқара билиши шарт экан. Ўтган йилги саёҳат чоғида Бельгиянинг Антверпен шаҳрида битта полициячи бизга ёрдам кўрсатгани, «перестройка» иборасига ишора қилиб роса кулдиргани, кейин Тошкент рамзи ифодаланган тақинчоқни кўриб, улуғ Ҳайёмнинг иккита рубоийсини фломанд тилида ўқиб бергани ҳамон эсимда.

Бизда эса бутунлай акси. Мен билган таниш посбонлар орасида китоб ўқийдиганлари, инсон руҳияти тўғрисида ўйлайдиганлари, Ғофирни, Йўлчини танийдиганлари жуда кам. Мен бу билан милициядаги ҳалол инсонларни инкор этмоқчи эмасман. Аммо посбонлар орасида кўпол, тамагир, бир шиша ароқ, 10 сўм пул, икки кило гўшт дея адолатни оёқости қилаётганлари йўқ дейсизми? Бор. Обком бюроси йиғилишида бир ишчи куюниб шундай деди: «ГАИ

ходимларини тергайдиган одам борми ўзи? Бизда ишлайдиган бир йигитнинг хужжатини олиб қўйиб роса тўрт кун овора қилди, кеча 50 сўм обориб бериб қутулди. Шунақа порахўрлик бўлиб тургандан кейин, ГАИ га ҳурмат қоладими?...»

Бу гапни эшитиб, залда ҳозир бўлган ҳуқуқ-тартибот органларининг раҳбарлари дарҳол сўроқ-қистокқа тушиб кетишса керак деб ўйлагандим. Аммо ҳеч кимдан садо чиқмади, биров эътироз ҳам билдирмади.

Видеосалонлар тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш керак. Улар ёшларни аёвсиз равишда бузмоқда, ёвузликка ўргатмоқда. Клублар ишламаса, маданият мар-казлари хувилаб ётган бўлса, тўгараклар иши билан биров қизиқмаса, ёшлар, ўсмирлар қаерга боришлари керак? Ягона илинж — видео. У ерда эса одоб-ахлоқ бир пул. Бошидан охиригача, ўлдириш, вайрон қилиш, фахш...

Тергов давом этмоқда. Бу гал у чалғимайди, адолат қарор топади, қотиллар аниқланади, одамлар Наманганда нима бўлганини биладилар, комиссия хулосаси эълон қилинади — қумга сингандай йўқ бўлиб кетмайди деб ўйлайман. Бунинг учун энг аввало куйидаги саволларга жавоб топмоқ лозим:

— Ҳарбий хизматчилар енгил кайф таъсирида эдиларми ё анчайин мастмидилар?

— Жанжал автобусда бошланганми ё тахмин қилинаётгандай, «Лола» бекатидаги тортишувнинг давомими?

— Вилоят милициясидан ҳарбий қисмга қилинган қўнғироқнинг маъноси нима эди?

— Наманганлик уч йигит кимнинг ўқидан учди?— Яъни оломонга қарата ўқ узган ким: ҳарбий хизматчиларми ё милициями? Қандай ўқдан фойдаланилган?

Савол кўп. Лекин гувоҳлар ҳам бисёр. Энг муҳими — автобус ҳайдовчиси ҳаёт! Энг муҳим нарсалар айна шу кишининг виждонига, тергов сифатига боғлиқ!

Ҳожиадан сўнг Наманганда кўп нарсалар ўзгарди. Шаҳар ҳаётига оид муаммолар юзага қалқиб чиқди. Кўп иш қилинди. Оммавий тартибсизликлар шаҳар ва қишлоқларга ёйилиши мутлақо мумкин эди. Фаолларнинг катта саъй-ҳаракати билан бунинг олди олинди. Кексалар, дин арбоблари, маҳалла жонқуярлари тиним билмадилар, қизғин, мураккаб нуқталарда бўлдилар. Аммо, вилоят фирқа кўмитаси бюросида айтилганидек, зиддиятли онларда бошланғич фирқа ташкилотлари, уларнинг котиблари сушт ҳаракат қилдилар. Нега шундай бўлди? Раҳбарлардан бирининг бюрода: «Биз бирин-кетин позицияларни топшираяпмиз, чекиняпмиз...», деган сўзлари бу саволга жавоб бўла олади.

Таълим-тарбияда, маиший хизматда касаба уюшмалари фаолиятидаги жиддий нуқсонлар тўғрисида, назаримда, илк бор ошқора гапирилди. Мактаблардаги аҳвол ғоят ташвишли. Ўқувчиларнинг катта қисми ота-оналарининггина эмас, педагогика коллективларининг ҳам эътиборидан четда қолмоқда.

Бунга қўшимча қилиб яна шуни айтиш зарурки, шаҳарда ёш оилалар муаммоси ғоят жиддий. Ажралиш оддий бир воқеага айлана бормоқда. Редакцияга келган мактублардан бирида ёзилишича, бор-йўғи олти ой давом этган битта никоҳнинг бузилишига қудда чақирикда асал косада эмас, пиллада тортилиб, «пасткашлик» қилингани, бошқа бир ўринда саватга суви қочган нон қўйилгани сабаб бўлган. Балоғатга етмаган (анча етмаган) қизларни турмушга узатиш ҳоллари ҳам мавжуд.

Буларнинг ҳаммаси ҳақида жиддий ўйлаб кўриш керак. Ҳожиани кутиб туришнинг ўзи Ҳожи эмасми?!

1991 й.

ШУ ТУПРОҚ ОЛДИДА ЖАВОБГАРМАН

Фарғона фожиаларидан кейин, гарчи ойлар ўтган бўлса-да, бироқ ҳали харобалар кули тамомила совигани йўқ. Ҳали ҳамон гоҳо тинч, осуда дамларда шахид кетган ўғиллар, ака ва оталарнинг жувонмарг ёдини, гоҳида эса икки бирдай халқни бирлаштирган азиз ва ёруғ хотираларни эсга солувчи жароҳатлардан қон сизиб турибди. Месхетияли туркларга, айникса, тупроғида қон тўкилган ўз халқингга ачинасан киши.

Бу ерда кўрганларим ва эшитганларим мени каттиқ ташвишга солди. Қариндошларим ва менга таниш одамларнинг азиз сиймолари, қатағон соатлари, ёқилган уйларнинг харобалари, куйдириб, ағдариб ташланган машиналар, кимсасиз, нафаси ичга тушиб кетган Фарғона ва Қўқон, Марғилон ва Қувасой кўчалари, буларнинг ҳаммаси, гўё ўт билан сув каби, бир-бирига қовушмай азоб берди.

Эҳтимол, менинг мулоҳазаларим кимларгадир ғоятда бирёклама туюлар, нимаям дердим, бу менинг дарду аламларим, қайғуларим, менинг қарашларимдир. Қолаверса, бу фожиани ҳамма ўз билганича талқин қилди ва шундай қилмоқда.

Аксари суҳбатдошларим халқнинг сабр косасини тўлдирган, оний лаҳзаларга бўлса-да, унинг тиниқ ақлини лойқалаб, жинойтга бошлаган фожианинг илдизларини миллатчиликдан ахтармаслик керак, дейишди.

Ҳа, халқ шундай деди, (айрим нашрларни ҳисобга олмаганда), бутун марказий матбуот жўр бўлиб, унинг тескарисини айтишдан чарчамади. Натижада, бора-бора, бу фожа миллатлараро нифокнинг маҳсулидир, деган фикр пайдо бўлди. Ҳатто матбуотнинг шундай хабарларидан баҳраманд бўлган академик Е. М. Примаков ҳам ўз сўзини айтмай туролмади. У «Литературная газета»нинг (21.6.1989) Фарғона воқеалари бўйича саволларига жавоб бераётиб, мана бундай кашфиёт қилди: «...Ўзбекистонда содир булган воқеалар гарчи ўтмиш хатоларининг маҳсули бўлса-да, қонунга мутлақо хилофдир. У ерда жинойтчилик элементи — миллатчилик ҳукмрон бўлди...»

Кўчалардами, чойхоналардами, давлат идораларидами, меҳмонхоналардами, хуллас, қаерда бўлмай, одамлар рўзномаларни бурнимнинг тагига тиқиштириб, худди карга гапиргандай, гунгга, ҳаммага аён ҳақиқатни уқтиргандай бақриб, оммавий ахборот воситалари орқали навбатдаги «ўзбеклар иши» тайёрланяпти, деб гапирардилар. Мен, гарчи маълум асослар бўлса-да, бундай деб ўйламасдим.

Маҳаллий рўзномалар эса Россиянинг марказий туманларининг ҳар қандай нуқталарига ўз уй ва дала ҳовлиларини шошилинич алмаштиришни хоҳловчи русларнинг эълонларини боса бошлади. Кўпчилик, бу тартибсизликларга В. Астафьевнинг «Воқеалар пардаси ортида» («Красная звезда» 21.6.1989) деган мақоласи сабаб бўлди, деб ҳисоблади. Унда муалиф ўзининг икки месхетиялик турк билан қилган суҳбатини келтириб, уларнинг кўрсатишича, ўзбеклар, турклар билан бир ёқадан бош чиқариб, русларни ҳайдамоққа чоғланган, дейди. Астафьевнинг хулосаси эса яшин тушишига тенг бўлган: «Месхетиялик турклар айтилган таклифга кўнмаганлари учун воқеалар пардасининг ортида турган баъзи гуруҳларнинг нафратига дуч келмадимикин? Шу сабабли, ўзбеклар ўз нашавандларини, алкоғолнинг қўлидаги баъзи қўғирчоқларини месхетиялик турклар устига ташламадимикан? Қирғин ташкилотчиларининг мақсади мажақлаш, бўйсунмасларни ҳайдаш, ўз кучини кўрсатиш билан баъзиларни қўрқитиш ва иттифоқдош топиш бўлиб, фожианинг илдизларини шу ердан ахтариш керак эмасмикан?»

Турли миш-мишлару ёлғон-яшиқ гап-сўзларни қонундай қабул қилиш ҳам тўғри бўлармикан?

«Бизда ўзимизнинг фитначиларимиз етарли, — дейишди менга биринчи навбатда

русларнинг ўзлари, — пойтахтликлар уни яна тўлдириб нимаям қилишарди?»

Ўртоқ Астафьев ҳарбий киши бўлгани учун ҳам, уруш пайтида миш-миш тўқиган ва тарқатган аскарлар трибуналга берилганлигини билиши керак эди. Шу кунларда эса «мухтарам подполковник» «одиллиги, уддабуронлиги, материаллари кенг ўқувчилар орасида катта қизиқишга сабаб бўлгани учун» СССР ички ишлар вазирлиги томонидан, генерал полковник Ю. А. Шаталиннинг буйруғига биноан, бир гуруҳ журналистлар қаторида, иккинчи даражали «Аъло хизматлари учун» нишони билан мукофотланди (Ферганская правда», 27.6.1989). Нимаям дердик, табриклаймиз. Агар уялмасангиз, тақиб юраверинг, ўртоқ подполковник!

«Нега бизнинг раҳбар ходимларимиз жим турибди?— деб сўрашарди мендан суҳбатдошларим. — Нега улар марказий нашрларда турли фитналарга, ёлғон-яшиқларга қарши чиқишлар қилишмаяпти? Нима учун ўзбек халқи нашаванд ва миллатчи эмаслигини айтишмаяпти?» Ахир, ўшанда газеталарда, теле ва радиолавларда: «Уларнинг кўпчилиги маст-аласт эдилар», қабилидаги гаплар тинмай такрорланиши натижасида ёнғинларда, тўполонларда, шунингдек, пахта яккаҳоқимлигини тугатиш ва йиғилиб қолган муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилиш учун чақирилган кўп минг кишилик митингларда ҳам экстремистлар, нашавандлар, миллатчилару илгари судланганлар қатнашдилар деган, тушунчалар пайдо бўла бошлади.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИ СУД МЕДЭКСПЕРТИЗА КУРСАТМАЛАРИДАН:

«Суд-химия бўлимида 1989 йилнинг 3 июнидан 27 июнга қадар келтирилган юзта мурда юзасидан олинган материаллар. Мурдаларни текшириш жараёнида, уларда наркотик моддаларга дуч келинмади. Ўн тўрт кишининг оз миқдорда спиртли ичимлик истеъмол қилгани, ўлишидан олдин ширакайф бўлгани қайд этилди, булар битта ўзбек, учта месхетиялик турк, битта рус, битта арман миллатига мансуб кишилардир. Етти мурданинг қайси миллатга мансублиги аниқланмади.

Худди шу давр ичида яна Тошлоқ, Риштон, Бағдод ноҳия касалхоналарида ва Марғилон шаҳар марказий шифохонасида даволанаётган 61 ярадорнинг қони ҳамда пешоби текширилди. Улардан учтасининг оз миқдорда спиртли ичимлик истеъмол қилганлиги маълум бўлди. Наркотик моддалар эса умуман қайд этилмади».

Шу гаплардан кейин фожианинг бошланишида халқ эмас, балки драматик ҳолат айбдорлиги кундай равшан бўлади. Яна бу нарсада чидаб бўлмайдиган ҳаёт тарзи, шунингдек, одамлар онгининг лойқаланиши, уларнинг кўру кар бўлиб қолиши, нафрати бош сабаб эканлигини ҳам очиқ айтиш керак. Мен бу билан кимларнидир оқламоқчи эмасман. Албатта, айбдорлар бор ва улар муносиб жазоланадилар.

— Ўғлим, — деди менга Қўқонда ўзини Қумри хола деб чақиришимни сўраган бир кампир,— мен русларни, татарларни, месхетиялик туркларни, корейсларни, хуллас, ким биланки етмиш тўрт йил ёнма-ён яшаган бўлсам, ҳамма-ҳаммасини ҳурмат қиламан. Фақат русчани яхши билмайман, болалигимдан яхши ўрганмаганман, тагин миллатчи деб ўйламагин, мен она тилимда ҳам ҳижжалаб ўқийман. Бу гапни шунчаки, ўзим айтяпман-да. Биласан-ку, ҳатто яқин-яқинларгача ҳар ким ўз она тилида гапирса, миллатчи саналарди. — Ичимда, бунақалар ҳали ҳам кам эмас, деб кўйдим. — Шундай экан, нега энди ҳозир ҳам,— деб давом этди сўзамол суҳбатдошим,— жумҳуриятимизнинг ўзбек миллатига мансуб баъзи раҳбарлари ўз она тилларини билмайдилар? Шу кунларда бир катта бошлиғимизнинг гапларини эшитиб қолдим. У телевизорга чиқиб, рус тилида халққа мурожаат қилди, айтадиган гаплари олдиндан қоғозга туширилган экан, кўрсатувнинг аввалидан охиргача бошини кўтармади, ўқиб берди. Эртаси кун у ўша нутқни ўзбекчалаб ўқибди. Мен телевизорни ўчириб қўйган эдим, кўрмадим. Агар ёзмоқчи бўлсанг, айтганимнинг ҳаммасини ёз, энди ҳеч нарсадан кўркмайман,— тўримдан гўрим яқин қолган. — У яна чуқур алам билан: — Ҳеч курса, она тилида, юракдан чиқариб, икки оғиз гап айтганда эди. Унинг ўз халқига ачинмаслиги шундай кўриниб турибди-я! Ҳай,

майли, худога солдим,— деди. Кейин жим қолди. Мен ўрнимдан туриб, Қумри хола билан хайрлашдим. Унга нимаям дейишим мумкин эди?

Ўша олатасир кунларда оломон кулоқ солган партия ва совет раҳбарларини бармоқ билан санаса бўлади. Уларнинг айримлари умуман халқдан яшириниб юрган. Аммо юқорида айтганимдай, бармоқ билан санарли бўлса-да, ҳалол, халқ билан тил топиша оладиган раҳбарлар мавжуд.

«Олинглар, енглар, болаларим, атай сизлар учун пиширдим, уялманглар,— деб эди Фарғона ёнидаги кўчалардан бирида бир кексароқ ўзбек аёли иккита сариқ сочли аскар йигитга, сомсаларини сал бўлмаса мажбурлаб тутқазिशга уринаркан, — кўркманглар, заҳарланмаган». Аскарларнинг таклифни яхши тушунмай бироз эҳтиёт бўлиб тургани учун у менга: «Уларга тушунтир, жон болам, ея қолишсин,— деб зорланди,— атай тайёрладим. Куни билан юриб, оч қолишган».

Мен таржима қилдим. Шунда аскарлар, тасодифан заҳарланиб қолишдан кўркқанлари учун, уялганлариданми ёки бу меҳрибон аёлни хафа қилгиси келмаганлариданми, негадир ишончсизлик билан автоматларини елкаларига ташлаб, бир донадан сомса олдилар. Ва кулганларича ея бошладилар. Аёл ҳам куларди. Кейин у терс ўгирилиб олди. Мен ҳам ўз йўлимга кетдим. Аммо орқамга ўгирилиб, аёлнинг рўмолини учлари билан кўз ёшларини артаётганини кўрдим. Унинг ўша лаҳзаларда нима учун йиғлаганини ҳеч қачон билолмасам керак!

Фожианинг сабаби нимада ахир? Бунга сабаб секинлик билан тугатилаётган иқтисодий танглик, ишсизлик, оғир экологик шароит, қашшоқ турмуш тарзи ва шу каби кўплаб муаммолар, дейилмоқда. Аслида бу нарсаларнинг ҳаммасини очофат пахта еб битирди-ку. Фарғона фожиаси — миллий фожиалардан келиб чиққан қонли жилғалар бўлиб, бу пахта яккаҳоқимлигининг ишидан бошқа нарса эмас. Ҳа, айнан пахтанинг режалаштирилмай, пала-партиш кўпайиши баъзиларнинг ақлини еб кўйишига сабаб бўлди! Ўз халқини талон-торож қилишга ўргатди ва ўшалар ҳозир ҳам халқини сотиб, одамларни уриштириб ва ниҳоят, керак бўлса, тинч қишлоқларни қонга тўлдира оладилар.

Фожианинг бошланганига анча бўлган. Йил сайин одамлар тупроқнинг сахийлигига, ўз ерининг едириб, тўйдиришига тобора камроқ ишона бошлади. Қаёққа қараманг, пахта, пахта, пахта... Шўр босган пастгина деворларнинг пойидан бошланиб, олис уфқлар қаърига сингган пахтазорлар инсоннинг бутун куч-қувватини сўриб олиб, ўрнига минг хил касаллик, юқори кўрсаткичли болалар ўлими, ерсизлик, ишсизлик ва оғир меҳнатни берган.

Мутахассисларнинг ҳисоблашича, деҳқон чопиқ даврида кунлик нормасини бажариш учун оғирлиги беш килограммдан ортиқ кетмонни 50 минг марта кўтариб ташлаши лозим бўлиб, фақат 159 марта ерга кетмон ургани учун олтин танга эмас, бор-йўғи ўзимизнинг мисдан зарб берилган бир тийинимизнигина олар экан.

Менимча, ерда қулдорлик пайдо бўлгандан бери, ҳеч бир қул бунчалик ҳақ олмаган чиқар. Тўғриси айтганда, пахтакор учун ҳар бир тийин олтин кумушдан кўра, қимматга тушмоқда. Шундай экан, мамлакатнинг пахта мустақиллиги бир халқнинг қуллиги эвазига бунёдга келмаяптими?! Менимча, шунча гаплардан кейин, халқнинг тақдирига бефарқ, ўз тўқинлигини ўйлайдиган чиновникнинггина тили пахта ўзбек халқининг ифтихори, дейишга айланса керак. Бир қарашда, бу сўзлар кўп жарангдор. Аслида чиновникларнинг тўқин-сочин ҳаёти учун ўйланган, шунингдек, аччиқ ҳақиқатни бекитадиган ана шу жарангдорлик олиб ташланса, пахта халқнинг ғами, камбағаллиги ва ниҳоят, Фарғона фожиасининг бош сабабчиси эканлиги маълум бўлиб қолади.

«Правда Востока» газетасининг 1988 йил саккизинчи декабрь сонидида «Пахта қули» («Огонёк», 1988 й., 43-сон) мақоласига жавобан республиканинг бир қатор машҳур кишилари ёзган «Ҳақоратловчи позиция» деган очиқ хат эълон қилинди. Улар орасида Ўзбекистон халқ

ёзувчилари, Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари, иттифоқ миқёсидаги шахсий пенсионерлар ҳамда Ўзбекистон ССР Олий Советининг раиси бор эди. Хатнинг нусхалари КПСС МКга ва «Огонёк» журнали редакциясига жўнатилган. Хатда, этак таққан, ғамгин бола сурати акс этган ўша мақоланинг эълон қилинганлиги учун журналдан тавба қилиш, кечирим сўраш талаб этилган эдн. Бугунги кунга келиб эса этак таққан ўша ғамгин боланинг ўрнида катта одам турса, ҳақиқатга яқинроқ бўлиши ҳаммага аён!

Қадрдон юртдошларим, аслида қаршисида ўзингиз ҳам, давлатингиз ҳам ҳеч нимага арзимайдиган халқ манфаатини унутиб, давлат қизиқишларини ҳимоя қилиш йўлида қанчалар жонбозлик кўрсатдингиз!

Мен ўзбекман, ўз халқимни уюштирилган ўша оммавий хат муаллифларидан кам севмайман ва бугун республика ҳукуматининг раҳбарлари қайғураётган ифтихор, ўзбек халқининг миллий ифтихори тўғрисида сўзламоқчиман. «Ўзбек халқи,— дейилади «Ҳақоратловчи позиция» мақоласида, — пахта етиштиришни ва мамлакатни бу қимматбаҳо хомашё билан таъминлашни ҳамма вақт ўзининг миллий ифтихори ва Ватан олдидаги биринчи интернационал бурчи, деб ҳисоблаб келган». Бугун бу сўзларнинг ортида қанчалаб ёлғон-яшиқлар, қанчалаб фидо бўлган жонлар, умри давомида пахтадан бошқа ҳеч нарсани кўрмаётганларга қанчалик бефарқликлар бор!

Республика шаънига ағдарилган қанчалаб ёлғон-яшиғу кулфатларнинг бош сабабчиси узоқ йиллар давомида ҳокимлиги кенг ривожлантирилган ва натижада унинг пой-поёнсиз ерларига минглаб илдизлари билан ёпишиб олган пахта эмасми? У эмасми ахир, раҳбарларга ҳурмату шон-шухрат, деҳқонларга эса камбағаллик келтирган дарди бедаво?!

Бугунги кунда ҳар бир ўзбекистонлик (иттифоқдаги ўртача кўрсаткичга нисбатан) гўшт, сут, тухумни ярим баробар, картошка ва балиқни тўрт баробар, қандни эса уч баробар кам истеъмол қилади. Мева ва сабзавотни истеъмол қилишда эса республика иттифоқда бешинчи ўринда туради. Кўпчилик туманларда пайдо бўлган ичимлик суви, муаммосини ҳам шу пахта келтириб чиқармадимми? Ҳозирги кунда 9,5 млн. одам, тўғрироғи, республиканинг ярим аҳолиси чидаб бўлмас даражада ифлосланган сувни ичмоқда.

Баъзи бир юртдошларим эса марказий матбуотда чиққан мақоладан хафа бўлиб, ўзбек миллатининг ифтихорини, «бу республикада кечаётган тозаланиш жараёнининг обрўсини тўкишга уринишдир», деб ҳимоя қилаётиб, афсуски, ғўза ҳазрати олийларининг — оқ офатнинг оқибатларини кўрмаганга олиб, ўзларининг обрўларини тўкиб қўймоқдалар.

Ўзбекистон Компартияси МК комиссиясининг «Правда Востока» рўзномасида, 1989 йилнинг 30 июль сонисида эълон қилинган хабарида, фожиага олиб келган кўплаб сабаблар саналгани ҳолда, асосий айбдор — паختанинг шунчаки гапирилиб ўтилиши баъзи раҳбарларимизнинг фожиадан тўғри ва тўла хулоса чиқаролмаганлигини кўрсатиб турибди.

Ўзбек халқини судланганлару безорилардан иборат бўлган, халқнинг миллионларини талаган, оммани бор нарсани ёқишга, қотиллик ва ўғрилик қилишга, зўрлашга чақирган қандайдир жиноятчи гуруҳлар билан чалкаштиришга нуқта қўйиш вақти келмадимикан? Аслида бунақаларга миллий белги, миллий ифтихор, қийналиш ва меҳр кўрсатиш туйғулари ёт, бундай лаънатилар ҳар қандай миллат орасида ҳам учраб туради.

1914 йили В. И. Ленин ўзининг «Великорусларнинг миллий ифтихори» деган мақоласида шундай дейди: «Бундан ярим аср илгари великорус демократи Чернишевский ўз ҳаётини революцияга фидо қилиб: «Аянчли миллат, қуллар миллати, бошдан-оёқ ҳаммаси қуллардир», дегани эсимизда. Великоруслар орасидаги ошкора ва ниқобланган қуллар (подшо монархиясининг содиқ қуллари) бу сўзларни эсга олишни ёмон кўрадилар. Аммо, бизнинг фикримизча, бу сўзлар ватанга чин муҳаббатни, великорус аҳолиси кўпчилигида революцион руҳнинг йўқлигидан қайғурган муҳаббатни изҳор қилган сўзлардир» (ТАТ, 26-том).

Владимир Ильичнинг сўзларини бекорга келтирмадим. Бу сўзлар, республикамизнинг айрим

хурматли кишиларини хафа қилган ўша «Пахта кули» мақоласи туфайли, қайта ёдимга тушди. Ва мен, агар кимки ўз халқининг ифтихори учун куйса, бу мақоладан хафа бўлмаслик керак, деб ўйладим.

«Болалар меҳнатини эксплуатация қилиш давом этипти, деб сизга ким айтди? — дея бақирди водийда бир чиновник. — Биз ижара пудратига ўтганмиз. Бордию болалар далада ишлаётган бўлса, ўз хоҳишлари билан ота-оналарига ёрдам бериш ниятида ишляпти. Биз уларни мажбур қилганимиз йўқ».

Балки бутун халқ ўзининг ахлоқлиги учун ҳолдан тойяпти, шекилли, деб сўрагим келди ўшанда ундан. Аммо сўрамадим. Энди шундай қилганимга ачинапман ва бу пудрат дегани нима ўзи, кимларнингдир асл ниятларини халқдан пана қилаётган «парда» эмасми, деб ўйляпман. Илгарилари ҳеч нарсани яширмасдан, тўғридан-тўғри, болалар ишлашга мажбур этилган, энди эса ота-оналарнинг ўзлари тирикчилик ўтиши учун, катталар қилолмайдиган юмушларни ўз фарзандларининг зиммасига юкламоқдалар. Шунақа, ота-оналар ёмон чиқиб қолишди. Раҳбарлар эса яхши, болалар ҳақида ўйляшяпти!..

Биз энди пахта сабабли тушиб қолган чоҳимизнинг чуқурлигини англамасдан туриб, Фарғона воқеаларини тўла англаб етолмаймиз. Чоҳга қачон туша бошлаганимизни билиш учун эса тарихни варақлаймиз. Россия империясининг ҳарбий министри чор ҳукумати премьер министри граф Виттега 1906 йили қилган нутқининг якунловчи қисмида мустамлакачилик сиёсатининг ниятини қисқа, лекин кескин ифодалаган: «Туркистон ўлкаси Ватанга пахта бериши, фақат бериши эмас, балки уни босиб олишдаги йўқотишлар ўрнини тўлдириш учун ҳам, икки баробар ошириб бериши керак». Аммо 1913 йили ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан 350 минг тонна, 1933 йили 800 минг тоннадан сал ортиқ, яқин-яқинларгача эса қўшиб ёзишлар билан 6 миллион (ишонишнинг ўзи қўрқинчли) тонна пахта йиғиб олинди!..

Фарғона ёнидаги кичик бир кишлоқда, тутнинг ола-чалпоқ соясида ўтирганимча, кафтимга бир сиқим тупроқ олдим, у тузлар ва захарли химикатлар кўп солинганидан, тупроқ бўлиб тупроққа ҳам ўхшамасди. Мен кафтимга олган, ўлаётган, ғози йўқ шу тупроқни енгилгина шамол учириб кетди. Ариқнинг нариги бетидан бошланган пахтазорларнинг гоҳ у, гоҳ бу ери туздан оқариб, ишдан чиқиб,— ғўзаларсиз, яланғоч кўзга ташланарди. Энди у ерларда ҳеч нарса унмаслиги шундоққина кўриниб турарди. Шунда Василий Селюнининг («Тўлғоқ» деган мақоласида) юртдошларимга ғоятда ачиниб айтган аччиқ сўзлари ёдимга тушди. Тўғри, мақола туркман болалари ҳақида эди, аммо ўша сўзларни тожик, қорақалпоқ ва ўзбек болаларига ҳам қарата айтиш мумкин. «Баъзи ҳолларда,—деб ёзади Селюнин— ота-оналарнинг ўзлари болаларини мактабга юбормайдилар. Албатта, уларни тушуниш мумкин. Аммо шуни ҳам унутмаслик керакки, оғир меҳнатга, катталар организми чидаш беролмайдиган турли захри қотиллар билан тўлган, камқонлилик, сариқ, дистрофия, ширзада касалликлари авж олган шароитга ҳали унчалик қотмаган ёш организмлар қандай чидаш берсин? Илоё, шу балои офатларга қўшилиб пахтангиз ҳам, мактабингиз ҳам йўқ бўлсин, ахир, болага соғлиқ азиз-ку!»

Пахтачиликда яқин орада бирон ўзгариш бўлмаслигини, ана шу оғир меҳнатдан қутулолмаслигини яхши билган деҳқонларнинг ўзлари мен билан бу ҳақда эзилиб, ғамгин суҳбатлашдилар. Сўнгги умидимиз, дейишди улар, депутатларимиздан эди. Аммо улар Москвага шунчаки, ўтириб қайтгани борган шекилли, бизнинг дарду аламларимиз ҳақида кам сўзладилар.

Охир-оқибатда, шуни англаб етишимиз керакки, пахта ўзбек халқига қимматга тушмоқда, унинг асоратлари оғир ва азобли кечяпти. Ўзларича ўзбек халқининг шаънини ҳимоя қилмоқчи бўлаётган юртдошларимдан шуни сўрагим келади, хўш, нега энди сиз нореал давлат буюртмаларининг бажарилиши ва ерни хароб, элни ғариб қилган пахта яккахоқимлиги ўртасида узвий боғлиқлик борлигини қардош республикалардаги баъзи ташкилотга исботлаб беришга куч тополмаяпсизлар?

Агар республика ўзи етиштирган пахта толасининг 90 фоизини четга чиқариб ҳам қарздан қутулмаса, у бутуниттифоқ ташкилотлари плантациялари аро бўқрайиб юрган пахта кулини эслатмайдими?

Пахтанинг харид нархи оширилмоқда. Аммо бу эндиликда сувга ҳам, ерга ҳам, ўғитга ҳам пул тўлайдиган деҳқонга нима беради? Нима қоляпти унга? Менимча, ҳеч нарса! Бордию терилган бир килограмм пахта учун қандайдир тийинлар эмас, балки илгари бўлгани каби, сўмлар тўланган тақдирда ҳам, охир-оқибатда, экин майдонлари камайтирилмаса, пахтакор яна эртадан кора кечгача далада қолиб кетаверади.

Ўзбек халқи гарчи химиявий зарарлар мўл бўлса-да, жисмоний тарафдан кўра, кўпроқ руҳий талофотлар кўрмоқда. Авлодлар соғлигини, эҳтимол, амаллаб яхшиласа бўлар, аммо наслга ўтиб кетган руҳий мажруҳлик одамни ҳайвон даражасига тушириши мумкин.

Пахтага нарх белгилашни, уни қанча ерда етиштиришни деҳқоннинг ўзи ҳал қилиши лозимлиги қонун йўли билан тасдиқлаб қўйилиши керак.

Келинг, раҳнамо органларнинг йўлидан оғишмай бораётган ўртоқларни ҳам, уларнинг қарашларини ҳам тушунишга уриниб кўрайлик. Ахир, ўшалар пахтанинг иши оғирлигини билгани ҳолда, тинмай маҳсулот планини оширар эканлар, демакки, ўз қарашлари бордир, эҳтимол, уларни тамомила оқлай олмасак-да, мақсадларини тушунармиз.

Мамлакат ортиқча сарф-харажат қилиб, четдан пахта сотиб олмаслиги кундай равшан. Чунки ортиқча валютаимиз йўқ, шундоқ ҳам нонни олтинга сотиб оляпмиз. Бундан ташқари, ҳеч бир давлатда биздагидай кўп ерга пахта экилмайди. Энг шимолда ўсадиган пахта ҳам бизнинг пахтаимиздир. Пахта Американинг ўн еттита штатида ўстирилгани ҳолда, бизда фақат Қозоғистон ва Ўрта Осиё республикалари ҳамда Озарбайжонда кам миқдорда етиштирилади. Бошқа пахта экадиган еримиз йўқ.

Ҳа, давлатга жуда кўп пахта керак, лекин давлат ўша пахтани етиштириб бераётган халқнинг турмуш тарзи учун муҳим нарсаларни муҳайё қилмоғи лозим. Агар бу вазифани у худдаламаса, пахта туфайли ҳам руҳий, ҳам жисмоний талофотлар кўрган халқнинг олдида ҳеч қандай баҳона билан ўзини оқлай олмайди.

Тинкаси қуриган ерни даволай олмасак, ҳалокат ёқасига келган экологик шароитни яхшиламасак, энг асосийси эса, мамлакат пахта мустақиллигини таъминлаб турган одамга ёрдам беролмасак, ҳатто тўрт миллион (!) тонна пахта ҳақида ҳам гап бўлиши мумкин эмас. Ҳали ҳам кеч эмас, шошилиш тарзда планни камайтириш, харид нархини кўтариш йўлидан бориш керак.

...Энди мен ёш бўлишига қарамай, сочлари деярли оқариб кетган, мунгли кўзларида кулоқни тешгудай бир оғриқ акс этиб турган ўша аёлни ҳеч қачон унутолмайман. У асрларга тенг бўлган икки йил давомида Афғонистондан ёлғиз ўғлининг қайтишини кутган экан. Аммо ўша йигит душман ўқидан эмас, балки Фарғона фожиаларининг илк кунларидаёқ, ўз она ерида шахид кетибди!..

Ўша йигитнинг анча вақт ишга жойлашолмай, изтироб чекиб юрганлигини айтишди. Уни ўз аҳволдан қоникмаслик туйғуси, бошқа ўнлаб ишсиз юрган тенгдошлари қаторида, фожианинг гирдобига етакламадимикан?

Айтганча, ортиқча ишчи кучлари ҳақида. Ўзбекистондай унча катта бўлмаган республикада мавжуд, оз эмас, кўп эмас, 1,5 миллион ишсизни ҳалигача шундай ёлғон сўзлар билан атаб келяпмиз.

Умуман олиб қараганимизда, бизда ишсизлар йўқ ҳисоби, деди бир гал менга республика чиновникларидан бири. Унинг мулоҳазалари ниҳоятда ҳаяжонли бўлса-да, ўртаимизда кечган суҳбатни келтирмай ўтолмайман. «Биринчидан,— деб бошлади у суҳбатни, — бизда меҳнат биржалари йўқ, демак, ишсизларни расман рўйхатга олиш ҳам йўлга қўйилмаган». — «Ортиқча ишчи кучлари-чи?» — деб сўрадим мен. «Бор, — деб жавоб қайтарди у, — фақат бир ярим

миллион эмас, сал камроқ. — У атрофга олазарак назар ташлади-да, сўнг яна давом этди. — 700—800 мингдан ошмаса керак, деб ўйлайман». — «Қолганлар-чи?» — деб сўрадим ўйламасдан. «Қолганлари, — деб давом этди чиновник, — уйларида ўтириб, болаларини тарбиялаётган қахрамон оналардир. Мен уларни ишсизлар сонига қўшмаган бўлардим».

Нимаям дердик, жуда тўғри гап, мен ҳам худди шундай қилган бўлардим. Аммо ўзининг ўнта боласини тарбиялаётган аёл боғча тарбиячисиникидан кўра оғирроқ ишни бажаради, оладиган нафақаси эса боласи учта пайтда қандай бўлса, шундайлигича қолаверади. Тўғри, бу пайтда уни давлат «Қахрамон Она» нишони ҳамда СССР Олий Советининг Фахрий Ёрлиғи билан тақдирлайди, бироқ ўша аёл, ҳеч бўлмаганда, бир марта болаларини яхшилаб тўйдириш учун ўз мукофотларини сут, гўшт ва турли мева-чеваларга алмаштиришга тайёр туради. Мен бунга қаттиқ ишонаман. Биз яна, нега энди ўзбек аёллари ўзларини ёқптилар, деб ўйланиб юрамиз. Бу ҳақда обрўли, бир танишимга айтганимда, унга гап таъсир қилмади, шунинг учун қисқагина қилиб: «Ҳадеб туғавермасинлар», деди. Мен азбаройи бирон нарса деб юбормаслик ва гуноҳдан йироқроқ бўлиш учун бурилдим-да, ундан узоклашдим.

Ҳозир ўзбеклар қаерларда йўқ, дейсиз, Сибирда ҳам, Ноқоратупроқда ҳам, Москвада ҳам ишлапти. Тўғри-да, улар интернационал бурчларини бажаряптилар, қардошларга ёрдам беряптилар. Аммо бу,—узр сўрайман,— кўрнинг гунг одамга берган ёрдамига ўхшаб кетади. Бир чиновникдан СССР Давлат Меҳнат комитети менга қаерда қанча ўзбекистонликлар ишлаётгани тўғрисида аниқ маълумот бера оладими, деб сўрадим. У қўлларини силкиб: «Беролмайди, чунки, бу рўйхатларга «махфий» деган муҳр урилган бўлади», деди. Мен бунга ҳайратланмадим, ҳатто бу бир томонлама яхши экан, деб ўйладим. Ахир, у шўрликлар ўзларининг «ортиқча куч» эканлигини билиб нимаям қилишарди?

Мен бир нарсага ҳеч тушунмаяпман. Гўё барча келишиб олгандай. Ахир, ўзбек деҳқонининг бор тириклигини қуритаётган юҳо — нархи арзон пахта эканлигини ҳамма билади, аммо яна сукут сақлайди. Гапирган тақдирда ҳам, ишоралар қилади, маслаҳатлар беради, нари борса, тақлиф киритади. «Пахта экишни, — дейишади пастдан ишончсизлик билан,— сал-пал камайтирсакмикан...» — «Йўқ, — дейишади юқоридан кескин,— бизга керак».

Тузоғига лайлак илинган қария ҳақидаги «Ур, тўқмоқ» деган ўзбек халқ эртаги ёдимга тушиб қолди. Лайлак жуда бой бўлиб, қўйиб юборса, чолга мукофотлар беришини айтади. Чол лайлакни бўшатади-да, эртаси куниёқ мукофот олгани боради ва аввалига сирли қозон сўрайди, уни ўғирлатгач, очилдастурхон. Аммо чол очилдастурхонниям ўғирлатгач, лайлак ур тўқмоқ деса дуч келганни савалайдиган сеҳрли тўқмоқни беради.

Ўзбек пахтаси билан ҳам худди шу ҳол содир бўлди. Озига қониқмадик. Ўзимизга тўқмоқ сўраб олмагунимизча, барча шартларга рози бўлдик. Энди у бутун республика бўйлаб кўнглини ёзмокда. Кимники қаттиқроқ урса — у ишсиз, нимагадир сал тегса — чирсиллаб қуриган. Одамлар ундан қочиб, аммо қутулиб кетолмай ҳолдан тоймокда. У ҳам энди тобора ғазабга минаётганидан, ҳатто ака-укалар бир-бирига кўз олайтириб қарамокда. Ҳозир халқ ҳам ўзига уртўқмоқ сўраб олганидан хурсанд эмас, аммо энди кеч!..

Тўғри, эртақлар яхши хотима билан тугайди: Чол уртўқмоқ ёрдамида, сеҳрли қозони ва очилдастурхонини қайтариб олади. Аммо бу фақат эртақда. Ҳаётда қандай бўлар экан? Токи, ўзбек деҳқонининг бошида тўқмоқ осилиб турар экан, у ҳеч қачон бахт нималигини билмайди.

Ўз халқим олдидаги, қорақалпоқлар ва туркманлар олдидаги, «оқ офат»нинг азобларига дош бераётган бошқа халқлар олдидаги айбдорлик туйғуси, худди оналар болаларига захарли сут бераётганлиги учун мен гуноҳкордай, қадрдон тупроғимдаги аянчли аҳвол учун мен ҳам сабабчидай, юрак-бағримни эзаверади, эзаверади...

1990 й.

- ОЙ БОРИБ, ОМОН ҚАЙТМАГАН БОЛАМ -

ҚЎЧҚОР НОРҚОБИЛОВ

НИГОҲЛАРДАГИ АЛАМ

Мархум қуролдошларимни хотирлаб

Ҳарбий хизматдан қайтганимга бир йилдан ошди. Ўша жанглар ҳақидаги хотираларимни қоғозга туширяпман. Аммо, очиғини айтганда, бу иш жуда оғир кечяпти. На кундузи, на кечаси ҳаловатим бор. Мени мудом изтиробли бир савол қаттиқ сиқувга олади. Бу саволдан қалбим зир қақшайди. Бу сизнинг саволингиз: Ҳар бирингизнинг кўзингизда қотган мангу мунгли дард, тилингиздаги алам, дилингиздаги ғазаб...

Кеча ҳам тун бўйи мижжа қоқмадим. Кўп уриндим. Аммо ҳеч нарса ёзолмадим. Аниқроғи, қўлим бормади. Ахир, нима ҳам деб ёзай? Менга осонми бу иш! Чунки, сиз мендан бошқа нарса кутасиз. Бир илтимосингиз қулоғим остида қайта-қайта жаранглайверади. «Кўчқор, омон қайтсангиз, бу ерларда беҳуда қон тўққанлигимиз ҳақида ёзинг! Агар бирор қор-ҳол бўлса, жимгина ўлганлигимизни айтинг. Токи ҳамма билсин...»

Бу сизнинг дил исёнингиз...

Тушимда ўша тепаликни кўрибман. Лейтенант Ермилин йиғлаб ўтирибди. Атрофида биз... Қуршовда қолганмиз. Ҳаёт билан ўлим ораси бир қадам. Баримиз жовдираймиз. Командирнинг эса боши эгик. Қаршисидаги йигирма нигоҳнинг изтиробли ҳайқириғидан лол эди. Кўзларида ёш қалқиди: «Ҳечқиси йўқ, биз мардларча ўляпмиз, лекин...»

У бошқа гапира олмади. «Мардларча» ўрнига «Ватан учун, халқ учун» деёлмади. Шунда ишондим: Инсон ўлим олдидан ҳақиқатга тик қарар экан. Аммо командиримиз ўлимдан кўрққанидан эмас, жангчилар олдида хижолатдан йиғлаган эди. Чунки, нигоҳингиз қисматдан норозилингиз, қайси гуноҳингиз эвазига шундай кунга дучор бўлганингиз ҳақида сўрарди ундан.

— Ўртоқ лейтенант, айтинг-чи, нега бу ерларда юрибмиз?

У жим.

Агар юртингни ёв босиб, элинг ҳаёти захар-заққумга айланса, онанг фарёдидан дунё чайқалса, севгилинг сочларини аламдан юлса, эгачинг кўзлари қонга тўлса, Ватан ва халқ учун кўксингни қалқон этишга тайёр турасан. Тўкилган қонинг ҳам беҳуда кетмаслигини тушунасан. Эвазига она масканинг тупроғида гуллар очилади. Уларни ортингда қолган бўз бола — балки уканг, балки фарзандинг суюқлисига тақдим этади. Аммо ўзга тупрокда тўкилган қонлар халқнинг оху зори, мангу армони бўлиб қолади. Энг даҳшатлиси шу!...

Бу воқеа Чорикорда бўлган эди. Ўқ ёмғирларидан ва снарядлар портлашидан ярми ўпирилган, харобага айланган пистирма деворларини тиклардик. Жон сақлашга имкон йўқ. Аммо бир кунда ишни тугатиш керак. Қалъа атрофида танкларимиз кун бўйи «ўкириб» турди. Ҳар қадамда ажал уруғи сочилади. Биз эса тахта ташиймиз. Қулаган девор ёриқларига тош қалаб, қум тўла яшиқлардан тўсиқ қиламиз. Душман ҳузур қилиб мўлжалга олади. Зум ўтмай атроф ярадорлар оҳ-зорига тўлади.

Айниқса сенга оғир бўлди-я, дўстим Фарҳоджон. Снарядлардан бири танангни ёриб ўтди. Ўгирилган кўз қорачиқларингга қалтираб қарадик. Аламдан титраган чинозлик Саиджон Бакиров: «Бизни Ватан унутмайди», деди инграб. У бу гапни шундай айтдики, оғир хўрсиниқдан елкалар силкинди...

Мени ҳамон бир хотира безовта қилади. Бу жувоннинг исми Моҳичехра эди. Баграм

вилоятининг кимсасиз қишлоқларининг бирида кулбада гўдагини бағрига босиб, қалтираб ўтирарди. Ўз тилида алланималар деб зорланар, биғиллаб йиғлаётган чақалоғини талваса билан кучоқларди. Гўё биз боласини тортиб оладигандай. Тун унинг ноласидан янада мудҳишроқ туюларди.

Унинг гуноҳи нима эди? Киндик қони тўкилган ҳовлисида чиқиб кетмаганими? Қўлидаги норасидаси билан қайга ҳам борарди? Мен унга «Опа» дедим, «Кўркма», дедим... Лекин «Халоскорингман» деёлмадим. Барибир унга етти ёт бегона эдим. Қайтаётиб-чи? Тонг маҳал. Қишлоқ кўчасида тўрт мурда. «Душман» отиб кетибди.

— Нега?—жасад атрофида изиллаб йиғлаётган болакайдан сўрайман.

— Аввал улар бизни ўлдиришмасди. Бугун эса... Болакай бошқа гапира олмади. Шундоғам буёғи аниқ: «Душман» аламини бетараф аҳолидан олган. Кимни деб..?

У ўзбек эди. Инқилоб руҳи қонига сингмаган. Ҳадик билан сўрайди:

— Айт-чи, болам, қачонгача тинчимизни бузасанлар? Яқин орада чиқиб кетасанларми?

— Бобо, ахир, биз сизнинг тинчингизни деб, жон фидо қиялпмиз-ку?

— Қанақасига. Шуми сизнинг фойдангиз? — У ҳувиллаб қолган қишлоққа ишора қилади: Бу жойда тўрт-беш чоғли қари-қартанг, хотин-халаж қолган. Бошқалар бош олиб чиқиб кетган.

Файзободдаги ушбу учрашув ўзгача сабоқ эди биз учун. Сен ўлиб-тирилсанг-у, кадрингга етишмаса... «Босқинчига» чиқаришса... Оғир-а?..

Мана, бир йилдан ошди. Ўша аянчли кунлар ҳақида хотира ёзмоқчи эдим. Негадир ниҳоясига етказолмаяпман. Сиз энди йўқсиз. Бироқ ҳар лаҳза, «нега?», «нега?», деган саволлар дастидан титраб кетаман...

Азизим Авазжон! Сен ҳаётдан кўз юмаётиб, нимадир демоқчи бўлдинг. Эшитмай қолдим. Валерийнинг кўксини дайди ўқ йиртиб ўтди. Бағрида асраган сурати — рафиқаси Римма ва жажжи қизалоғи кўнглини бир умрга доғлаб тилиб ўтди бу ўқ... Энди уларнинг ноласи Татаристон кўчаларида дард бўлиб изғийди. Окқўрғонлик дўстим Суннатжон Бобоқулов, манғитлик Шухрат Оллоберганов, сизнинг бу ҳаётдан қандай карзингиз бор эди? Нега тақдир сизга ўлимни раво кўрди?.. Ҳар бирингизни йўқлашга қурбим етмайди. Эҳ, қандай йигитлар эдингизлар-а! ..

Тўғри у томонларда жангчи боболаримизга муносиб авлод эканлигимизни исботладик. Лекин... ўзимизни улар олдида хижолатли сезардик, чунки...

Саловат, эслагин-а, жанг олдидан уйга хат ёзаётган эдик. Рота командирининг сиёсий қисм бўйича ўринбосаридан сўрадинг:

— Ўртоқ катта лейтенант, уйга нима деб хат ёзай?

— Соғликларинг ҳақида...

— Мен онамга бор ҳақиқатни билдирсам-чи?

— Тушунмадим?

— Нега тушунмайсиз? Она, мен сизни «ҳимоя» қиялпман, деб ёзсам-чи?

У жим қолди...

Афсуски, дўстим, сен онангга дилингда борини ёзолмай кетдинг. Бу гаплар сен қатори бизни ҳам қаноатлантормасди...

Тунов куни собиқ қуролдошлар Саидникида йиғилдик. Ўша чинозлик Бакировникида. Одатда, дўст-ёрлар жам бўлса, даврада хушчақчақлик ҳукм суради. Бизнинг даврамиз эса қувноқликдан йироқ эди. Ҳарчанд уринмайлик, барибир, ўша жанг майдонларини эслашга мажбур бўлдик. Ҳар бирингизни алоҳида хотирладик. Сафимизда йўқлигингиздан ўқиндик. Кошкийди, йироқларда бўлсангиз-да, соғ-омон юрганингизда. Кошкийди, ногирон-хаста бўлсангиз-да, даврамизда ўтирганингизда.

Ажаб, кемтик давраларда диллар ҳам кемтик бўларкан, қувонч ярим бўларкан. Ич-ичимиздан сизларни қўмсадик. Залворли қўллар илк қадаҳни қалтираб кўтарди. Бошлар эгилди.

Бўғзимиздаги алам кўз ёшларига айланди. Бир сониялик мотам сукути қалбларга оғриқ солди. Умрингизни тўлиқ яшолмай эрта кетганлигингиздан, тўй-ҳашамлардан насибангиз узилганлигингиздан зор қақшамай бўладими, ахир?...

Биламан, сиз мени овутмоқчи бўляпсиз: «Уруш қурбонсиз бўлмайди». Қўйинг энди бу далдани, наҳотки тушунмасам? Бу сўзларни ўша оғир дамларда кимдандир ажралиб қолсак, таскин учун айтар эдик-ку... Ноҳақ қурбонлар бўлаётганини англариқ бу урушда. Дардимиз ичимизда эди.

Хўш, ким учун бу уруш?.. Агар аламдан сиқилган қуролларга забон битса, кичқирмасмиди? Қон юқи этиклар чинқирмасмиди? «Беҳуда! Беҳуда! Беҳуда!!!» деб.

Ўлаётиб одам ўзини алдаёлмайди. Сиз ҳам норизо ўлдингиз. Кимдан? Нимадан? Такдирданми? Қизиқ-а... Ёпишиб олган сўзимни қаранг-а. Нега энди такдирдан экан? Ахир кўргуликка дуч келишимизга кимлардир сабабчи бўлгандир-ку? Инсон қисмати билан ўйнашишдан оғир гуноҳ бормикин ўзи? Дарё ортида бу гапларни тез-тез айтмасмидик? Балки неча марта ўт ичида, ажал домида ўлиб-тирилганимизда, кимнидир мангуликка кузатаётганимиздан дард бўлиб оқкандир бу гаплар?

Ўша кеча механик-ҳайдовчи Ренат Исанбаевнинг сўзларидан барчамиз йиғладик:

— Дўстлар, уйга қайтган кезлари бир ой қийналиб юрдим, тунлари ухлаёлмадим. Кўзларимни юмсам, шифтда жангчи укам — андижонлик наводчик-оператор Адҳамжоннинг Афғонда қолган бир қўли осилиб турганга ўхшайди. Бармоқларидан қон сизади. Кўрпага ўраниб оламан. Юзимга тушиб кетадигандай. Ўрнимдан туриб, узокларга кетгим келади. Нима қилишимни билмайман. Остонада Гена Зайцевнинг Хост тоғида мина юлиб кетган оёғи турганга ўхшайди. Эгасиз қўл ва эгасиз оёқ тун бўйи таъқиб этади. «Қани бизнинг танамиз?», деган овозларни эшитаман. Кейин нима бўлганини эслолмайман. Тонг маҳал тепамда онам йиғлаб ўтирган бўлади:

— Болам, алахсирадинг, кимларнидир чақирдинг.

Онам кўнглидаги ғам-андухни ичига ютади. Боламни ўкситмайин дейди. Аммо бир нарсани билмайди. Шундоқ ҳам қалбимиз ўкинчларга тўлалигини сезмайди...

Яхши билардингиз Адҳамни, ротамизнинг энг бақувват йигитларидан эди. Бўш пайтлари самбога тушишни ўргатар эди. У билан курашсак, ҳаммамиз «ғилдирар»дик. Энди эса... у курашларни армон билан кузатади. Бир пайтлардаги Адҳам қайтмаганидан дўстлари ҳам ғам-андух чекади. Ногирон бўлса-да, омон қолганлиги учун шукрона айтади ота-онаси. Бироқ ўзи-чи? Орзулари бир жаҳон эди Адҳамнинг. Устозларининг умиди катта эди ундан...

Ўша зим-зиё тунда Генанинг кузатувчиликка оёғим тортмаяпти дегани рост экан. Чорак соат ўтмай оёқсиз, бир умрга мажруҳ бўлиб қайтди. Санчагга кузатаётганимизда, «айтдим-а», деёлди холос. Энди Воронеж шаҳар «Красний зор» кўчасини тўқиллаган қўлтиқтаёқ овози безовта қиляпти...

Ярим тун. Сизга мактуб ёзяман. Кўз ўнгимдан саф тортиб ўтяпсиз. Бошингиз қуйи. эгилган, кўксингизда қурол, елкангизда сафархалта, унда жанг анжомлари. Йўқ-йўқ! Оналарнинг армони унда. Қайга кетаётганингизни ўзингиз ҳам билмайсиз. Ўтинаман, мендан сўраманг, мен ҳам билмайман. Фақат «жангга»лигини биламан. Нега? Нима учун?

Сўровингиз дилимни, тилагингиз тилимни куйдирапти:

«Беҳуда тўқилган қонлар ҳақи хурмати, энди ҳеч ким ҳеч қачон ўзга эл тупроғига беҳуда кирмасин!..»

1989 й.

АРМОН

Фарзанд доғи куйдиради куйган сари,
Кўз ўнгингдан сира кетмай дийдалари,
Онаизор тилаб олган болалари —
Афғон қирларида қолган баҳодирлар!..

Алвон-алвон гуллар ёғар адирларга,
Кўл етмайди сизлар ётган қабрларга,
Олисларда йўлдош бўлиб Бобурларга,
Афғон қирларида қолган баҳодирлар!..

Жалолиддин қони жўшди қонингизда,
Умид узмай узилмаган жонингиздан;
Навоийдек зотлар ётар ёнингизда,
Афғон қирларида қолган баҳодирлар!..

Йигит бўлиб, яйрабгина юрмай кетган,
Бир қиз бармоғига бармоқ урмай кетган,
Туғилган боласин бўйин кўрмай кетган,
Афғон қирларида қолган баҳодирлар!..

Хазон босиб, кун кўрмаган ғуссаларим,
Пахтазордан чиққан озгин жуссаларим,
Уволгина кетган мўмин мирзоларим,
Афғон қирларида қолган баҳодирлар!..

Кимга керак бўлди, кимга керак бўлди,
Сиз ўлдингиз, кимнинг бўйи терак бўлди?..
Бу дунёда ўлим ҳам бир эрмак бўлди,
Афғон қирларида қолган баҳодирлар!..

Қон дилимдан шаънингизга шеър тиладим,
Дунё мендан, мен дунёдан ўпкаладим;
Туғишгандан азиз менинг укаларим, —
Афғон қирларида қолган баҳодирлар!..

УЛАР КУЗЁШЛАРГА ИШОНМАЙДИЛАР

Ёмғир тинмай ёғди кун бўйи,
 Ёмғирли кун каби эзилди дардим.
 Яйдоқ кўчаларда жим юрган кўйи
 Сенинг изларингни ахтардим...

Ёмғир ҳеч маҳал бунчалар — на кеча, на кундуз тинмасдан ёғмаган, ҳеч маҳал инсон дарди бунчалар эзилиши мумкин эканлигига шоҳид бўлмаганман. Боғ бағридаги бу қишлоққа таъзия учун ҳам келмаган эдик аслида.

Осмон тунд, кир-адир, ҳатто майсалар ҳам ёмғир захридан эзилиб кетган эди гўё. Зах тортган пахса девор олисдан қорайиб кўзга чалинар, ундан сал берида қора чопон кийган, қадди дол эркаклар ҳасрат тўла овозда нола қилишар, уларнинг фиғони наинки фалакни, ҳатто тоғу тошларни ҳам титратар, тош қотган дийдаларни тилкалаб, қон қилиб юборар эди:—Жигарим-о-ов, жига-ри-им! жигари-им! Жигарим-э-эй, жигари-им!

Жудолик ҳасрати силққан нолаи зор ҳали тинмасидан, айтиб йиғлаётган аёллар дарду охи ловвуллаб кўкка ўрлайди: — Келинчакнинг қўлин тутмай куйиб кетган болам-эй-й!..

Биз эниш йўлакдан бир-бир босиб, мотамсаро ҳовлига тушдик ва удумга кўра,— овоз бераётганлар рўпарасига,— супага қўйилган темир ўриндикқа бориб ўтирдик, унсиз, юзимизга фотиҳа тортгач, турдик; таъзияга келганлар бесаранжон, кирдаги оғоч курсиларда ўтиришар, ора-сира йўлга қараб қўйишар, афтидан, ниманидир кутишар эди.

Ҳамманинг юзи тунд, ҳамманинг дили хуфтон.

— Нима бўлган экан ўзи?

— Ток урган эмиш.

— Ургутдан ҳам бирини «ток урди»га чиқаришган экан, тобутни очишса пичокланган!..

— Шунинг учун ҳам, ўзимизнинг дўхтирларга кўрсатиш керак, кейин армон бўлиб юрмайди, тўғрими?

— Тўғри.

Жамоа шу фикрда эди, лекин...

Кишилар гўё дардлашар, аслида бизга қилинаётган ҳасрат эди бу, улар — даланинг одами, сурув боқиш, кетмон чопиш бўлса экан, мана бундоқ бўлади, деб кўрсатиб қўйишса; йўқ, бўлак масала бу, жуда жиддий, ҳар қанча бош қотиришмасин, қандайдир носоғлом, шубҳали ҳодисалар рўй бераётганлигини эҳтимол англари, бироқ нега, нима учун шундай бўлаётир — буни тушуниб етишмайди. Бу билан аслида ҳам зиёлилар, уларнинг ҳақ-хуқуқини ҳимоя қилувчи масъул шахслар шуғулланиши лозим. Рост, қачонлардир, қайлардадир ўзлари ҳам «Ватан олдидаги фарзандлик бурчларини ўтаб қайтишган». Эсларини танишгандан буён шу ҳол: Эр етган йигит борки, ҳарбий хпзматга чақирилади, ҳаётнинг ҳеч ким бука олмайдиган темир қонунига айланган бу. Бағрингдан узиб олинган жигарингни ҳарбий комиссариатга қадар кузатиб борасан, шу билан бас, у ёғи сенинг инон-ихтиёрингдан тамомила ташқарида. Чекига тушган жойда у хизмат қилади: Қурилиш батальонидами ва ёки Афғонистонда, Мўғулистондами ва ёки Олмонияда... Ўзларининг хоҳиш-иродасига итоат этмаган ҳолда, улар Тбилисида, Бокуда, Фарғонада... қон тўкишди, ўз кўйича тинчгина кун кўраётган афғонларнинг уйини бузишди. Биз эса бу қилмишни тўрпардадек безовчи, бироқ метиндек мустаҳкам сиёсий иборани ўйлаб топдик: «интернационал бурч»! Ҳа, истайсизмн, йўқми, бу соҳада сталинча ақидалар, муқим яшаб келаётир, эҳтимол, шунинг учундир, фариштадек бегуноҳ, беозор йигитларимиз хизмат бурчини ўтай туриб ногаҳоний ўлимга дучор бўлишмоқда?! Зеро, бугун

махв этилаётган сталинча сирли шафқатсизликларни эслатмайдими бу сизга?!

... Керосин сепилган олов каби, нолаи фиғон аланга олиб бирдан кўкка ўрлади: Тиббий ёрдам ишораси туширилган сарғиш машина қия йўлдан эниб келаётган эди. Ғилдираклари майсаларни эзиб-янчиб борди-да, кўнкайиб турган уйнинг биқинида тўхтади. Ҳалидан бери айтиб йиғлаётган аёллар энди уни муштлашганча қақшашар, уларнинг оху фарёдига сира чидаб бўлмасди. Талотўп ичида машина деярли кўринмай қолди. Ниҳоят, миқтигина ўзбек лейтенант минг тавалло билан тўдани хиёл орқага сурди, шундан сўнггина машинанинг орқа эшиги очилди ва ранги қув учган катта лейтенант, бир эмас, иккита аскар йигит, тагин аллаким — у сипойи кийинган эди — тушиб келишди. Рост, улар билан бировнинг зиғирча иши бўлмади, барча бирдек машина ичига талпинар эди. Кишилар бутун вужуди билан интилган нарсани авайлаб кўтарганча олиб майсалар устига қўйишди: Қизил мато билан ўралган тобут эди у!..

Нималар келмайди шунда хаёлга?!

Катта лейтенант бошини солинтирган кўйи бизга яқинлашди, аввал зимдан синовчан назар солди, сўнг мурувват кўзғовчи синиқ овозда: — Чекишдан борми, йигитлар? — деб сўради.

— Унинг ичидаги нима? — деди унга жавобан Фарҳод Бобожонов, мен унинг ҳамиша сокин юзида силқиб турган қаҳрни кўрдим, ёноқлари ҳам пир-пир учаётган эди.

— Мархум.— Катта лейтенант бу гапнинг чувалашишини истамасди, шунинг учун бўлса керак, шоша-пиша, жуда хокисор оҳангда изоҳ берди: — Бахтсиз ҳодиса, бояқишни ток урган — 380 киловатт. Очиқ ётган кабелни... — Унинг гапига ҳеч ким ишонмади: Дафн маросимида йиғилган кишилар барибир темир тобутни очиб, жасадни қайта тииббий текширувдан ўтказишни талаб қилишди, аскарнинг отаси: «Бир натижа чиқармикан?», дея пайсалга солган эди, «Тошкентдан манави кишиларни худо етказди, шулар ҳам биз билан бирга боришади», дейишди. Биз рози бўлдик.

Саидахмад Мирзатоев жасади солинган темир тобут тагин сарғиш машинага ортилди. Муштипар онаизор жнгарбандининг ҳатто ўлиги ҳам кўлидан чиқиб кетаётганлигини кўриб, ер муштлаб қолаверди. Кўргуликнинг аччиқ мусибати каммиди унга? Шунча ситам етмай турганмиди? Лекин начора?

Одесса вилоятида жойлашган ҳарбий қисмда ўтказилган илк тиббий текширув хулосаси кўнгилда шубҳа ва гумон туғдирган, устига-устак, кейинги пайтда ўлиги келган ургутлик, иштихонлик, пойариқлик аскар йигитларнинг деярли барчасини «ток урган!». Қисматдошлар кўргулиги замирида қандайдир носоғлом, пинҳоний саъй-ҳаракат яширин бўлиб туюлмайдими сизга?

Киров номидаги хўжаликнинг «Ғаллакор» қишлоғидан токи Пойариқ ноҳия марказига қадар озмунча йўл эмас: тагин лойгарчилик, уйларни, кўприк ва йўлларни сел ювиб кетган. Қолаверса, ўша якшанба жумҳурият халқ депутатлигига қайта сайловлар бўлаётган кун эди. Пойариқда бўш ўрин бўлиб, унга даъвогарлар ичида биринчи котиб Саъдулла Бойзоқов номзоди ҳам бор. Эҳтимол, каттаю кичик раҳбарлар сайлов участкаларида, шунинг учун ҳам тиббий текширув ўтказувчи ҳакимни топа оламизми-йўқми, деб ташвишда эдик. Йўқ, ноҳия фирқа кўмитаси биринчи котиби қабулхонасида уч-тўрт масъул ходим, котиба қиз телекўрсатувни томоша қилиб ўтиришган экан. Уларга ташрифимиз сабабини айтдик, бироқ жумҳурият телевидениесининг пурмаъно кўрсатуви, фикри ёдларини тамомила банд этганми, зиғирча зътибор қилишмади ҳам. Эҳтимол, бизнинг ташвишимизни тушунишмагандир, ўзи шундай-ку, ахир, танимаганни сийламайдилар, сийланмаганнинг гапи эса ерда қолади. Биринчи котибни йўқлаган эдик, у киши чиқиб кетган, дейишди. Тиббий текширув ўтказувчи ҳакимни топишда ёрдам сўраган эдик, бугун дам олиш куни бўлса, ким қаерда юрибди, биз қаёқдан билайлик, дея елка қисишди. Шундан кейин Ҳамроқул Аскар секин борди-да, аввал телевизорнинг унини ўчирди, сўнг кечирим сўраб, айтдики, шундоқ икки қадам нарида бир аскар йигитнинг ўлиги турибди, унинг қариндош-уруғи турибди, қишлоғида буларни кутиб эли

турибди! Улар имдод тилаб келишган сизга! Жилла курса, шуни ҳурмат қилинг!

Ҳамма нарса кеч тушунилади. Инсон тақдири ҳал бўладиган шундай нозик дамда бу идорадагилар нечун вазмин сукут сақлашганлигини мен кейин англадим, назаримда, улар барчасини беш қўлдек билар, ҳатто бизга қоронғи бўлган сирданда воқиф, шунинг учун ҳам, беҳайр бу ишга аралашни сира-сира исташмас эди. Қолаверса, қўлларида бу юмуш билан шуғулланинг деган кўрсатма ҳам йўқ, бу хилдаги масалалар уларнинг вазифа доирасига кирмайди, хуллас, шундай деб ҳисоблашади. Шунга одатланишган. Биз эса уларнинг тинчини буздик. Ҳолбуки, темир тобутда оқиб келаётган жасадлар янгилик эмас! Азалий ақидалар ва ҳамон давом этаётган эскича қарашлар.

Ҳа, уларнинг беписанд муомаласидан шу англашилари эдики, ҳар қанча уринган тақдирда ҳам, бу саъй-ҳаракатдан ҳеч бир натижа чиқмайди. Юрагим сиқилиб кетди, яшириб нима, бундай пайтда киши ҳатто шундай ишга ўралашиб қолганлигиндан пушаймон бўласан, зеро, қандайдир бир йигит: «Қўлингдан нима ҳам келарди?» деган каби ич-ичидан кулиб қараса, тинглашни ҳам истамаса ва кейин сен у қандай кучга таянаётганлигини сезсанг, шу куч қошида ўзингнинг чиндан ҳам ожиз эканлигингни ҳис этсанг, алам қилмайдимиз?!

Секин кўчага чиқдим. Осмон қовоғини солиб олган, тўзғиб юрган увада булутлар гоҳо чак-чак томчилар, кўкларнинг сўник қуёши кунботар сари силжий бошлаган эди.

Сарғиш машинанинг орқа эшиги очилди-да, қора чопон кийган афтодаҳол қария тушиб, менинг ёнимга келди; кейин билсам, марҳумнинг тоғаси экан у, ёши — олтмишда, исми — Ўроқбой. Уч ўғли ой бориб, омон қайтибди, тўртинчиси ҳозир хизматда экан.

— Энди ука-а, нима бўлсаям бир ёрдам қилингизлар! — ўтинди у. — Буёғини тезлаштиришсин, илтимос. Таъзияга келган жамоа тарқаб кетади, ахир!

Шундагина мен масаланинг нозик бир жиҳатини ҳис этдим: Тиббий текширувдан ўтказмай туриб, ҳеч бир одам қайтиб марҳумни ўша — ер муштлаб, қон қақшаётган аёллар, йўлимизга кўз тикиб ўтирган кишилар қошига олиб бора олмайди. «Шундай экан, нега энди уззу-кун ўликни оворай сарсон қилдинглар?» деган таъна-маломот ҳар бир қарашда акс этиши муқаррар. Ҳар бир кўнгилда тоабал жуда нохуш асорат қолдиради бу. Шунинг учун ҳам шартта изимга қайтдим, қабулхонага чиқсам, Ҳамрокул ҳалиям телефон кўндоғини қулоғига босганча рақам терар, хонадагилар эса хушламайгина уни ҳамон кузатиб ўтиришар эди. Баногоҳ у тетикланди; кудукқа умидвор қичқираётган каби илтижо билан деди:

— Ало-о! Ало-о! Менга ўртоқ Абдурахмонов керак эдилар!

Вилоят фирқа кўмитаси биринчи котибининг исму шарифини эшитгач, ўтирганлар бирдан сергак тортишди ва шу пайтгача ўзлари эътибор қилмаган одам юзидаги ҳар бир ўзгаришни диққат-эътибор билан кузата бошлашди.

— Ало-о, Пўлат Мажидович, саломалайкум, мен Ёзувчилар уюшмасидан, Одил Ёкубовнинг ёрдамчисиман. Бир қатор шоиру ёзувчилар Пойарикқа келган эдик, ҳеч қутилмаганда, нохуш бир ходиса устидан чиқиб қолдик. Шу десангиз, бугун бир аскар йигит... Шундай, шундай Пўлат Мажидович!.. Шундай! Раҳмат Сизга, мингдан минг раҳмат, Пўлат Мажидович. — У телефон кўндоғини жойига қўйди, назаримда, шу лаҳзадан бошлаб, кўмита томирида тўнғиб қолган қон тагин кўпириб оқа бошлади. Мен «хўш нима бўлди буёғи?» деган маънода унга саволчан назар солдим.

— Ҳозир комиссия тузиб жўнатаман, шахсан ўзим охиригача назорат қиламан, дедилар.

Елкамиздан тоғ қулаб тушгандек эди гўё. Рутубатли хонани тарк этиб, кўмита ҳовлисига чиқдик. Ҳар бир лаҳзаси ҳисобда бўлган вақт ўтиб борар эди. Йўқ, орадан бир пиёла чой ичгулик фурсат ўтмаёқ Саъдулла Бойзоқовнинг ўзлари ҳам келиб қолди. Тафсилотлардан хабар топгач, у киши қаттиқ афсусланди.

— Пўлат Мажидович эрталаб ноҳияда бўлган, лекин у кишига бу ҳақда айтмаган экансизлар.

— Айрим кишлоқларни сув босди, уйларни сув ювиб кетди, шу билан овора бўлиб десангиз... Э-э, аттанг, аттанг!

— У киши бу масалага жиддий қараётир. Саъдулла Бойзоқов ҳам кўрсатма бердиларки, тиббий текширув ўтказувчи ҳақим, ноҳиянинг бош ҳақими, прокурор ва ички ишлар бўлими бошлиғи зудлик билан топиб келинсин! Тиббий текширув ўтказиш учун шунча расмий ташкилот раҳбари жалб этилиши зарурлиги етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган эди. Орадан бирон соат вақт ўтгач, шу ҳол ойдинлашдики, ҳали бу ҳолва экан. Биринчи котиб ҳақимларга ва шахсан прокурорга «ўлим сабабларини аниқлайсиз, натижасини шахсан менга маълум қиласиз, лозим бўлса, жинорий иш қўзғаш ҳақида хат ёзасиз», дея кўрсатма берди. Шундан кейин, ҳеч қутилмаган парокандалик содир бўлди. Гап нимада эканлигини ҳали биз англаб етмасдан, Ўроқбой оқсоқол ҳаллослаб қошимизга келди-да: — Вақт кетиб қолди-ку, а? — деди эзилиб.

— Ҳозир. Буёғи кўз очиб-юмгунча ҳал бўлади, оқсоқол.

— Э-э, сизлар эшитмапсизлар-да, а? Ахир, прокурор укамиз, бўлмайди, бундай қилишга менинг ҳақим йўқ, деди-ку? Ана, у кетяпти, кўрдингизми?

Оқсоқолнинг жониққанича ҳам бор: Чиндан ҳам, қора плашч кийган рангпаргина прокурор йигит тумшайганча кетиб борар эди. Эрталабдан буён узлуксиз давом этаётган сансолорлик юракларга тўкилиб кетганлиги учун ҳам, шартта унинг йўлини тўсиб чикдик.

— Хўш?

— Менинг ҳақим йўқ.

— Нега? Нима учун ҳақингиз бўлмас экан, қачонки биринчи котибнинг шахсан ўзи кўрсатма берган тақдирда?

— Барибир, ҳақим йўқ менинг.

У — Баҳодир Саъдуллаев — йигирма саккиз яшар йигит, айтишича, жасад ҳарбий қисмда тиббий текширувдан ўтказилган, қайта кўрик қилиш учун эса вилоят миқёсида нуфузли комиссия тузилиши, комиссиянинг ишга киришиши ҳақида у қарор қабул қилиши лозим экан. Шу қарорни мен чиқара олмайман, дейди прокурор укамиз. Нега десангиз, ҳали комиссия келмаган, нега десангиз, унинг ҳақи йўқ эмиш, бугун якшанба ва ҳоказо, ва ҳоказо. Тоғдек важ-карсон. Енгиб ўтиш маҳол бўлган расмиятчилик. Нима ҳам дея оласан киши? Лекин, шунга имоним комилки менинг, мабодо шу йигитнинг, дейлик, бирон жигарбанди ҳарбий хизматга қақирилгудек бўлса, шубҳа йўқки, на кечаси, на кундузи тиним нима — билмайди у. Ҳар қандай қонунни четлаб ўтиб, жониачир кишисини жумҳурият ҳудудида қолдиришга уринади, қолдиради ҳам. Бироқ назарида охир-оқибати у қадар хайрли туюлмаган адолатли ва савоб ишдан зўр бериб ўзини четга олиб қочади.

Зўрнинг зуғуми билан ноҳия касалхонасига Баҳодиржонни ҳам сургалаб бордик, лекин шундан кейин ҳам қани энди у бир зум тинчлик билса денг, ҳали бош ҳақимни, ҳали тиббий текширув ўтказувчини, ҳали ички ишлар бўлими бошлиғини четга тортади, уйи куйган одамдай бесаранжом, ташвишлана-ташвишлана бир нималарни уқтиради уларга.

Ўн бешинчи апрель куни ўзим шоҳид бўлган жамики тафсилотни батафсил ёзишдаи мақсад, мен ўйлайманки, ўша — анчайин важларни рўқач қилаётган, ўзларини ҳар ёнга ташлаётган маҳаллий тармоқ раҳбарлари бевосита жавобгар шахслардирлар, аскарлар ўлими бундай тус олишида улар ҳам жиноятни содир этаётганлар билан теппа-тенг айбдорлар. Агар, ҳар бир фожиа асорати ўз вақтида изчил ўрганилса, ўлимга олиб келган сабаб ойдинлашса, биринчидан, чиндан бахтсиз ходиса рўй берган бўлса, буни билгач, ота-оналар юрагидаги ҳовур ва алам босилади, халқ ичида қаҳру ғазаб, норозилик илдиз отмайди; иккинчидан, қотиллик содир бўлган тақдирда, гуноҳкор аниқланса, у жинорий жавобгарликка тортилса,— тўғри, бу саъй ҳаракат на жувонмарг бўлган йигитнинг ўрнини босади, на ота-она юрагидаги доғу ҳасратни, — бироқ жиноят юзасидан берилажак жазо фақат шунинг учунгина эмас-ку, ахир, жамиятнинг ҳар бир аъзоси, миллатидан қатъи назар, тенг кадр-қимматга эга эканлиги, унинг ҳақ-ҳуқуқини

муҳофаза этадиган қонун мавжудлигини англамайдимми бу!? Адолатсизликни бартараф этиш, ўзгаларни хушёрликка ундаш, бинобарин, кенг қулоч отиши мумкин бўлган зулм ва жаҳолатнинг олдини олиш эмасми бу?!

«Ўтган йили ноҳиядан юзлаб йигит ҳарбий хизматга чақирилди. Шу йилнинг ўзидаёқ бир неча тобут келтирилди, 34 нафар йигит ногирон бўлиб қайтди, — жумҳурият Олий Советининг ўтган сессиясида Иштихон ноҳия фирқа кўмитасининг биринчи котиби, депутат Тўракул Йўлдошев шундай деди. — Коми АССРда бир йигитимизни калтаклашди... Фрунзе шаҳрида йигитларимиздан бири ном-нишонсиз йўқолди...»

Бироқ уларни хизматга узатган, демак, биринчи навбатда ҳимоя қилиши лозим бўлган ноҳия, вилоят ҳарбий комиссариатлари жим, йилига 430 тобут келса-ю, ўзларига бунинг ҳеч бир дахли йўқ каби, улар сукут сақлашса?! Жон-жаҳдлари билан биринчи тиббий текширув хулосасини ҳимоя қилишса, ёпиқ тобутнинг ёпиқлигича кўмилиши учун жонларини жабборга беришса? Буни қандай тушунмоқ керак?

Фавкуллда тадбиркорлик? Журъатсизлик? Ва ёки хиёнатми бу?..

Токи темир тобут ўликхонага элтиб, темир стол устига қўйилмагунча катта лейтенант Сергей Савенко бирмунча хотиржам, барчани бадгумонликда айблаш билан овора эди Бироқ тобут очилиши аниқлангач, аввалига у бесаранжон бўла бошлади. Кейин келиб, бизга ўтиндики, ҳарбий қисмдаги елкадош дўстлари Саидахмаджоннинг дафн маросимида ишлатсинлар учун, яъни ота-онанинг оғирини енгил қилиш ниятида, пича пул жамғаришган, бир минг тўрт юз сўм, шуни биз ё унинг қариндош-уруғига ва ёки отасига топширсак!

Аламингни чандон ўртайдиган таклиф. Унга жавобан нима ҳам дея оласан киши? Сенинг хайриянгга зормиди улар?

Вилоятдан келиши кутилаётган тиббий текширув ўтказувчи бош ҳаким ва комиссиядан ҳамон дарак йўқ, қуёш зса хиёл қизарганча мағриб уфқига оға бошлаган эди. Уззу-кун тик оёқда турган кишиларнинг тоқати тоқ бўлган назаримда, шунча елиб-югуриш, барча-барчаси бирдан ўз аҳамиятини йўқота бошлаган эди.

— Очса, очиб қўя қолишмайдимми! — деди Ўроқбой ака ҳом ҳорғин товушда. Қариндош-уруғи, сизлар, катталар шу ерда бўлса! Ёки шунча одамнинг гапи ҳеч қаерга ўтмайдимми, а?!

— Москва кўзёшларга ишонмайди-да. Ўроқбой ака, тушунмадим, деган каби хиёл энгашиб, менга кулоқ тутди.

— Миллион одам йиғилиб, даъво қилгандаям ўтмайди оқсоқол. Ҳужжат бўлиши керак, расмий ҳужжат!

— Ўлиб кетган киши учун ҳужжат нима керак?

— Ўлганлар учун эмас, тирикларни ҳимоя қилиш учун, оқсоқол...

Ҳамроқул Асқар асабий, идора томон юрди ва бир оздан сўнг хиёл чехраси ёришиб ичкаридан чиқиб келди: — йўлга чиқишганига анча бўлибди.— Шу чоғ Сергей Савенко аллақандай хира суратларни бизга узатди, бетон устида ётган, йўғонлиги билакдай келадиган, майишган жойи эса титилиб кетган кабель тасвири...

— Нима бу?

— Мирзатоев босиб олган кабель.

— Босиб олганида оёқяланг бўлганми у?

Сергей Савенко бизга мўлтираб қаради, афтидан, калаванинг учини йўқотиб қўйган эди.

— Биласизларми, — деди у ҳеч кутилмаганда, — кейин уни массаж қилишган, айрим жойлари шунда кўқарган ҳам.

— 380 киловат ток урадию одам боласи соғ қоладими, а? Жизғанаги чиқиб кетгандир, ахир?

У бизни деярли эшитмас, гарангсиб қолган каби нуқул ғулдиради эди: — Оёғи... чап оёғи...

— Ҳали дафн маросими бўлади, бориб халқнинг олдида сўровчиларга шу гапларни айтасиз, Сергей Федорович?

— Тушунсангизлар-чи, менинг айбим нима, бормайман, деб худонинг зорини қилдим, барибир жўнатишди. Менга осон тутасизларми? Хэх, ўша...

— Оёғига нима қилган?

— Тиззадан пасти... суяклари синган. Ниҳоят, тобутнинг темир қопқаси олинди.

Саксон тўққизинчи йилнинг 12 декабрида ҳарбий хизматга кетган ўн саккиз яшар йигит ҳозир узилган гулдай бўлиб тобутда ётар эди. Эгнида аскарлик кийими, оёқяланг, оёқлари устида — юлдузча қадалган фуражка. Гўё ҳозир жони узилгану шу бўйи қотириб қўйишган. Фақат кимдир обдон бурнини эзгилаган, ҳа, дарвоқе, юзлари хиёл сарғайган, буришган лабларида, ҳа, ҳа, лабларида беомон оғриқдан инграниш асорати из қолдирган, иягида, ёноғида, манглайида заха еб, қотиб қолган қонни эслатувчи қоп-қора доғлар. Унга кўзи тушган заҳоти шўрлик ота ўкраб юборди:

— Э-воҳ! Болам бечорани уриб ўлдиришибди-ку! Нима гуноҳи бор эди унинг, худойим?!

Мен ҳаким эмасман, шунинг учун ҳам ортиқча сўз «айтишдан ўзимни тияман, бироқ ўз кўзим билан шуни кўрдимки, чиндан ҳам марҳумнинг ўнг билагада иккита ботиб кетган қонталаш из, тирсакдан юқори ва чап қўлида, ўнг оёғининг тўпикдан юқори қисмида кўкарган жойлар мавжуд эди, чап оёғи тиззадан пастдан синган, терининг бирон қаричи тикилган бўлиб ҳамон қонталашиб турар эди.

«Кабелни босиб олган» товонларда эса ҳеч бир асорат сезилмас, зоҳиран куйиш, пайларнинг тортишпб қолиш аломатлари йўқ эди: Текширув ўтказган ҳаким бунинг барчасини қайд этди, фақат хулосавий ҳукм чиқаришга шошилмади, нуфузли комиссия келишини кутди. Бу пайтга келиб Сергей Савенко ҳам, бошқа ҳарбийлар ҳам кетиб бўлишган эди.

— Қилса бўлар экан-ку?! — деди кимдир чексиз бир надомат билан. Мен товуш келган тарафга юзландим. Эллик ёшлардаги вазмин бир киши ариқ бошида чўнкайиб ўтирар, ғам тўнган кўзларида армон ва ҳасрат акс этар эди. — Боламнинг ўлигини шу ерга ҳам, бўлак жойларга ҳам олиб бордим, йўқ, қайта текширув ўтказишга журъатлари етмади. Ёзмаган жойим, қилмаган саъйи ҳаракатим қолмади, ука. Ўзимдан ўтганини ўзим биламан, аёлимни айтмайсизми, қўйган нарсасини жойидан топа олмайди, ҳамон хаёли жойида эмас, э-э нимасини айтасиз...

У — Файзулла Рўзиқулов — Наримонов номидаги қароргоҳда яшайди, касби — шофёр. Ўғли — Зиёдулло Рўзиқулов хизмат қилатуриб, 442-госпиталга тушган ва бултур биринчи август куни вафот этган. Шундан беш кун бурун Файзулла ака аёли билан Ленинград вилоятига борган ва ўғлини кўриб қайтган. Иккинчи август куни телеграмма олганки...

— Эртаси куниёқ биз етиб бордик, — дейди у. — Гўё ўғлим кимёвий тарзда заҳарланган эмиш. Ишонгим келмади. Ахир, у олти кун касалхонада ётган-ку, малакали тиббий ёрдам кўрсатиш наҳотки шунча қийин бўлса? Нега энди кўзи тириклигида бизни чақиришмади? Нега тиббий текширув ўтказилаётган пайтда ичкарига бизни киритишмади? Жасадни минг машаққат билан олиб келгач, удумга кўра, ювиш учун уни темир-тобутдан олаётгандагина барчаси равшан бўлди. Ана Мамаражаб Нугаев, Ҳиммат Эргашев — уруш қатнашчилари, шулар гувоҳ. Норжигит Саноқулов, Қулмамат Хидиров — оқсоқолларимиз, шулар гувоҳ, қирқ икки нафар киши — тиббиёт ходимлари дейсизми, ҳуқуқшунослар дейсизми, зиёлилар дейсизми, шулар гувоҳ, шулар ўз кўзлари билан кўришди: Ёноғи кўкарган, ўнг ўмров суяги синган, нақ юраги устидан пичоқ санчилган... Бошимни урмаган тош қолмади, ука, қай бирига куяримни ҳам билмайман: Ўн тўққиз ёшида жувонмарг кетган жигаримгами ёхуд ёш боладай алдашмоқчи бўлишганигами?.. Бу «имтиёз»дан келиб чиқиб, ўша қаттоллар бундан беш бағтарини қилишмасмикин? Қайтиб бордим, рота командири Ерошкиндан, полк командиридан, штаб бошлиғидан: «Агар, сизларнинг фарзандингизниям шундай қийнаб ўлдиришса, нима қилган бўлур эдингиз?» деб сўрадим, тумшайиб ерга қарашди улар. СССР Бош прокурорига уч марта, СССР халқ депутати марҳум академик А. Д. Сахаровга, Ленинград ҳарбий гарнизонига, Ҳарбий

Бош прокурорга икки марта, СССР Мудофаа министрига, СССР Соғлиқни сақлаш министрига мурожаат қилдим, улардан ҳам шундан ортиқ жавоб ололмадим... Жудолик ситами. Унга хайрихоҳ, ҳамдард бўлиш бошқа, кўргулик бошга тушганида, юракдан шу ситамни кечирिश бошқа. Бу дунёда фарзанд доғидан кўра мусибатлироқ кулфат бўлмаса керак.

Тераклар учига илиниб қолган куёш, шоир айтмоқчи, шарт узилган бошга ўхшаб, куйига эна бошлади. Худди шу пайт дарвоза ланг очилди-да, тиббий текширув бўйича вилоят бош ҳаками ичкарига кириб келди. Дафъатан, у ҳарбий қисмда ўтказилган тиббий текширув хулосаси билан танишиб чикди ва айтдики, бу қонуний кучга эга эмас, негаки, ток урган тақдирда терининг жароҳатланган қисми кесиб олинади ва махсус тарзда, етти кун мобайнида тадқиқ этилади, сўнг текширув якуни қайд этилган жойга қўйилади. Ашъвий бу далил йўқ, қолаверса, аскарнинг ўлимидан буён атиги уч кун ўтибди, холос. Демак...— У шундай деди-да, темир тобут турган хонага қараб юрди...

Қора хуфтонда мотамсаро қишлоққа кириб бордик... Сўзлашгулик ҳолимиз қолмаган, бироқ машинадан тушишимиз билан, кишилар, эрталабдан буён туз тотмаган, бетоқат, бизнинг йўлимизга кўз тиккан кишилар сел каби тошиб, тўрт тарафдан устимизга ёпирилиб кела бошлашди. Шундагина мен халқ деб аталмиш асов бу кучнинг қудратини илк дафъа ич-ичимдан ҳис этдим, худо кўрсатмасин, агар ғазабга мингудек бўлса, шундай бир беомон тўфонга айланадики, ҳеч бир тазйиқ уни даф эта олмайди. Ҳозирча у бетоқатлик билан бир нарсани, фақат бир нарсани билишни истар эди, холос: Ҳарчанд аччиқ бўлса-да, бор **ҲАҚИҚАТНИ!**..

ҚИРҚ БИРИНЧИ КАСБ

Ҳабибулло Зоҳидов Марғилонда яшайди. У Афғонистондаги қора урушда «Қизил юлдуз» ордени билан тақдирланди, лекин иккала оёғидан жудо бўлди.

Ҳабибулло оғир мусибатни енгиб, қайноқ ҳаёт бағрига қайтишга ирода топа олди. Ҳозир касаначилик билан шуғулланмоқда. У тайёрлаган пойабзалларнинг бозори чаққон.

Бу ҳасратнинг адоғи йўқ,
Юракка тиғ ботиргай.
Унинг икки оёғи йўқ.
Аммо тикар ботинка.

Ой қизларнинг оёғига
Ярашиқли бўлсин деб,
Зар ип билан сиёғига
Нақш солиб берар зеб.

У тиккан соз туфлиларни
Кийиб чаққон болалар,
Кўклам чоғи адирлардан
Терар алвон лолалар.

Ўз тикканин ўзи фақат
Тушларида кияди.
Менинг эса уни ўйлаб
Юрак-бағрим куюди.

Фидойилик ҳар ўзбекка
Қирқ биринчи касбдур.
Ялангоёқ юртда доим
Фидойилар косибдур.

Эътибордан қолган юртнинг
Бўлмас сийрат сиёғи,
Ўғлин жангга солган юртнинг
Йўқдир асли оёғи.

Оёғи йўқ, эл корига
Ярамаган зотларнинг.
Оёғи йўқ, туққанига
Қарамаган «ёт»ларнинг.

Бу ҳасратнинг адоғи йўқ,

Баҳори йўқ, кузи бор.
Унинг икки оёғи йўқ,
Аммо босган изи бор!

ОЙ БОРИБ, ОМОН ҚАЙТМАГАН БОЛАМ

Ўсмир ҳарбий хизматга ўз оёғи билан, соғ-саломат жўнаб, уйга темир тобутда қайтди...
Жувонмарг бўлган йигит ота-онасини, бобосини,
укаларини ва қорабайир отини яхши кўрарди...

Редакцияга мактуб

Мен энди нмма қиламан дунёда!!

Ўн саккиз йил кўзимнинг қорачиғидай авайлаб катта қилганим, зийрак, ақл-фаросатли суянчиғимдан — фарзандим Шарофиддиндан айрилиб қолдим.

1987 йили мактабни битиргач, Ғаллаоролдан Қаршига бориб, қишлоқ хўжалигини механизациялаш техникумига ўқишга кирди, иккинчи йили Совет Армиясига чақирилди. Қарши шаҳар вокзалидан мен билан кучоқлашиб, ўпишиб: «Отажон, йигитчилик!» деб бағрига босиб, яхшигина кайфиятда жўнаб кетди.

Мана, беш ой қолганда, темир яшиқда шишиб кетган жасади келди. Мен жасадни кўриб ҳушимдан кетибман. Укол қилиб, дори-дармон билан оёққа турғизишди. Ўзимга келган заҳоти яна болагинамни кўргим келди, бир кўрай, деб ёлвораверганимдан сўнг фақат жасадини кўрсатишди, юзини кўрсатишмади. Лаҳадга кўйиб, кўмиб келганимдан кейин ҳам ўзимга келолмадим.

«Ўлди», деб телеграмма олдик. Одамнинг ишонгиси келмайди. Хизматнинг қийини ўтган, энг охирги хатларида ҳам заррача ҳафагарчилик билинмасди.

Лекин, инсоф билан айтишлар, ҳеч бўлмаса, ўлигини ҳурмат қилишса бўлмасмиди?! Телеграммани олиб, жўнаб кетган укаларим — Бахтиёржон ва Рофижон шундай ҳикоя қиладилар: «Бориб кўрсак, бешта ўлик бетон устига ётқизиб қўйилган экан, бири таниб бўлмайдиган даражада шишиб кетган. Шарофиддинники ҳам энди айний бошлаган экан. Жасадлар дориланмаган музлатилмаган, хор бўлиб ётибди. Бир-икки кун кечиксак, нима бўларди?! Пул билан самолётни гаплашдик. Тобут йўқ. Пул берамиз десак кўнмайди. Ароқ топиб келсанг, ясаб бераман, дейди. Ароқ талонга экан. Бир лейтенантдан 70 сўмга талон олиб, ароқ келтириб бердик... Ўликни уйга олиб келгунча буткул шишиб кетди...»

Во дариғ, болагинамнинг ўзи хизматга кулиб чиқиб кетган уйга ўлигини қўйдик. Ҳидига туриб бўлмайди. Исириқ, ўт ёқиб ювдик, кириб хайр-хўш қилиб ҳам бўлмади.

Совхозда яшаймиз. Агар фермада бир қўй ўлса, камида тўрт гувоҳ билан акт қилиб, имзолаймиз, териси ва туёғини ашёвий далил тарзида қўшамиз, ноҳия, вилоят агросаноат раҳбарлари олдида ҳукуматга ҳисоб берамиз... Одам ўлса-чи! Ҳеч ким сўрамайдими! Одамнинг давлатга совхознинг қўйичалик кадри йўқми! Менга келиб, хизмат қилган еридан ҳисоб бермайдими? Мен боламни осонлик билан катта қилганим йўқ эди...

Ўн саккиз йил бола боқиб, ҳукуматга шу учун бердикми! Уч укаси катта бўлмоқда. Эртаиндин уларга ҳам повестка келса, тартиби шунақа бўлган армияга энди уларни қандай жўнатаман. Жўнатмайман, десам ҳақим бордир!..

*Мусурмон Абдусаломов,
Ғаллаорол ноҳияси Ғафур Ғулом номидаги
совхознинг 1-бўлими».*

Мен бу қишлоқни узоқ деб ўйламаган эдим. Ғаллаорол Тошкент — Самарқанд йўлининг чап

томонида, Гафур Гулом совхози эса 55—60 км ичкарида экан. Бир соат юриб, йўлда бир кишинигина учратдик. Йўлнинг икки ёни поёнсиз саҳролар, кенгликлар; қуриган шўра, сариқтиканлар, фақатгина янтоқ кўкариб турибди. Унда-бунда қайирлардаги булоқлар теварагида қишлоқчалар пайдо бўлган кўринади. Бу қишлоқларнинг номи ҳам шундан. Жарбулоқ, Сафарбулоқ, Тошбулоқ, Қизилбулоқ, Коризкудук... Топономия билан шуғулланадиган олимларимиз шу ёқларга борсалар қизиқ номлар этимологиясини ўргансалар бўлади: Бешбола, Жума, Хатча Жума (бу қишлоққа тоғ хат солиб ўтган), Оққовун, Қоратош...

Биз шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги тафовутни йўқотиш ҳақида керилиб гапириб келдик. Бу қишлоқларни кўргач, мен ҳали ҳеч иш қилганимиз йўқ, деган фикрдаман. Ҳали феодализм давридаги аҳволда қолиб кетган ерлар жуда кўп экан. Мабодо, XVII аср ҳақида фильм олинса, харажат қилиб, павильон ясатмай, ўша ёқларга бораверса бўлади. Газлаштириш, канализация ҳақида ўйлаш — ёзнинг ўртасида қорни орзу қилишдай гап. Лойсувоқ томлар, толёғочдан қурилган кўприклар, чанг-қўпар йўллар... Жамият бу олис гўшаларни, қадам етмас қишлоқларни унутган!.. Аммо уларнинг фарзандларини ҳарбий хизматга олишни унутмайди. Ўйлаб қоламан: Давлат ва шахс муносабатлари қандай белгиланади — давлат бизга нима берди, биз давлатга нима бердик?..

Мусурмонкул ака ўғли Шарофиддинни берди!

Чўнтагимдаги хат кўкрагимни куйдиради.

Мен билан бирга борган ноҳия ижроия кўмитаси ходими қишлоқ шўроси биносида тушиб қолди. Ўлик чиққан уйга бориш, ярасини янгилаш оғир... Қишлоқ шўроси раисининг ўринбосари, дўстимиз Муртазо ва Баҳром — тўрт киши кириб бордик. Сўрашдик, ўтирдик, юзга фотиҳа тортдик.

— Ўлигини шу хонадан чиқарганмиз, — хўрсинди ота.

Орага жимлик чўкди. Шкаф устида шахид йигитнинг суратлари. Бирида мактаб пайти, бошқасида — аскарлик кийимида, яна бирида — от миниб тушган. Умуман, у спортни, чавандозликни яхши кўрган. Хатларида ҳам ёзган... Мусурмонкул аканинг ижозати билан хатларни варақлайман.

У деярли ҳар куни ёзган. Отасига алоҳида, ойисига алоҳида, укалари, сингилларига алоҳида-алоҳида.

«Ассалому алайкум дадажон, чарчамасдан юрибсизми? Онамнинг соғлиқлари яхшими!... Хат ёзмай кўйдингиз. 2 ойу 17 кун бўлди сиздан хат олмаганимга. Сиз ёзмасангиз, ким ёзади, дадажон! Айтгандай, дўстларим юришибдимми?»

«Дада, Зайниддинжон йигитлар сафига кўшилиб қолдимми? Шухриддинжоннинг гапларидан маъно чиқяптими ё ҳалиям бурни оқиб юрибдимми? Телевизорда Халқ депутатлари съездини кўрдик. Дада, ҳали яхши замонлар келади. Хат ёзиб туринглар... 27 май, 1989 йил».

«Дада, сиз қирқиб юборган «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»даги мақолаларни ўқидим. Раҳмат. Овқат беришса, тортиниш йўқ. Руслар кўп. Сала (чўчка ёғи — К.Б.) билан у-бу қовуриб, еб турибмиз. Ўзингиз биласиз, мусулмонлар чўчка гўшти емайди. Бошга тушса, ноилож... Қозоғистонлик бир ўртоғим бор — Ерик деган, бир қочокни отиб ташлаган, шу учун отпускага кетади... 10.09.88».

«Фарғонада жанжал бўлибди, телевизорда кўрсатди, мен постда эдим, кўрганлар айтиб беришди... Ишқилиб, тинчлик бўлсин-да. 32 килолик тошни бир марта кўтардим, турникда 17 марта тортилдим, чопишдан ўн биринчи ўринни олдим. Отишдан «отлично», бир борганимда 6 та ўқ билан 3 та нишонни урган эдим, взвод командири: «Маладес, басмач!» — деб қўйди; деворий газетада ҳам мактаб чиқибди...»

«Солдат бўламан, деб ўйламаган ҳам эдим. Кийими қизиқ бўларкан. Болалар билан ўтирсак, куламиниз — бушлат катта-ю, иштон кичик, бировларни телпаги шалвираб осилиб туради... Умуман, қизиқарли. 15.12.87».

«Укажоним Шухриддин, отни миниб юрибсанми ё миндирмай олиб қочиб кетадими? Дарслар миянгни ачитгани йўқми, домлалар ўша-ўшами? Яхшилаб расмга тушиб, менга юбор — бир кўрай... 24.IV.88».

«Дадажон, Шухриддин тўғрисида оз-моз ҳафагарчиликни ёзибсиз. Дада, ўзингизни асранг, ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Уриш-сўқиш билан одам қилолмайсиз, қайтанга бўм-бўм бўлиб қолади, ўжар, қайсар бўлади... Ўзбекча рўзномалардан жўнатинглар».

Аскар йигитнинг мактублари. Нега мен бу хатларни келтиряпман? Уларда ота-онасини, укаларини, қишлоғини севадиган йигитнинг қалби кўринади. Бугун у орамизда йўқ, мактубларни ўқиб, қандай яхши бир йигитдан ажралганимизни кўнгилдан кечиряпман.

— Ўразали исмли ўзбек йигити ва Эрк исмли қозоқ йигит тобутни кузатиб бирга келишди. Сўрасак, иккаласи икки хил гапиради. Охири ноҳия ҳарбий комиссариатидагилар мени келган аскарлар билан гаплашмайсан, дейишди. Четга олиб сўрасам, қозоқ йигит: «Отахон, бизларга Шарофиддиннинг қандай ўлганини айтма, дизбатга қамаласан, дейишган. Хизмат тугасин, уйга келсам ёзиб юбораман», деди... Энди боламизни қайтариб бўлмайди. Аммо ҳақиқатни билсак кўнгил таскин топарди, - деди бизга Мусурмонқул ака.

Кўлимда унинг сўнги мактуби: «Дадажон, соғ-саломатман. Хизмат ҳам тугайди, юз кўришамиз. Катта отамга айтинг, мен боргунча ҳасса олмасинлар...» Бу мактуб йўлда бораётганда, Шарофиддин аллақачон дунёдан кўз юмган эди.

Телеграмма: «Ғаллаорол ноҳия ҳарбий комиссарига. Аскар йигит Абдусаломов Шарофиддин ўлди. Ота-онасига хабар қилинг...»

Ғаллаоролдан қайтдим, ҳарбий хизматдан келганлар, оқсоқоллар, йигитлар билан суҳбатлашдим ва бугун ҳарбий хизмат муаммолари ҳам улкан бир дардга айланганини сездим. Ўз мулоҳазаларимни сизга ҳавола қилгим келди.

Биз узоқ йиллар ҳарбий хизмат ҳақидаги ҳақиқатни айтмай келдик. «Давлат сири» номли ниқоб орасида қанчалаб адолатсизликлар кечаётгани аён бўлди. Албатта, давлат сири ҳам мавжуддир. Аммо аскар йигитларнинг турмуши, озиқ-овқати, ўй-кечинмалари — давлат сири эмас. Бугун шулар ҳақида ҳам сўзлаш керак!

Давлат сирини матбуотда асраш шарт эмас. Сирни менгача — мухбиргача асраш лозим. Мен билгач, у энди сир эмас, у — ҳаммага маълум «сир».

Биз бу ёқда — кўчада биров икки тарсаки урса ҳам, судга бериб, қаматамиз. Ахир, бир солдат ўлса, унинг айбдори кимлигини аниқлаб, жазолаш керак! Эҳтимол, қотил жазоланаётган ҳамдир. Аммо қурбоннинг ота-оналари тўлиқ маълумот ололмай ётибдилар. Ҳолбуки, бугун ҳарбий хизматдан ўлиб қайтаётганлар сони ошиб боряпти. Йўқ, буни мен ҳаводан олганим йўқ...

Афғонистонда ўлганларга сабаб топиш мумкин — ҳар ҳолда, у ёқда уруш, қирғин-барот бўлган. Хўш, мамлакат ичида уруш йўқ, қирғин йўқ, нега аскар йигитлар шаҳид бўлмоқда. Мен Мудофаа вазирлиги органларидан шаҳидлар сонини олишга кўзим етмай, дуч келган қишлоқ шўроларидан суриштирдим. Мана, айрим фактлар: Ғаллаорол ноҳия Ғўбдин қишлоқ Шўросидан: Исломов Нуриддин, Красноярскда хизмат қилган, хизмат охирига 15 кун қолганда ўлган; Усмонов Олимжон, Москва ҳарбий округида хизмат қилган, 1988 йил, 19 майда хизмат тугаган куни «томондан йиқилиб» ўлган; Тожибоев Аҳтам, Узоқ Шарқда хизмат қилган, 1988 йил 31 октябрда ўлган... Самарқанд вилояти Ургут ноҳиясидаги Ғўс қишлоқ Шўросида кейинги уч йил ичида бирдан бир неча йигитнинг жасади келди, ҳаммаси мамлакат ичкарасида ҳарбий хизмат қилаётган йигитлар, Ғаллаоролдаги Иттифоқ қишлоқ Шўросидан охириги уч йилда бир неча аскар йигитнинг ўлиги келди — Абдужабборов Шухрат, Саматов С, Бўрибоев Фахриддин, Абдусаломов Шарофиддин...

Ёронлар, бу йигитларнинг ҳар бири ота-онасининг дилбанди эди-ку! Бир йигит вояга етгунча қанчалар жафо чекади ота-она: тетапоя бўлганда, йиқилмасин, деб ҳадиксирашлар, ҳар

бегона шамолдан асраш, мактабга борса, йўлинн пойлаб ўтиришлар. Ўзи емай-ичмай едириб, ўзи ичмай-ичказиб ўстиришлар... У алп-қомат йигит бўлганда, мана шундай ўлиб кетаверса...

Аскар йигит ўлди!..

Бир оқибатсизлик мени хайратга солади. Ҳар гал йигитларпмиз ҳалок бўлгач, уларнинг уйларига хабар қилишади, ота-онаси, қавми-қариндошлари, дунёнинг у чеккасидан бўлса ҳам, бориб олиб келишлари керак. Харажатлар, оворагарчиликлар ҳам майли, аммо хабар келгунча, уриниб-суриниб боргунча, сўнг олиб келгунча, анча вақт ўтиб, жасад ириб адо бўлади, пешонасидан бир ўпиб сўнгги йўлга — дорулбақога жўнатмоқ учун яқинига йўлаб ҳам бўлмайди. Йигитни биров уриб ўлдирганми ёхуд ўзини ўзи ўлдирганми, касалликдан жон берганми, сувга чўкиб ўлганми, ҳарбий қисм у ҳалок бўлгач, уйига кутиб олишни хабар қилиб, тезда ўзлари йўлга олиб чиқса бўлмасмикан? Ахир, тиригида рўшнолик кўрмаган, нада бир қиз сочини силаб, куёвлик тўнини киймаган, гулдай ёшида хорликда ўлган йигитнинг, ҳеч бўлмаганда, ўлиги эҳтиромдан холи бўлмасин! Уни дунёга қайтариш қўлимиздан келмас экан, ҳеч бўлмаганда, жасадини эъзоз билан кўмайлик, қўлимиздан келадиган шу сўнгги яхшилиқни қилайлик, ахир!.. Бу бизнинг одамлигимизни унутмаганимиздан далолат бўлади.

Шарофиддиннинг ота-онаси ўғиллари ўзини-ўзи отганига ишонишмайди. Агар шундай бўлса ҳам, ўйлайманки, ҳарбий қисмда бу каби ҳодисалар чуқур ўрганилиши, агар, биров отган бўлса, айбдор жазоланиши, ота-оналар судга таклиф қилиниши, борса-борди, бормаса жиноий иш ва ҳукм нусхаси жўнатилиши, хулосалар баён қилиниши керак. Тоқим, турли кўнгилбузар гапларга ўрин қолмасин. Хўп, биров ўлдирмабди, ўзини-ўзи ўлдирибди, дейлик. Лекин одам хурсандчиликдан ўзини ўлдирмайди. Демак, ҳарбий қисмдаги маънавий-руҳий муҳит яхши эмас, демак, аскар йигит яшагиси келмай қолган, яшай олмай қолган. Аҳвол шундай қолаверса, эртага яна биров, индин яна биров шундай қилаверади... Навбатдаги қурбон ким бўлади?

Ўз-ўзини ўлдириш... Бу ҳодисанинг чуқур иқтисодий-сиёсий, маиший-маънавий ва руҳий сабаблари бор, албатта. Мен ҳарбий қисмларда ўзларини ўлдирганлар сонини билмайман, аммо мамлакат бўйича шундай маълумотга эгаман. СССРда 1984 йилда — 81 минг, 1985 йилда — 68 минг, 1986 йилда — 53 минг, 1987 йилда — 54 минг киши ўзини-ўзи ҳалок қилган. АҚШда ҳар 100 000 кишидан 12 киши, Англияда — 9 киши, СССР да — 19 киши ўзини ўлдирмоқда.

Йигитлар — халқларнинг мақтови, кўрки,

Наслнинг жавҳари, давлат таянчи.

Ғафур Ғуломнинг ушбу сўзлари ёдимизда бўлсин! Жамиятнинг келажаги, келинчақларимизнинг чеҳраси ойдин бўлсин десак, йигитларни асрайлик!

Мен шундай фикрдаман (агар сиз қўшилмасангиз фикрингизни айтинг): ҳозирги армия тартиби бизга уруш давридан қолган, сталинча структурадир. Конституцияда ҳар бир совет граждани ҳарбий хизмат қилиши кераклиги қайд этилган. Оммавий ҳарбий мажбурият — уруш ҳолатининг ҳосилдир. Бугун дунёвий сиёсатда аҳвол ўзгарди, илмий-техника революцияси олдимизга янгича воқелиқни кўндаланг қўйди, келинг, тарихан ўйлаб кўрайлик.

Хўш, йиллар давомида армия жамиятга нима бердию жамият армияга нима берди. Халқ депутатари съездида айтилди — биргина 1989 йилда армияга давлат бюджетидан 77,3 миллиард сўм ажратилди. (Ҳарбий космос—3,9 миллиард сўм). Ҳукумат бошлиғи Н. И. Рижков сўзи: «Ўн йиллар давомида мамлакат мудрофаа саноатига энг тажрибали, моҳир кадрларни йўллади. Давлат бюджети ҳисобидан илмий тадиқотларни таъминлаш учун ажратиладиган маблағнинг 75 фоизи ҳарбий тадиқотлар йўналишига ажратилди, қолган ҳаммага — 25 фоиз». («Аргументы и факты», № 33 (462)). Буни ўзимизнинг жўяли тилга ўгирсак, Шарофиддиннинг қишлоғи билан ноҳия ўртасида телефон алоқаси йўқ, «тез ёрдам» чақиролмай, касал узилиши мумкин; аммо товушдан тез учувчи ракеталар бор. Яна: ўзбек, деҳқонининг оғирини енгил қиладиган пахта машинаси яратилмайди-ю, парашютдан сувга ташласа, чўкмайдиган танклар бор!..

Академик А. Сахаровнинг ҳисоб-китобларига қараганда, бизнинг армия дунёда энг кўп

сонли армиядир. Ер юзидаги энг катта уч мамлакат (Хитой, АҚШ ва ГФР) армиясини кўшиб ҳисобласак ҳам, бизники кўп. («Огонёк», № 31, 1988 йил).

Ҳаётнинг ўзи ҳарбийлар сонини ва уларга кетаётган харажатларни қисқартиришни тақозо қилмоқда, чунки халқнинг дастурхони қуруқ бўлиб, қиличи катта бўлса, у — оч одам — бу қилични кўтаролмай қолади. Қайта қуриш сиёсатининг натижаси ўлароқ, дунёда давлатимизга нисбатан хайрихоҳлик кайфияти юзага келди. Бугун мамлакатимизга ҳарбий таҳдид хавфи йўқ. Бундай шароитда кўп сонли армияни ўн-ўн беш йиллаб ушлаб туриш оқилона иш эмас. Ҳарбий техниканинг замонавийлашуви, электрон ва компьютер қуроллари ишлаб чиқилиши, ернинг сунъий йўлдошлари ва ҳарбий фазо ютуқлари, янгича воқеълик яратди — энди уруш бўлса ҳам, бутун аҳоли қурол олиб майдонга тушмайди. Ўйлайманки, энди оммавий ҳарбий мажбурият шарт эмас!

СССР Олий Совети, халқ депутатлари буни англамоқдалар, айрим жўяли қадамлар қўйилди. 1995 йилга келиб, ҳарбий харажатлар 1,5—2 баравар қисқартирилади, шу беш йилликда бизнинг сир сақлаб келинган ҳарбий харажатимиз 30 миллиард сўмга қисқарди. 1995 йилга бориб, мудофаа комплекси ишлаб чиқаётган маҳсулотнинг 60 фоизи тинч мақсадларга мўлжалланган бўлади... Бу хайрли қадам.

Аммо ҳарбий қисмлардаги ҳозир аҳвол бизни ташвишлантиради. Йиллар давомида илдиз отиб келган икки касаллик бор — «дедлик» ва «маҳаллийчилик»... «Дед» — бу хизмат қилиб қўйган «отахон», унинг айтгани-айтган, дегани-деган. Янги борганлар устидан ҳақорат ва хўрликлар ёғилади. Рўзнамалар бир қозоқ йигитини қирчиллама совуқда ҳожатхонага миниб бориб келганликларини, у ўзини осиб қўйганини ёзишди. Ҳарбий хизматдаги бир аскар узоқ ғайри инсоний хўрликлардан кейин, ғазаб отига миниб, автоматдан саккиз кишини отиб ташлагани бизга маълум. («Огонёк», № 31, 1 1989 йил). Ўз вақтида «дед»лар эзган аскар йигит ўзи «дед» бўлади ва янги «мишиқи»ларни эзади. Ёвуз ҳақорат ва хўрликнинг бу занжири ҳарбий қисмларда йиллар давомида ҳукм суриб келмоқда. Хўш, нега жамият бонг урмади, дерсиз?

Ёш шоирнинг бир шеърида уйга қайтаётган аскар йигит эшикдан кириш олдидан оқ сочларини юлиб ташлайди. Бу жуда топилган чизги. Ҳа, аскар йигит, жабру ситамдан оқарган сочларини онаизор кўришини истамайди. Хатда ҳам «соғ-саломатман», деб ёзаверади. Уриб-тепиб, эзиб юборишган бўлса ҳам, бармоғини нуқиб: «Во-о, жуда зўр яшадим!», деб уйга кириб келади. Чунки, бизнинг ўзбек йигитлари мардона йигитлар-да. Туртки еб бўлса-да, қайтиб келаётган эдилар. Аммо энди мурдалари келаётган экан, бунга чидаб бўлмайди!

Менга ваҳима қиляпсан, бир-икки йигит-да, дейишингиз мумкин. Аввало, бир-икки эмас. Кейин, агар ҳалок бўлган йигитни ўн саккиз йил ўстирган одамнинг ўрнига ўзингизни қўйсангиз, биласиз — битта йигит кам эмас, бу — бир дунё!..

«Маҳаллийчилик» шуки, қаерда бир ерлик, бир миллат боласи кўп бўлса, озларга зуғум қиладилар. Бу салбий ҳодисалар бизга йиллар бўйи сингдирилган ақида — армия ўсмирни одам қилади, тоблайти, деган хулоса унчалик тўғри эмаслигини кўрсатиб турибди.

Одам ғўрлиги, уқувсизлиги учун жабр чекиш мумкин, лекин у миллат вакили экани учун хўрланмайдн—хоҳ ўзбек, хоҳ тожик, хоҳ рус бўлсин.

Ҳарбий хизмат гоҳида йигитларни дағал, шафқатсиз қилиб юбораётганини, йиллар бўйи оила ва мактаб шакллантирган ўсмир хулқ-атворини синдириб қўйганинг ҳам кўряпмиз. Мактабда мусичага озор бермайдиган, трактор босиб кетган чумолига ачиниб йиғлаб ўтирадиган кўнгли бўш ўсмир, гоҳида ҳарбий хизматдан шафқатсизлик кўриб қайтгач, олдида биров бошқани сўйса ҳам бепарво ўтирадиган кўрсга айланаётгани сир эмас!

Бунинг устига, уларнинг чанқоқ нигоҳи айрим кўзбўямачиликларга ҳам тушади, муғомбир қилиб қўяди. Менга ҳеч жойда ёзилмаган, латифага айланган, аммо амал қиладиган бир «Низом»ни айтиб беришди ва амал қилсанг, хавотирсиз хизмат қилиш мумкин, дейишди, мана у

— икки банддан иборат: «1) Командир ҳар доим ҳақ; 2) Агар командир ноҳақ бўлса, биринчи банд бўйича иш кўр!»

Хўш, киши ўлгач ростлик бордир? Ҳали ҳеч ким ўлимни алдай олгани йўқ, ўлим ҳеч кимдан рухсат сўраб келган эмас! Йўқ, йигитларнинг гувоҳлик беришича, калтақдан, ўқдан ўлган аскарларни жиноий иш қўзғатмаслик учун гоҳида ток урди, ўзини осиб қўйди, томдан йиқилди каби ҳеч кимни гуноҳкор қилмайдиган баҳоналар билан бостириб юборилар экан. Ёки бирор-бир аёлга тегажоклик қилиб, эри тўртинчи қаватдан ташлаб юборган, эҳтиётсизлик орқасида кўприқдан сувга тушиб кетган аскарнинг уйига ҳам: «Ўғлингиз хизмат вазифасини бажараётганда қахрамонларча ҳалок бўлди!», деб хат ёзишади. Тўғри, бундай хатдан ота-она таскин топади... Аммо бу маънавий жиноятнинг бошқа томони ҳам мавжуд — ростдан ҳам, ёвуз жиноятчининг ўқидан ўлган йигитлар бор, аллақандай суюқоёқнинг ўлимини ҳам уларга тенглаш — ҳақиқий жасоратга ҳақоратдир. Аскар йигитларимиз фақат адолат намунасида тарбия топишлари лозим.

Солдатларга, текин ишчи кучи, деб қараш ҳам бор. Вокзалда ярим тунда фавқуллода юк тушириш, чириган картошкани йиғиштириш, темир йўлни тузатиш, изғиринда қор кураш... Ҳеч ким қилмайдиган ишни қилишади. Хўш, қанча ойлик олишади: Бир йигитдан сўрадим? — ойига 3 сўм 80 тийин, сержант бўлса 10 сўму 80 тийин олади. Овқат-чи? Солдат картошка, «гречка», «каша», суюқ шўрва ичади. Алюмин товоқ-қошиқда тановул қилади, темир стаканда чой ичади. Нима кипти, армия-да, дерсиз. Солдат одам бўлиши учун азоб кўриши шартми? Нега армиядан уларнинг кўнглини қолдириш керак?

Қолаверса, бугун солдатлар ёрдамида улкан қурилишлар бунёд этилмоқда, далалар ҳосили йиғиб олинмоқда, темир йўллар ётқизилмоқда... Ана шуларнинг фойдаси ҳисобига солдатни тузукроқ бокса бўлади!

Мен армия ҳозирги шароитда профессионаллашиши керак, деб ўйлайман. Бу жамиятнинг бошқа жабҳаларидагидек кечади.

Биринчидан, у қисқаради, яъни ҳар бир миллатга ҳимоя учун етарли, аммо хужум қилишга етмайдиган қўшин керак, шунда ҳамма ўзини хавфсиз сезади. Бу ҳарбийлар сонини кескин камайтиришни тақозо қилади.

Иккинчидан, ҳаммани икки-уч йилдан солдат бўлишга мажбур қилиш ўрнига, профессионал шахтёр, малакали кибернетик олим каби, профессионал солдат бўлади, у ўз ишини пухта билади. Ҳозир ҳарбий техника жуда мураккаб, солдат эса уйга қайтиб барини унутади. Янги техника турлари чиқади. Янги солдатлар ўрганади, яна бориб кетмон чопаверади. Ахир, биз ҳамма икки йилдан врач бўлиши керак, демаймиз-ку! Бундай врачга биз ўз соғлиғимизни ишонмаймиз, хўш, нега давлатимиз хавфсизлигини икки йиллик солдатга ишонимиз керак? Агар солдатлик касбга айланса, у ишончли, мустаҳкам қўриқчига айланади.

Учинчидан, бундай ҳарбий коллективда «дед»лик, зўравонлик бўлмайди. Ахир, бир медицина коллективида катта врачлар кичик врачларни муштлаб юрмайдику?

Ҳамма ҳарбий комиссариатлар пештоқиға: «Армия и народ — едины», яъни «Армия ва халқ — муштарак», деб ёзиб қўйилган. Кейинги йиллар воқеалари бу бирликка раҳна солди. Тбилисидаги намойишчиларни бостиришда солдатлар қатнашуви бизнинг инсонпарвар армиямиз обрўсига путур етказди, армия ўзи «муштарак» халқни бостиришга ишлатишини — жиноят деб қаралиши кераклиги съездда ҳам айтилди.

Фарғонада ҳам солдатларнинг майдонга тушиши шундай бир ҳолдир. Куч ишлатиш керак бўлса, бу билан милиция шуғуллансин. Унга техника, ёрдам берилсин. Аскар автомат ушлаб ўз халқига ўқталмасин. Чунки, уни ҳарбий хизматга кузаётган онаизор бировни отишини истамайди.

«За Родину» рўзномасининг шу йил 20 июль сонисидаги Н. Васильевнинг «Фарғона аксадоси» мақоласида, Ўзбекистондаги фожиалар солдатлар шафқатсиз ҳаракат қилмагани учун

юз берди, деган фикр олға сурилади. Запасидаги майор Н. Васильевнинг жабр чекканларга хайрихоҳлигига ишонганда ҳам, унинг тинчлик солдат милтиғи ёрдамида ўрнатилишини кўмсашига қўшилиб бўлмайди. Одамларнинг мурдаси устидан ўтиб бориладиган осойишталикни оқлаш мумкин эмас.

Армия Ватанни душманларидан ҳимоя қилиши лозим, у Ватанни ўз халқидан ҳимоя қилиши керак эмас. Ҳарбий қасамда Ватан ҳимоясига тайёрлик ва душман устидан ғалабага эришиш таъкидланган. «Империализмнинг СССР ва унинг иттифоқчиларига қарши кирдикорларини» ҳар қандай йўл билан бостириш, «босқинчини янчиб ташлаш»га қасам ичган аскар йигитлар намойишларни бостиришга ташланса, нима бўлади? Бундай ҳодисалар армиянинг обрўсини туширади. Оналар ўғилларини ҳадик ва хавотир билан кузатадилар. Ҳозиргидай айримлар касаллик варақаси қилиб ёки ўқишга жойлаб хизматдан олиб қолмоқ пайида бўладилар.

Иккинчи ҳодиса — Афғонистон. Бу уруш ҳақида турли фикрлар юрибди. Аммо солдат буйрукни бажарган. Модомики, бу иш нотўғри бўлган экан, сиёсатчилар, ҳарбий экспертлар жавоб беришлари керак. Кўчада Афғонда хизмат қилган солдатни кўриб, «Жаллод!» деб, бармоқни бигиз этмайлик.

Яна бир мулоҳаза. Яқинда Тошкент аэропортига кўндим. Кўрган бўлсангиз керак, маҳаллий йўналишлар томонидан чиқаверишда темир тўсинлар бор. Бу ерда ҳарбий хизматга чақирилганларни жўнаш олдидан жойлаштириб туришади. Қарасам, одам кўп, тепадан иссиқ уради, бир умр пахта даласидан чикмаган болалар командирнинг русчалашини тушунишмади, шекилли, ёшгина сержант шеригига қараб: «Из этих баранов надо делать солдата!», — деди. Бу оғзига кучи етмаган икки сержантнинг жиззакилигига қўл силтаб қўйсам ҳам бўларди. Аммо осийлик миллатларга саводсиз, бефаҳм, деб қараш кенг тарқалган. Бунинг устига, Фарғонадаги воқеаларнинг айрим рўзнома ва ойномаларда ортиқча кўпиртирилишидан, «ўзбеклар ёвуз» деган тухмат ҳам кўшилди. Хўш, ростдан ҳам саводсиз бўлсалар; бу норғул йигитларнинг айби нима? Қишлоқларида санъат саройлари, театру музейлар бор-у, улар ўқишни истамайдиларми? Йўқ. Пахта яккаҳоқимлиги оқибатида, аҳолининг қашшоқлашуви, маданий муассасалар йўқлиги, далага чиқишлар орқасида мактабдан қолишлари уларни шу аҳволга солмадимми, ахир!..

Юртимиздаги оғир экологик аҳвол, қишлоқ оилаларидаги қашшоқлик оқсил танқислигига, турли касалликларга олиб келаётгани, ўсмирларимизни нимжон қилиб қўяётгани кўришиб турибди. Вазият ҳатто миллатнинг наслу насабига — генефондига ҳам таъсир ўтказмоқда, йигитлар ота-боболарига қиёслаганда, пачоқроқ, камқувват бўлиб қолмоқдалар. Аммо бунинг учун уларни камситишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ. Чунки, бу фожиаларда улардан кўра, уларни шу кўйга солган жамият айбдордир.

«Наш современник» ойномасида (1989 йил, 6-сон) ҳуқуқшунослик фанлари доктори Г. Литвинова шу йигитларнинг устидан кулгандай ёзади: «Совет армияси сафида ҳарбий-тарихий тажрибага эга бўлган миллат йигитларининг қисқариши оқибатида, ҳарбий-стратегик топшириқларни амалга оширишда қийинчиликлар юзага келиши мумкин». Тушуняпсизми, Шарқда туғилиш кўплиги туфайли армияда «ҳарбий-тарихий тажрибага эга» бўлмаган миллатлар «ҳарбий-стратегик топшириқ»ларни хавф остига қўяр эмишлар. Бу йигитлар ўтмишидаги жаҳонгир боболари билан мақтансалар бўларди. Аммо, бизнинг йигитлар — оқил, кўнгилчан...

Ўзбек ўғлонлари астойдил хизмат қиладилар, унча-мунча ғаюр назарларга парволари фалак. Аммо, марказий матбуотнинг Фарғона воқеаларини бежаб, «ўзбеклар русларни сўяётганмиш», «аёлларни паранжи остига тикишармиш» каби талмовсирашлари, айниқса, «Огонёк»да босилган «Кўланка» каби узоқни ўйламай ёзилган мақолалар марказий олий ўқув юртларида, бошқа жумҳуриятларда, шунингдек, ҳарбий қисмларда ўзбекларга қарши кайфият уйғотди. Йигитларимиз кўнғироқ қилиб, мактублар ёзиб, ҳақоратланаётганларини, гоҳида муштлашув,

ёқалашувларга бораётганликларини айтишмоқда. Охири нимага олиб бориши аён.

Қайта қуриш ҳарбий сиёсатни ҳам ўрнидан қўзғатган умидбахш ҳодисадир.

Янгича, оқилона тафаккур устун келиб, машқ килаётган танклар, солдат этиклари остида чангиб ётган заминга кетмон тушади, райҳону настаринлар экилади, гуллар тонг чоғида шудрингларни силкиб қуёшга пешвоз чиқади, ракеталардан бўшаган осмон қалдирғочларнинг чуғурига тўлади, деб умид қиламан!..

Мақолани тугатиб, устидан бир ўқимоқчи бўлиб турувдим, телефон жиринглади. Ташвишли овоз: «Алло, мен Балиқчи ноҳиясининг Еттиқашқар қишлоғидан, Анорхон деган шўрлик аёл бўламан. Пешонам курсин! Ўғлим Рустамжоннинг ҳарбийдан қайтишига икки ой қолганда, ўлиги келди. Қозоғистонда хизмат қиларди.. Йигирма кундан буён ўзимни қайга қўйишни билмайман. Темир сандиққа солиб, устини сварка қилиб олиб келишди. Очгани қўйишмади, тешигидан сувдай эриб болагинамнинг бадани оқади. Одамнинг ёғи оқади, кул сепамиз. Вой-эй!..»

Кўзларни тийра очиш керак!!!

Анорхон аяга, тинч замонда фарзандлари шаҳид бўлган оналарга бошқа нима деб таскин беришни билмайман...

II

(Мақолага муносабат билдирилган мактублар. Муаллиф шарҳлари.)

«Каримжон, бу қайғули саҳифани қай йўсинда ёздингиз?! Сиз ёзганингизга ойлик оласиз, биз оналар» учун ўқиш қаттиқ изтироб бўлади... Шунини ёзиш шартмиди? Ошкоралик деб, оналарнинг юрак-бағрини эзманглар, илтимос...»

(«Маҳбуба Юсупова. Бувайда районидаги «Партия XX съезди» колхозини»).

«Мақола қалбимизни ларзага солди. Кимнинг фарзандни ҳарбийда хизмат қилмайди, дейсиз?!

Биз ҳам борганмиз. «Дед»ларнинг шопалоқларининг татиганмиз, кечалари уларнинг ўрнига пол ювганмиз, ошхонада мижжа қоқмай картошка арчганмиз. Муаллиф ёзгандай, яна уйга гердаиб, гўё хузур ҳаловат кўриб келаётгандай қайтганмиз. Ахир, қайси юз билан ота-онамизга еган калтакларни айта олардик.

Ёзганга раҳмат! Қачонгача сир тутиш керак! Бугун, 18 октябрь куни, Москвадан— ҳамқишлоғимиз Очилбой Усмоновдан хабар келди: Бир йил хизмат қилмай ўзини осибди. Очилбой олдинроқ ўқитувчиси Тохиржон Тўйчиевга хат ёзган экан: «Тохир муаллим. Қисмимизга хат ёзинглар. Мени бошқа жойга кўчирсин... Қийнашяпти... Хўрликларга чидолмайман. Ўзимни осаман...»

У айтганини қилди».

(М. Бобораҳимов, Ленинобод вилояти, Ашт ноҳияси, Даҳана қишлоғи).

«Мақолани ўқиб, етти фарзанднинг отаси сифатида, дилим куйди. Икки ўғлим Ҳасанбой ва Хусанбой Қўчқоровни 1989 йил 18 июнь куни соғ-саломат ҳарбий хизматга жўнатдик. Бир-икки яхши мактуб ҳам олдик. Уч ой ўтар-ўтмас Хусанбойдан хат олдик: «Отажон, акам Ҳасанбой бир ойдан буён йўқ... Тезда етиб келинг...» Онаси Суйдихон юраги ўйнаб йиқилди, врачлар ёрдам беролмади... Ўғилларни ҳарбий комиссариат орқали чакиртирдик. 1989 йил 24 сентябрда етиб келишди.

Хусанбой сўзлаб берди: «Қозоғистонга борганда цемент туширишга қўйишди... Бир кун «дед»лар: «Беш сўм пул, тўрт қути папирос топиб берасан», дейишди. Иложимиз йўқлигини

айтдик. «Кечкурун гаплашамиз!», деб пўписа қилишди. Шу кеч чарчаб ухлаб ётганимизда, оқшом соат учларда мени оғзимга сочиқ тикиб, адёлга ўраб олиб чиқишди. Бироз юргач, тикон сим билан оёқ-қўлимни боғлашди. Аввал тахта билан, кейин темир билан оғзи-бурнимдан қон келгунча калтаклашди. Бирови: «Ўлдириб қўяқолайлик!», деб лом билан солувди, ўнг қўлим икки жойидан синди. Хушимдан кетиб қолибман... Уч кун ўтгач, топиб касалхонага жўнатишди. Бир ярим ой ётдим, тузалмадим».

Ҳасанбой ҳикоя қилади: «Укам Ҳусанни касалхонага жўнатгач, менга ғашиқиб қолдилар. Кўпчилик бўлиб мени калтаклашди, ковуғимга, оёқларим орасига тепишди. Жон талвасасида қочдим. Бир ярим ой, укам келгунча, кундузи ишлаб, кечаси ўтлар орасида яшириниб, қочиб юрдим... Агар, уйга чақириб олишмаганда, ўлигимиз келармиди...»

Энди биз нима қилайлик!»

(*Жамолiddин Усмонов*, Норин ноҳиясидаги, «Октябрь» колхозини, «Янги Фарғона кўчаси, 77 уй).

«К. Баҳриевнинг мақоласида кўпгина фикрлар далил-исботсиз ёзилган. У шонли Совет Армиясига тухмат қилиб, обрўсини тўкишга уринмоқда, холос...»

(*Фарҳод Султонов*. Тошкент шаҳри, Лисунов кўчаси, 40-уй, 25-хона).

«Наманган шаҳрининг Шоҳимардон кўчасидаги 4-уйда яшаган, Арманистонда хизмат қилаётган Акбаров Набихоннинг жасадини хизмат тугашига бир ой қолганда олиб келишди. Хужжатида ҳар доимгидай: «Ўзини отган», деб ёзишган. Бир ой қолганда-я!.. Тобутни очишганда, ўқ ўрни ёнида пичоқ изи ҳам бўлган, бир қулоғи қирқилган... У ўзини отиб, кейин қулоғини қирққанми ёки қулоғини қирқиб, кейин ўзини ўзи отганми? Нимага инониш керак?»

(*Содиқжон Собиров*, Наманган шаҳар Литвинов кўчаси, 10-уй).

«Мен ҳам куйганидан ер тепиб юрганларнинг бириман. Қисматим курсин...»

Катта ўғлим Нажмиддин Семипалатинскда хизмат қиларди. 1983 йил 10 октябрда, келишини кутиб юргаи пайтимизда, ҳалок бўлгани ҳақида хабар олдик... Унинг орзу-умидлари ўзи билан кетди. Политехника институтида икки ҳафта таҳсил кўрган, қайтиб келиб давом эттирмоқчи эди...

Ўша вақтда иккинчи ўғлимиз Насриддин Афғонистонда хизмат қиларди... У ҳам ҳарбийдан одамови бўлиб қайтди. Бировга қўшилмайди. Ҳовлига биров келса яширинади. Военкоматга бориб ёрдам сўрасам, уларга «Кўрққан бўлса керак, яхшилаб овқат беринг, тузалади!», дейишди.

1986 йил 11 декабрда (мен ишда эдим) хаёли қочиб, меҳмонга келган опасини пичоқлаб ўлдирибди, онасига ҳам пичоқ урибди...

Икки ўғил ўстириб, ҳарбийдан топганимиз шу бўлди!»

(*Расул Рашидов*, Гиждувон районидаги «Зарафшон» колхозини.)

«Ўғлим Муроджон жуда яхши хизмат қиларди. Бир йил ўтар-ўтмас, 1980 йил апрелида ўлганлиги ҳақида телеграмма олдик. Қанча азоб-уқубат билан бориб олиб келдик. Тупроққа топширдик, ўн йилки фожиа сабабини биллолмаямиз...»

(*Мухтор Қосимов*. Бувайда районидаги «Партия XX съезди» колхозини.)

«Ўғлим Қомилжон 1989 йил 13 июнда хизматга чақирилиб, РСФСРдаги махсус қурилиш қисмида хизмат қиларди. Август ойи охирида кечаси бир неча аскар кириб, ётган ерида устини ёпиб, дуч келган ерига уришади, ошқозонности безига зарб тушади. Беш кун ўтгач, ҳарбий госпиталга ётқизишади. Шу куниёқ операция қилинади. Шу куни бизга хабар қилишади.

7 сентябрда етиб бордик. Шу куни иккинчи бор операция қилишди. Аҳволи бироз яхшиланди. 7 кун олдида ўтирдик. Кимлар урганини айтиб берди. 13 сентябрда оғирлашиб, учинчи бор операция қилинди ва тўрт кун етгач, 18 сентябрда, тонгда жони узилди. Калтак еганидан то вафотигача ҳарбий қисмдан келиб ҳеч ким хабар олмади, жиноятни яшириб туришди. Менинг арзим бўйича, 110-рақамли медицина хулосаси билан, 19 сентябрда жиноий иш қўзғатилди. Боламнинг совуқ жасадини уйга ўзим олиб келдим.

Нега вақтида олди олинмади? Ўғлимдан сўнг ўша қотиллар тошкентлик Далабоев Одилжонни ҳам уриб ўлдиришибди. Чориёров Рамазон ва Асқаров Равшан эса хануз касалхонада ётишибди. Албатта, энди қотиллар жазоланади. Аммо командирлар лоқайдлиги, бағритошлиги учун жазо олармикан? Медицина хулосасини ҳам жўнатяпмиз...»

(Т. Жалолов, Китоб районидаги Сиваз қишлоғи).

«Ўғлингиз Ҳамдам Қодиров хизмат бурчини ўтаётганда, 19 ёшида ҳалок бўлди!»,— бу телеграмма жонимиздан ўтиб кетди. Биз совуқ тобутни эмас, ўғлимизни кучоқлаб кутиб олмоқчи эдик. Бундан кўра, кўру қар бўлсак тузук эди.

Кейин иккинчи хабарни айтишди. Гўё у эҳтиётсизлик қилиб, ўзини отиб қўйган эмиш. Қорни уч еридан, елкаси буткул илма-тешик ўқ еган. «Эҳтиётсизлик қилиб» ўзини шунча отадими?!

Ниҳоят, учинчи ёзма хабар келди: «Ўғлингиз бир дўстини отиб, жазодан қўрқиб, кейин ўзини отган! Ахир, тутуруқ борми уларда. Биз фарзандларимиздан жудо бўлдик. Бошқаларнинг фарзандлари соғ-омон келсин, илойим...»

(Кенжа Қодиров, Ойимсулув Қодирова, Советобод районидаги «Москва» колхозини).

«Ҳарбийда ҳам, денгиз флотида ҳам бизнинг умумий кулфатларимиз лиммо-лим. Хўш, қаллоблик йўқми? Бор! Бундан қочиб қутулиб бўлмайди. Афғонистонда уч марта бўлдим. Уч бор ҳам аскарлар орасида бирорта амалдорнинг боласини изладим. Тополмадим. Мансабдорнинг боласи йўқми? Бор, аммо улар Афғонистонга тушмаган...»

(Василий Изгаршев. «Правда», 18 ноябрь, 1989 йил.)

«Тўққиз нафар ўғлим бор. Ҳаммаси хизмат қилган. Кенжасини 1988 йил баҳорда кузатиб қўйдик. Азизжон Москвада хизмат қилаётган эди... 1989 йил 16 июлда бир қотил аскар автоматдан ўғлим ва уч аскарни отиб ташлайди. Уч йигит ўша ерда ҳалок бўлади. Ўғлим оғир-яраланиб, госпиталга тушади... Бизга эса ўн бир кун ўтгач —27 июлда телеграмма келди. 28 июлда акалари етиб борди. У ўз акалари қўлида жон берди. Наҳот вақтида хабар қилиш қийин бўлса!...»

(У. Холматова. Андижон вилояти, Ленинск шаҳридаги М. Горький кўчаси, 8-уй.)

«Катта ўғлим Рустамбек хунар-техника билим юртида ўқиди, ҳайдовчиликни ҳам ўрганди. Ҳарбий хизматга жўнатаётиб, кўнглим тинч эди. Ахир, армия йигитга фақат куч бағишлайди, дейишарди-да.

Хатлар камайгач, қисмга кўнғироқ қилдим. Ўғлим: «Онажон, аҳволим оғир... касалхонадаман», — деди. Ҳарбий хизматдан уч ой кечикиб келди — даволаб жўнатишибди. Кейин бир кўзи кўрмай қолди! Жарроҳлар беш соат операция қилишди. Аввал бироз аҳволи яхши бўлди, кейин оғирлашаверди. Ҳозир асабий бўлиб қолган, гоҳо кечалари кўчага чиқиб кетади. Агар у жиноят қилиб қўйса, ким жавоб беради? Бизнинг айбимиз нима? Фарзанд ўстирганимизми?!

Яқинда жаҳл устида менга ҳам қўл кўтарди... Уни шу қўйга солган прапоршик Репчинский жазоланмади ҳам...»

(Ф. Иброҳимова, Тошкент шаҳри. К—157, 15 квартал, 25-уй, 31-хона).

МУАЛЛИФ ШАРҲИ:

Ҳар саҳар кўзларингни очар экансан: «Шукур, бугун ҳам тирикман!», дея ўйлайсан. Ахир, кимдир бугун йўқ, кеча тирик эди, бугун йўқ... Оналарнинг нолакор сўзи дилни ўртайди, йигитлар охи шеър бўлиб юракка чўқади, ҳа, бу шеър парвоз қилмайди, у юракка чўқади.

Шамоллар уйғонди. Барглар тебранар,
Ҳатто ер тагида кўзғолди илон.
Дунё кўзларини очаётганда,
Мен кўз юмаинми, онажон.

Беғуноҳ биттадир — у ҳам осмонда,
Кўлга чивин кўнди, қувмоққа йўқ жон.
Чивинлар, чумчуқлар юрган жаҳонда,
Менга жой йўқмиди, онажон.

Офтобга қарадим — кўзим қамашди,
Чийрон кипригимда ёш оқди маржон.
Нурларни соғиниб суягим қақшар,
Ўлгим келмаяпти, онажон.

Қотилнинг қўлида пичоқ, ўқ едим,
Ўлим азобига бормикан поён...
Мен ҳали дунёга тўйган йўқ эдим,
Дунё тўйибдими мендан, онажон.

Инсон дунёга бир марта келади. 1909 йил 8 октябрда Л. Н. Толстой билан учрашишга Ясная Полянага келган III Давлат Думасининг ноибиди М. Д. Челишев билан хайрлашаётиб, буюк ёзувчи: «Қачон Дума ўлим жазосини бекор қилади? Одамни яшашдан маҳрум қилиш ғайриахлоқий ишлигини тушунишмайдимми?!» дейди. Ҳа, Толстой ҳатто жиноятчини ҳам ўлимга ҳукм қилишга ҳукуматнинг ҳақи йўқ, деб ҳисоблайди. Тўғри-да, чунки ҳаётни ҳукумат берган эмас; ҳеч ким давлат буйруғи туфайли туғилмайди, шунинг учун ўлдиришга ҳам ҳақи йўқ. Бизга ҳаётни ким берган бўлса, ўзи олади.

Мактублар... Кўнгил фарёдлари. Мен юқорида келтирган ўнлаб дил дардлари ва кўлимда турган, рўзнома саҳифасига сиғмаган минглаб хатларни ўқир эканман, хайрият, бугун очик айтяпмиз, деб ўзимга таскин бераман. Лекин кўнглимга оғир ботган уч мактуб — даъво ҳам кўлимдаки, мен уларга жавоб беришни, ҳарбий хизмат ҳақида яна бир бор фикрлаб кўришни бурчим, деб ўйлайман.

БИРИНЧИ МАКТУБ: «Ёзганларингиз нотўғри, армия ҳам бир оила, унда ҳар бир аскар ўзи учун шароит яратади, уст-бошини ювади, хонани тозалайди, картошка арчади... Бундай мақола чиқиши рўзнома учун уят! Армия ҳақида зиғирча ҳам тасаввурга эга эмассиз!» (А. Аҳмеджонов, Марғилон шаҳри, Қ. Маркс кўчаси, 634-уй).

Балким, мен ҳарбийни сиз билганчалик билмасман. Аммо биладиганлардан келган мактубларни бир ўқиб кўринг, — эҳтимол, уларда сиз билмаган бирор нима бордир! Тўғри, армия ҳам бир «оила», ҳар ким ўзи учун ишлаши керак. Аммо мен бу «оиланинг катта ўғли» ёшроғини калтаклашини тушунолмаيمان, оилада ҳамма тенг бўлиши керак, янги борган аскар

«дед»нинг пайпоғини, оёғини ювиб беришини қабул қилолмаймаман.

Ўзимнинг «зиғирча тасаввурим» билан буни хўрлаш, деб биламан!

ИККИНЧИ МАКТУБ: «Сиз армияга қаршисиз. Хизматга бормаган йигит ҳам йигитми? У армиядан чиниқиб келади. Мен фақат хизмат қилган йигитга тегаман... Салом билан, Малоҳат Р...».

Синглим, Малоҳатхон! Мен армияга қарши эмасман, ундаги тартибсизликларга қаршиман! Унинг интизомли, малакали, тартибли бўлишини истайман. Албатта, йигит «чиниқиб» келади. Албатта, сиз «хизмат қилган йигитга тегасиз!». Фақат у қайтиб келса!..

Қўлимда Ургутдан келган яна бир мактуб бор. Синглим, уни ёзган ота-онанинг ўғли ҳам сиздай бир қизни бахтли қилиши мумкин эди: «1988 йил 19 майда хизматга чақирилган ўғлимиз Хусниддин Краснодар вилоятида хизмат қиларди... Келишига уч ой қолганда, ҳалок бўлгани ҳақида хабар олдик. Қисм командири ўринбосарининг хатига қараганда, уни такси ҳайдовчиси, юраги ва ўпкасига пичоқ уриб, ўлдирган эмиш... Додимизни кимга айтайлик. Тўйига деб харажат қилиб кўйган эдик. Мотамга айланди! Мархумнинг ота-онаси: Исмоилов Исрофил ва Расулова Моҳбуви». (Ургут ноҳия, Ибн Сино номидаги совхоз).

Мана бу мактубни ёзгунча қанчалар сим-сим йиғлашди экан: «Ўғлимиз Ҳабибуло 1980 йилнииг кузида хизматга кетди. Хизмат жойидан хат кела бошлади. Бир ярим ой ўтгач, хат-хабар тақа-тақ тўхтади. Ҳарбий комиссариатта мурожаат қилдик... Аммо хат ўрнига, 1981 йил 11 март куни йўқолгани ҳақида хабар келди... Оёғим синган, юролмас эдим. Яна хат ёздик. Изини қидиряпмиз, деган жавоб келди. Ёзмаган еримиз қолмади. Тўққиз ярим йилдан буён на тиригидан, на ўлигидан хабар бор!.. Боламизни топишга ёрдам беринглар. Ойдай йигит эдинг, қаёқларда қолдинг, болам!.. (Ю. Эшонхонов, И. Усмонова, Наманган шаҳар, 1 — Эгамбердиев кўчаси, 46-уй).

Бу мактублар, эҳтимол, мана бу чиқишга ҳам жавоб бўлар.

УЧИНЧИ МАКТУБ: «Карим Баҳриев ўз мақоласини СССР Конституциясида белгиланган оммавий ҳарбий мажбурият ҳақидаги Қонунга қарши йўналтиради... «Ўзбекистон адабиёти ва санъати»даги мақола армиямизнинг обрўйига путур етказди... Подполковник А. Бондаренко». («Фрунзевец», 1989 йил 25 октябрь).

Хўш, армиянинг обрўйига нима путур етказди?

«Қисмимизнинг ёш офицерлари СССР халқ депутатларининг съездида шундай мурожаат қилдилар: «Биз ошна-оғайнигарчилик, сафсатабозлик, такаббурлик, кичикларга нисбатан ҳурматсизлик авжига чиққан Қуролли Кучларда хизмат қилишни истамаймиз. Армияда қаллоблик, кўзбўямачилик, ҳаддидан ошиш, мансабдорлик ва ҳарбий жиноятларни яшириш одатга айланди». Буни мендай «билимсиз» (А. Бондаренко мени шундай деб атаган) ёзгани йўқ, истеъфодаги катта лейтенант, Қуролли Кучларда сиёсий ходим бўлиб ишлаган Игорь Бережной ёзган («Собеседник», 1989 йил, 40-сон). Ҳа, бугун асабийларча ҳарбий хизматни девор билан тўсгандан, камчиликларни яширгандан кўра, ошкора айтмоқ, тузатмоқ тўғри бўлади. Бу — одил сиёсатга хосдир.

Келинг, чақириқ пайтидан бошлай қолайлик. Ҳарбий хизматга бир пайтлар қамалганлар олинмасди. Ҳозир ҳар чақириқда қарийб 50 минг аввал қамалган йигит хизматга олинмоқда, яъни йилига 100 минг қамоқхонада «тажриба орттирган» йигитлар, кеча мактабдан борган ўсмирлар ёнида, бир қисмда хизмат қилмоқдалар. Ахир, бу бебошликларни келтириб чиқаради-да! Тезроқ, қамалганларни чақирмаслик ёки уларни алоҳида қисм қилиш ҳақида буйруқ чиқариш лозим... Ҳарбий комиссариатлар тор, текширувчи врачлар ишга кўмилган, ҳар чақириқда бир врач 2—3 минг болани қўлдан ўтказди. Баъзан касалманд болалар ҳам олиб кетилмоқда. Армияда улар хизмат қилиш ўрнига, госпиталларни тўлдирмоқдалар. Соғлом йигитларнигина олиш керак, армияни ортиқча ташвишга қолдирмайлик. Хайриятки, бу йил мудофаа министрининг 317-рақамли янги буйруғи чиқди, энди ақли заифлар, асаб системаси

шикастланганлар, мия, сил касалликларини бошдан кечирганлар, менингит, анахронидит билан оғриган, мия қопқоғи ва осиси синган беморлар хизматга олинмайди. Шунингдек, ички органлари касалланган, бронхиал астма (нафас қисиши), қанд касаллигининг яширин шакли билан касалланганлар ҳам чақирилмайди. Тўғри-да, фақат соғлом йигитларгина ҳарбий хизматга фойда келтирадилар. Аммо бу буйруқни ҳамма ҳарбий комиссариатларда ҳам билишадими, унга риоя қилишяптими? Билмадим...

Хўш, нега айрим командирлар, зўравонликка йўл қўймоқдалар? Сабаби оддий: Уларга бу қулай. «Дед»лар уриб-сўкиб бўлса-да, полни тозалатадилар, кўрқитадилар, жимлик ҳукм суради. Командирга маза! Лекин бу жимлик — қабристондагидай жимлик, кўркувга асосланган «тартиб»дир.

Нега ҳарбийдаги жинойтлар кўпинча очилмайди? Чунки, «жазодан кўрқиб», бошлиқлар жинойий ишни йиқилди, ток урди, ўзини ўлдирди, бошига ғишт тушиб кетди, деб ёпиб юборадилар. Бунинг устига, армияда сиёсий бошқармалардан бошқа солдатлар ҳуқуқини қиладиган ташкилот йўқ. Юристар йўқ. Аскарлар хизмат пайти ҳатто Конституцияда белгиланган ҳуқуқлардан маҳрумдир: Касб танлаш, дам олиш, кўчиб юриш эркинлиги, сайлаш ҳуқуқи... уларда йўқ.

Солдатлар биров калтаклаганини айтмайдилар. Чунки, жиноятчи қамалса ҳам, шериклари қолади, «қасос» олади. Шунинг учун улар гувоҳлик беришдан ҳам кўрқишади.

Мана, оддий пол ювдириш, пайпоқ тозалашдан бошланган тартибсизлик қотилликка олиб келмоқда. Ўтган йилнинг тўққиз ойи давомида (менинг мақолам чиққан у пайтгача) 167 ўзбек хонадонига тобут келган. Бир йилда Ўзбекистонга 430 тобут келди! Ҳар куни келиб турибди. Тасаввур қилинг, эртага ҳам, индинга ҳам... Сўнгги қурбон ҳали тирик. Уни сақлаш учун ҳаракат қилайлик.

Жиноятчилик авжига чиққан жой кўпинча қурилиш қисмларидир. Ўзбекистон КП Марказий комитетининг РСФСР Шарқий районларида қурилишда ишлаётган ҳарбий қисмдаги социал-маиший, ахлоқий-руҳий аҳволни ўрганиш комиссияси хулосасида айтилишича, бир қисмда 73 киши аввал қамалган, 69 киши руҳий касалланган, 30 киши нашаванд, 4 киши ичмаса туролмайдиган экан! Бунинг жабрини, албатта, нимжон аскарлар, спорт ўрнига кетмон чопган, заҳарли дорилар сепилган далада ўсган камқувват йигитлар чекишади. Қисмда бундай йигитлар —60 киши. (Ушбу комиссия хулосаси ҳам матбуотда эълон қилинса яхши бўларди!).

Шу қисмда 30 август куни оддий аскар В. Рачинский ўзбекистонлик М. Ўринбоевни уради, шўрлик йигит касалхонада жон беради. Аввалроқ, 19 августда рота командири Е. Миронов бошқа аскарларнинг олдида, сафдан чиқариб М. Ўринбоев, А. Адхамов, Ҳ. Раҳимовни калтак билан намойишкорона урган, кейин уч кун қамаб қўйган... М. Ўринбоев аввал ҳам бир неча бор калтакланган эди.

Қисмда тартиб йўқ экан. Текшириш куни 30 кишининг қаердалиги номаълум бўлган. Комиссия текшириб турганда, бошқа қисмда 14 ноябрь куни оддий аскар Р. Прискаръ Н Абдурахмоновни пичоқлаб ташлаган.

«Менинг ўғлим давлатни кўриқлаш учун чақирилиши керак, хандақ қазиш, картошка териш учун эмас Аскар учун стройбатдан ҳақоратли нарса йўқ. Стройбат - пагон таққан мардикорликдир!»— Бу СССР халқ депутати Ю. Черниченконинг сўзи. («Красная звезда», 1989 йил, 14-ноябрь).

Ҳисоб-китобларга қараганда, армияга алоқасиз турли министрлик ва ташкилотларда қурилиш қисмларига тегишли 300 мингдан зиёд аскар ишламоқда. Ҳарбийдаги салбий ҳодисаларнинг 40 фоиздан кўпроғи шундай қисмларда содир бўлмоқда. Улар Конституциямизда кўрсатилган «давлат белгилаган энг оз миқдордан» — 70 сўмдан кам маош оладилар, яъни уларнинг конституцион ҳуқуқи камситилмоқда. Масалан, «Астраханьстрой»даги аскарларнинг маоши ойига 12 сўмга ҳам етмаган. Тўрт кишига

мўлжалланган хоналарда 12—14 киши ётади, қишда деворлар совукдан муз билан қопланади. («Известия», 1989 йил 2 ноябрь). Ахир, ҳеч бир она фарзандини шу учун хизматга жўнатган эмас!

Мамлакатимизнинг мудофаа министрлигига бўйсунмайдиган Бош Ҳарбий прокурори А. Катусёвнинг ҳисобича, ўтган йилнинг ўзида Қуролли Кучларда жиноятчилик 14,5 фоиз ўсган. Армиядаги жиноятчиликнинг давлатимизга хавф солаётганлари ҳам бор. Қурол сотиш, йўқотиш натижасида, ҳарбий техника ўғри, жиноятчилар қўлига ўтмоқда. Бугун 8945 ҳарбий ўқ отиш қуроли изланмоқда. Уларнинг 1952 таси СССР Мудофаа министрлигига тегишлидир. Бу жиноятчилар «ихтиёри»даги қуролнинг 22 фоизини ташкил этади. Давлат божхона назорати бош бошқармаси маълумотларига қараганда, чегарада буюртма ҳужжати бўлмагани учун СССР Мудофаа министрлиги Бош инженерлик бошқармасига тегишли юк-22 бронетранспортер қўлга тушган. Албатта бу нарсалар армиянинг обрўини туширади-да!

Мен ҳарбий хизматни касбга айлантиришни таклиф қилган эдим. Ўзбекистон телевидениеси дарҳол «Ҳаёт қувончлари ва ташвишлари» кўрсатувини тайёрлаб, қарши чикди — ёлланма армияга қарши «ёлланма журналистика» ишга тушди. Одамлар бугун шундай латифа тўқибдилар. Икки киши сўзлашмоқда:

— Бир ерда армияда хизмат қилиш маза-да!

— Вой, қаерда!

— Қаерда бўларди, «Ҳаёт қувончлари ва ташвишлари» кўрсатувида!..

Армия тинчлик пайтида, менингча, оз сонли, аммо ўта малакали бўлиши керак. Икки йилда жангчи бўлиб бўлмайди. Изчил, босқичма-босқич профессионал армияга ўтиш мумкин. Ҳозирнинг ўзидаёқ Қуролли Кучларнинг 35 фоизи профессионаллардан иборат. Айрим қисмларда бундан ҳам кўп. Икки йиллик аскарга мураккаб қуролни ишониб, уйда хавфсиз ўтириб бўлармиди? Матнас Рустнинг кичкинагина самолёти чегарадан ўтиб келиб, Қизил Майдонга қўнди. Бу бизнинг ишончимиз устига тортилган чизикдир.

Армия иқтисодга қимматга тушмоқда. 1990 йилда ҳарбий харажатларга давлат бюджетидан 70 миллиард 975 миллион 800 минг сўм ишлатилди. Бугун ишлаб чиқилдиган ҳар бир қитъалараро ракета — юзлаб қурилмаган мактаблар, уйлар, касалхоналар демакдир. Тушунаман, қуролсизланиш иккиёқлама бўлиши лозим. Аммо, иш аянчли даражага етди, СССР ва АҚШдаги термоядро қуроли икки мамлакат аҳолисини етти бор қириб ташлашга етарли. Яна қуролланиш нега керак?! КПСС МК Сиёсий бюроси собиқ аъзоси Е. К. Лигачевнинг қуйидаги эътирофи жуда тўғридир: «Мамлакат кўп йиллардан буён ҳарбий харажатлар юки остида эзилмоқда. Ундаги ишлаб чиқариш ва интеллектуал кучнинг сезиларли, бунинг устига, энг малакали қисми мудофаа мақсадларига йўналтирилмоқда... Менингча, бу аҳволда иқтисодни дунёвий сифат даражасида қайта қуриш ва зарур социал масалаларни тезда ечишнинг умуман иложи йўқ!»

Ҳарбий харажатларни қисқартириш ҳақида гапирсанг, айрим генералларнинг жазаваси тутати... Тушунаман, улар ишсиз қолади. Лекин бу қанақа иш?! Улар бир умр ташқи душман ҳужумини қайтаришга тайёрланадилар. Душман эса ҳужум қилмаяпти... Қарабсизки, у генералгача ўсиб етди, аммо ҳали «тирик душман»ни кўргани йўқ... Бизни эса қашшоқлик, экологик номутаносиблик аталмиш «душман» еб қўймоқда. Албатта, армия халқни ҳимоя қилиши лозим. Агар ундаги бебошликлардан халқ омон қолса, албатта, ҳимоя қилади!.. Хўш, профессионал армияни қайси харажат асосига тузиш мумкин? Менингча, ҳарбийлар сонини икки баравар қисқартириш (энг бақувват, малакачиларни қолдириш), кўпайиб, катталашиб кетган ҳарбий комиссариатлардаги офицерларни армияга олиш, ташкилотлардаги ҳарбий мутахассисларни қисқартириш, қари-қартанг генералларни ҳурмат-иззат билан пенсияга жўнатиш, ҳарбий раҳбарликни куч-қувватли, жасур кишилар қўлига бериш ҳисобига, ўйлайманки, армия аллақачон профессионаллашуви мумкин.

Айтишларича, Москванинг ўзида бутун АҚШ армиясидагидан кўп генерал хизмат қилар эмиш. Балким, ростдир... Ростини қайдан билайлик. Ҳали хануз кўп нарсалар сир сақланмоқда. Сиз ўқиётган мақола ҳам ҳарбий цензурадан ўтган!

Армияда миллийлик масаласига эътибор кам. Оддий бир фактни олинг. Ўзбекча ҳарбий газеталар чиқмайди, ҳозир. 1944 йилда фронтларнинг сиёсий бошқармалари миллий тилларда 47 газета чиқарганлар, шу жумладан, ўзбек тилида 11 газета босилган, қозоқча—10 та, тожикча 2 та газета чиқиб турган. Тўғри-да, ҳарбий руҳни қувватлаш керак бўлган. Нима, энди керак эмасми?! Қисмларда ҳамюртлар клуби, миллий китоблар жовони очиш мумкин-ку...

Ҳуқуқшунослик фанлари доктори Г. Литвинова бизнинг йигитларни «ҳарбий-тарихий тажрибага эга бўлмаган миллат» вакиллари, деб атайди («Наш современник», 1989 йил, 6-сон). Фарғона водийсининг қадим тадқиқотчиларидан бири бўлган А. Миддендорф эрамиздан аввалги IV асрда Искандар Зулқарнайннинг босқинчилик юришлари пайтида тоғда курашга мўлжалланган махсус альпинистлар қуроллари қўлланганини ёзади. Унинг ёзишича: «1382 йилда Амир Темур ҳам ўзи билан Бадахшондан келтирилган чўққига чиқувчилар отрядини олиб юрган». Темур ва Бобур қўшинларида мукаммаллашган тош отувчи ва девор қулатувчи машина ҳамда аслаҳалар бўлган. Энг ҳайратлиси Темур Маликнинг Сирдарёда 70 кемадан иборат ҳарбий флоти бўлганидир. Улар 600 пудгача (9000 килограмм) юк кўтара олган экан. Бу кемалар сиртидан ҳўлланган кигиз билан қопланган бўлиб, ёндирувчи снарядлар ва ёнаётган ёй ўқларидан асрар эди... Ана тажриба! Бугун ҳарбий билим юртларида ўқишнинг фақат бир тилда олиб борилиши кеча даладан келган йигитларга тушунарсиз, албатта.

Ҳа, муаммолар кўп. Энг муҳими, биз уларни ошкора муҳокама қила бошлаганимиздир. Энди ҳарбий хизматни интизомли қилиш умумхалқ иши бўлмоғи керак. Ана шунда оналар юрак ҳовучлаб, эшикка термулиб, хавотирда яшамайдилар.

ҲУКМ

ШАРОФ УБАЙДУЛЛАЕВ

ОСМОННИ КИМ СУЯБ ТУРИБДИ?

«Пахта иши» эндигина ёдимиздан кўтарилаёзганда, тузлиғимиздан туз, ариғимиздан сув ичиб турган икки азамат генерал «ўзбек мафияси»ни пеш қилиб, ғижиниб ер тепиниб қолишди. Қалам тутишимга туртки бўлган сабаб шу: Генераллар — Эдуард Алексеевич Дидоренко ва Олег Иванович Гайдановнинг: «Ким-кимни енгади, мафиями ёки бизми?» («Человек и закон», М., 1989 йил, 2-сон) ҳамда «Ҳақиқатнинг аччиқ таъми», («Звезда Востока», 1988, йил, 12-сон) деб номланган мақолаларидир. Аввало ҳар икки ойноманинг нақ ўттиз бетини банд этган «ўзбек мафияси» ҳамда унга қарши курашга киришган ҳурматли генералларимиз қандай дахшатли «ички ва ташқи душманлар»га дуч келишаётгани ҳақидаги ривоятларни ўқиш, энг муҳими ўқиш лозим.

Одатда, ўқувчи икки тоифага бўлинади: Бири ўқиганини «илиб» одади; иккинчиси ҳақиқий аҳволга солиштириб, мушоҳада этади. Хўш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш, органларимизнинг ютуқлари шу қадар беқиёсми? Кечагина жумҳуриятнинг энг юксак минбарларидан баландпарвоз хайкириқлар янграб турувди. Энди-чи?.. Энди сўроқ беришга тўғри келяпти!.. Ўзбекистонда генералларнинг овози ҳам биринчи марта янграётгани, йўқ, хаш-паш дегунча, Чурбановдан тортиб, Яҳёевгача 20-30 тасининг «миси» чикди... Лекин ҳуқуқ тидида «Қиёслаш асос бўлолмайди» деган ибора бор, шундай бўлса-да, бугунги ютуғимизнинг бўйини нимага таққослаш мумкин экан-а? Шарқда: «Ўтмишни ўрганаман десанг, мазорга бор, бугунни ўрганаман десанг, бозорга бор», деган мақол бор. Бозор эса... ёнмоқда! Ушбу сатрлар, битилаётган эрта кўклам кунда бозорда, сабзавотнинг нархи дўкондаги давлат нархидан 4—5 марта баланд эканлигини айтиш кифоя эмасми? Олма, анор, нок каби меваларнинг нархини дўкон билан таққослашнинг иложи ҳам йўқ! Чунки бу мевалар дўкон пештахтасини ҳам кўрмайди. Тошкент — атрофи ойнаванд шаҳар, деб фахрланамиз, лекин унинг маҳсулоти дўконни четлаб ўтиб, бозорда нарх-навони гуллатяпти! Марҳамат, бодринг 5—6 сўм, помидор 10 сўм! Шаҳардаги 150 та гўшт дўкони эшигига овора бўлиб, қулф осиб юришибди. Ҳолбуки, ўғри урадиган нарсанинг ўзи йўқ. Шаҳар савдо идорасига таклиф киритаман: Эшик-дарвозалар қулф ўрнига, михлаб ташланса, юзлаб қулф фойдага қоларди! Бу қулфлардан ўринли фойдаланилса, сабзавот дўконларида эснаб ўтирганларнинг оғзини ҳам ёпса бўлади. Шаҳар савдоси хўжалик ҳисобига ўтмаган кўрияди, бўлмаса аллақачон шундай қилинарди!

Бозор ёнмоқда дедик, шу ўринда бир мисол ортиқчалик қилмаса керак, чунки унинг ҳам олов тушган бозорга дахли бор. Чунки бунга биз журналистлар ҳам аллақачон ўз «ҳиссамизни» қўшишга улгурганмиз... 1984 йилнинг август ойи эди, Марказий Комитетда «Бозор операцияси»нинг ўта сирли плани ўзига хос, махфий тарзда муҳокама қилинди. «Бозорни қачон бундоқ тузукроқ силкийсизлар, ўртоқ газетачилар? Мурасасозлик етар!», дейилган танбехни оқсоқолимиз Николай Федорович Тимофеев (ўша пайтдаги «Правда Востока» рўзномаси бош муҳаррири) ўзига олиш билан бирга, лўнда жазоб ҳам қайтарди: «Силкиш билан ҳам, дўқ-пўписа билан ҳам бозор маҳсулотга тўлиб қолмайди! Бозор, ўз пайтда Маркс томонидан кашф этилган рақобат қонуни билан яшайди!» Бозорни бир ҳамлада «тор-мор» келтириш планини чизиб турганларга бундай гап ёқармиди? «Кечирасиз, ўртоқ Тимофеев, деди ўзича хаёл сураётган раҳбар пастдан айтилган оддий ҳақиқатдан ловуллаб кетганини яширолмай, биз бозор мафиясининг бир учи газетага келиб уланишини билмабмиз. Ҳа, кўрамиз, ким-кимни енгади,

бозор мафиясими ёки биз?!» Мана шундай дабдаба билан «Бозор операцияси»си ўз тасдиғини топган, кимдир уни ошкор, кимдир сукут розилиғи билан маъкуллаган эди!..

Начора? Ўша мажлисидан сўнг, ҳар бир газетачиман деган шоввоз «мафиянинг учи ўзига келиб тақалмаслиғини» амалда кўрсатишга тушиб кетди. Милиция биздан олдинда! Ўша «ўта махфий» мажлисдан чиқиб, уч-тўрт киши йўлни беихтиёр Олой бозорига бурганимизни кечагидай эслаймиз. Лекин «Бозор операцияси» нимадан иборатлиғини билолмай, ҳар ким ўзича жавоб ахтариб кетяпти Ҳар ҳолда, бозорда қандайдир мўъжиза рўй беришига умид йўқ эмасди: Бозор масаласи шундай юксак минбарда тилга олинди-ку, ахир!.. Ўша куни Олой бозорининг у бошидан — бу бошига неча марталаб кезиб, «махфий ҳолатни» ҳар ким ўзича баҳолаганини кўрсангиз! Ҳар деҳқонни тўрттадан милиция ходими ва «дуржиначи» обдон текширар, паспорти йўқларни алоҳида рўйхат қилар, «Тергов» борарди. Махфий операция наҳотки шундан иборат бўлса? Йўқ-э?! Орқа-олдига қарамай чопган бозор паттачиси биз мухбирлар тўдасига урилиб кетмаганда борми, рости, ўша куни ҳеч биримиз бу махфийлик жумбоғини ечолмаслиғимиз турган гап эди. Уришга урилиб, ерга учиб тушган қаламини оларкан, паттачи дўқ ҳам қилиб қўйди:

— Хўш, нега саллотдай тизилишиб юрибсиз?

— И-е, мулла ака, узр сўраш ўрнига-я, салкам кўзни чиқариб...

— Эртадан кейин, келинг, узр сўраб қўяман!

— Эртадан кейин? Нега бугун эмас?

— Бугун бозорга ўт тушган кун, хабарингиз йўқми, ука! — деб қолди паттачи кутилмаганда ярим ҳасрат, ярми зарда билан. — Кўрмаяпсанми, бугун бозорга мелиса ўт қўйвотти! Эртага катта пожар! Усмонхўжаев кевотти!

Бу гаплар ўшанда деҳқоннинг тинчини бузиб, уни бозордан бездирганини кўриб-билиб турганлар учун ҳам, «пожар» бўлиб туюлмаган, аксинча, «бозорга ғамхўрлик» сифатида қабул қилинган. У бугун бўлмаса ҳам, эртага инъом этиши аниқ бўлган мевалардан умидвор этганичи! Буларни эшлашдан мақсад нима? Инсоф билан айтганда, ҳар қандай «пожар»ни фақат бозорнинг қоқ ўртасидан ахтариш керакми? Бир кунлик «маъмурлик» бозорга қанчалар қимматга тушишини билиш учун «пайғамбар» бўлиш шарт эмас. Эртасига киши билмас бир тарзда бозорга бош суқиш кифоя эди...

Бозор атрофидаги умри капалак умридек қисқа маҳобатли тадбирлар, бугун нимаси биландир генералларимиз Гайданов ва Дидоренко ундаётган — уюшган жиноятчиликка қарши кураш усулига ҳамоҳанг туюлмайдими?!

Бу гаплар ўтган кунники, бугун нималар юз беряпти ўзи? Ҳурматли генералларимиз Иттифоқ жаридаси мухбири билан: «Бизнинг мафия Ватанимиз — Ўзбекистон бу борада Сицилияни ортда қолдирадими, йўқми», деган масалани ўртага қўяр эканлар, шундай хулосага келишади: «Ўзбеклар иши»ни ғарбга солиштирганда ҳам умумий томонлари кўп экан! Бу ўртоқ Э. А. Дидоренконинг фикри, лекин ўртоқ О. И. Гайданов бу билан ҳам қаноатланмайди. «Ўзбек мафияси»га баҳо берар экан, у шундай тағдор хулоса чиқаради: «Биз истаймизми, йўқми, бугун тан олмасликнинг иложи йўқ... манзара бир хил — жиний кучлар айрим давлат ташкилотлари ҳамда уларнинг мансабдор шахслари томон чуқур илдиз отиб кетган. Бугуннинг фожиаси энг хунук қиёфаси билан Ўзбекистонда намоён бўлди...»

Тўғри, Ўзбекистон бошдан оғир кунларни кечирди ва кечирмоқда. Ватан фарзандлари шундай оғир кунда, ҳақиқатдан юз ўгирмаган ҳолда, қандай йўл тутишлари керак? Яқинда Қалмиқ ўлкасида 28 норасида гўдак қонида СПИД касаллиғи топилиши муносабати билан, қалмиқлар чекаётган маънавий азобнинг даҳшатлари ҳақида халқ шоири Довуд Қуғултинов юрак бағри ёниб-ёзди: «Қалмиқлар асрлар бўйи чўлма-чўл кўчиб юриб, оддий гигиена талаблари хусусида бош ҳам қотирган эмасдилар, уларда бундай тасаввур ҳам йўқ эди, аммо улар СПИД деган балони ҳам билмасдилар». («Известия» 24 февраль, 1989 йил). Бироқ бизнинг

генералларимиз ҳамма ярамас иллатларнинг илдизи Ўзбекистонга келиб тақалади, деб ишонтирадилар.

Э. Дидоренко: «Жиноятчилик ҳам, ҳамма ҳодисалар каби, ўзига хос қонуниятларга эга... Биздаги маълумотларга кўра, фақат рўйхатларда бўлган қартабоз ва турли хил қиморбозларнинг ўзи 1500 дан ошади. Уларнинг жуда кўпчилиги бир неча юз минг сўмлаб ютиб-ютқазиб, ўша жойнинг ўзида нақд ҳисоб-китоб қилиб кетадилар... Ҳозир Ўзбекистонда 160 дан ортиқ яширин миллионер ва бир ярим мингдан ортиқ яширин бизнес эгалари бор...»

Ажабо, оддий одамлар учун «яширин» бўлиши мумкин. Аммо ҳуқуқ муҳофазасининг шундай мавқедаги генераллари учун ҳам у «рўйхати аниқ» бўлган қора шарпалар «яширин»ми?! Шундай экан, уларнинг юзини ким очиши керак? Бу йўлда кўзга кўринмас ғовлар бор экан, унда ашаддий жиноятчилар инсофга келиб, ўз-уздини фош этишини кутамизми? У ҳолда, чиндан ҳам, ицилияни ортда қолдириш ҳеч гап эмас! Хўш, қоғозга тушган жиноятчини қўлга тушди, дея оламизми?! Сицилияда ҳам шундай жинойий гуруҳларнинг борлигига шубҳа йўқ, лекин бундай генераллар борлигига ишониш қийин. Чунки улар, ишончли манбаларнинг таъкидлашича, жиноятчи орқасидан из санаб хулоса чиқаришмайди, балки аввал қўлга тушириб, кейин санашади!.. Бу борада Ўзбекистон бугун ярқираб кўзга ташланиб турган экан, унинг қиёсини Сицилиядан эмас, анча беридан, бепоён мамлакатнинг кучоғидан ахтарса бўлмасмикан? Бу борада «ўз ишидан мамнунлик» ва «ҳалоллик» туйғулари билан масрурлик туюётган айрим шахсларга «Дружба народов» ойномаси берган сабоқ-тавсия эътиборга моликдир. Ойнома таниқли рус ёзувчиси Юрий Черниченконинг қардош жумҳуриятлар ўртасида, кечаётган мураккаб ҳодисаларга енгил-елпи ёндошишига нисбатан ўз муносабатини билдиради. «Ҳозир Қозоғистон, Ўзбекистон, Туркменистонга кўплаб рус ходимлари... жўнатилмоқда, кўпол қилиб айтганда, у ёққа нима импорт қилинмоқда? Билим эмас, ишбилармонлик эмас, четдан ҳалоллик киритилмоқда», — деган Юрий Черниченкога «Дружба народов» шундай жавоб қилади: Онажоним — Россияга, қамоққа олинган министрлари, директорлари, партия ходимлари ва ҳоказо ва ҳоказо казо-казо «собиқ»лари бўлган, Шчелокову Чурбановдек порахўрлари, мафиялари бўлган Россияга ҳалолликни ким импорт қилар экан? Балки, варягларни чақириб келтирсакмикан-а!» (1988 йил, 5-сон).

Бироқ «Человек и закон» жаридаси «ўзбеклар иши» ҳақида ўз қарашига эга кўринади. Бу унинг генералларимиз билан суҳбат қурган мухбирлари И. Юферов ва С. Двиганцев қарашига намоён бўлиб турибди! Генералларимиз эса, «ўзбеклар иши»даги маҳобатда бир-биридан ўтиб, пойгага айланган суҳбатда мусобақага берилиб кетадилар. Мухбирнинг қизишган генералларга берган тасаллисини кўринг: «Ҳечқиси йўқ, сизларни тушуниш мумкин. Уруш ахир, урушда эса қараб туриб бўлмайди, ғалаба келтирган воситаларнинг ҳаммаси ҳам яхши!..» Лекин генералларимиз ҳам бўш келишмайди, ётиб қолгунча отиб қол қабалида, жумҳуриятда кўзга кўринмас аллақандай кучлар мавжудлигидан нолиб, фалсафий хулоса ясашади. Э. Дидоренко: «... ички душман (?) билан курашмоқ ташқи душман билан курашмоқдан кўра қийинроқ». Ажабо, бундай даъволардан кейин ўйлаб қоласан киши: Ўзбекистонда «уюшган жиноятчиликка» қарши кураш боряптими ёки биз беҳабар, граждандар уруши бошланиб кетганми? Бунга интервьюда жавоб бўлмаганидек, жиноятчиликнинг оммавий тус олиб кетишидан ҳақли равишда ташвишланаётган халқни умидвор қиладиган бирон илиқ сўз ҳам йўқ! Аксинча, генералларимиз тантанали «ваъда» беришади: «Икки ёки беш йилдан кейин ҳам, уюшган жиноятчиликни енгамиз, дейиш хомхаёл бўлур эди!».

Бу йўналишдаги ҳаракатнинг лоақал бирон бир дастури борми-йўқми, бу ҳам номаълумлигича қолаверади. Бизга «Италия ва ГФР полициясининг илғор тажрибаси етишмаётган» экан, буни яна ўн йил пайсалга солиш шарт эмас, қайта қуриш — шунинг учун ҳам қайта қуришки, ҳамма нарса, шу жумладан, баҳона ҳам ўз номи билан аталиши керак! Бироқ кўпчиликка сирли туюлган яна бир савол бор: Ахир, сиз тажрибасини ўрганишга

ошиққан ўша полициянинг ўзи «тажриба»ларини ўртоқлашадиган аҳволдами? Фарбнинг кўпгина мамлакатларида ХУҚУҚ муҳофазаси намояндалари қўриқчисиз кўчага ҳам чиколмай юришади-ку? Ҳозирча Ўзбекистонда, бирорта судья — ҳакам, прокурор — қозини «ўғирлаб» кетишга уюшган жиноятчилик доираси ҳам журъат этганича йўқ. Худога шукур, ўзаро алоқалар мустаҳкам! Бир томондан, хурматли генералларимиз ҳам ҳақ кўринади, «кўшиб ёзиш» ва «оммавий порахўрлик»да Ўзбекистон Сицилияни аллақачон ортда қолдириб кетгани аниқ. Лекин ҳайфсан юқоридан пастга, пора эса пастдан юқорига ўрмалайди, деган ҳаётий ҳақиқат ҳам бор! Афсуски, юқоридаги мақолалар руҳида бунга ишора ҳам йўқ. Гўё, Ўзбекистон ўзини талаб кетган! Хурматли генералларимиз олиб борган катта кураш шуни кўрсатиб турибдики, «ўзбеклар иши» нафақат «па[та мафбъси» ва «сут мафияси»дан иборат, «қароқчилик» ва «босқинчилик»да ҳам устаси фаранг эканмиз! Қаранг-а, Иттифоқда «биринчи» бўлган ҳолда, ўзимиз буни билмас эканмиз. Бу ўринда марказий матбуотнинг қанчалар беқиёс хизмати борлигини ҳам кўплар билмайди-да!.. Мана сизга, «ўзбеклар иши!» Пахта доғини ўтган йили эндигина тер билан, ҳалол меҳнат билан ювдик деганда, навбатдаги, қароқчилик ёрлиғи ҳам ўзбекларга тегиб турса-я?! Икки генералимиз имзо чеккан ушбу хулосадан ўзингиз бир маъно чиқариб кўринг: «Уюшган жиноятчилик... Бу сўзлар тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолди. Бу тушунчанинг ортида нима туради? На ССЖ Иттифоқи, на жумҳуриятлар жиноят Қонунчилигида, на Жиноят кодексларида бу саволга жавоб бор. Бу саволга, афсуски, ҳуқуқшунос олимларимиз ҳам чап бериб келишади. Уюшган жиноятчилик, ҳаммадан кўра, «Ўзбеклар иши» (?) деб ном олган «пахта» иши», «сут иши» билан боғлиқликда кўринади...»

Мана сизга, ноҳақ маломатдан ойлаб, йиллаб ҳалос бўлолмай юрган халқни кўриб-билиб турган икки генералнинг баҳоси! Бир гуруҳ порахўр жиноятчилар қачондан буён бутун бошли халқ — ўзбеклар қиёфасини белгилайдиган мезон бўлиб қолди? Боз устига, ўн миллионли жариди Иттифоқ бўйлаб учган кезде, Москвада «хурматидан айрилган» саккиз генерал устидан ўқилган суд ҳукми ҳам бу «ҳақиқат»нинг қарор топишида озмунча роль ўйнамади!

Хайриятки, Ўзбекистоннинг куни фақат генералларга қолган эмас! Ҳар ишнинг баҳосини охир-оқибатда, энг олий ҳакам — вақт белгилайди. Ўзбеклар иши — қадим-қадимдан ҳалоллик, меҳнатсеварлик бўлиб келган. Бир майизни қирқ бўлиб ейиш — ўзбеклар иши эканлигини билмаган ким бор?! Бутун Осиё фахри ва ғурури Чингиз Айтматов «Қайта қуриш ошкоралик — омонлик дарахти» мақоласида ўзбекларнинг кимлиги ҳақида тарихнинг ўз баҳоси борлигини айтди: «Ўзбек халқининг мамлакат учун қилган меҳнатини бирма-бир санайверсак, буларнинг бари бошимизни куйи эгиб, таъзим этишга сазовордир. Қадимдан қадим ўзбек маданиятининг Ўрта Осиёга кўрсатган таъсирини кўхна Византия Қадим Русга кўрсатган таъсир билан қиёслаш мумкин. Советгача бўлган даврларда ва совет даврида ҳам Ўзбекистон бизнинг Шарқдаги сўзимизу юзимиз бўлиб келди. Йўқ, ўзбек халқининг бокира юзига ҳеч нарса доғ туширолмайди!» («Правда», 1988 йил, 13 февраль).

Икки генералимиз — Э. А. Дидоренко ва О. И. Гайданов ўзларининг Иттифоқ журналига берган интервьюларида юристлар ва журналистлар иттифоқи яхши самаралар бераётганидан мамнун эканликларини таъкидлаб, «биз ошкораликка, айниқса, уюшган жиноятчиликни ёруғликка олиб чиққан журналистларга миннатдорчилик билдирамиз», дейишадигани бунга қўшилмоқ керак. Лекин шу ўринда, бундай яқинликка интилишни табриклаган ҳолда, айтиш керакки, матбуот ва ошкоралик майдони, худди ҳуқуқ жараёни каби, ғоятда ҳалол, ҳар бир сўз ўлчовида нақадар эҳтиёткор бўлишни тақозо этади. Аммо академик Эркин Юсуповнинг «Парвозга шайланган қуш мағрур бўлмоғи керак» мақоласига («Звезда Востока», 1988 йил, 8-сон) раддия сифатида О. Гайданов ёзган «Ҳақиқатнинг аччиқ таъми» («Звезда Востока», 1988 йил, 12-сон) мақоласи «шовла кетса ҳам обрў кетмасин», деган мақолни эслатади. Мақолага О. Гайданов жумҳурият прокурорининг ўринбосари сифатида имзо чекса-да, олим ва жамоат арбоби ҳақида юритган фикр-мулоҳазаларини унинг шахсий фикрига йўйиш мумкин. Бироқ

унинг асоссиз даъволарини қандай баҳолаш керак? Прокурор мақола бошидаёқ «тайёр» хулосага келади: «Айни пайтда муаллиф (яъни, Эркин Юсупов) айрим доираларга қўшилиб (?), Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети XVI пленумининг (1984 йил) жумҳуриятдаги негатив кўринишларга қарши курашиш ҳақидаги қарорлариини тафтиш этишга интилади... Прокурор айбловни давом эттириб ёзади: «Улар жумҳуриятда юз бераётган ўзгаришлар, оммавий ўғрилиқ, порахўрлик, уюшган жиноятчиликка нисбатан кўрилатган тадбирларга қарши жамоатчилик фикрини қўзғатиш ниятидадирлар»...

Бундай «айбнома»лар прокурорнинг мунозара маданиятигина эмас, ҳуқуқий савияси ҳам мақтовга сазовор эмаслигини кўрсатмайдими? Академик Эркин Юсупов мақоласида мунозарали ўринлар бўлиши мумкинлигидан кўз юмиш ёки уни хаспўшлаш ниятидан узоқмиз, бироқ асосан, маънавий юзгубан кетган бир гуруҳ шахслар ўзбек халқи қиёфасини белгилай олмаслиги ҳақидаги мақоланинг нимаси прокурорга ҳазм бўлмади экан? Мақолани минг қайта ўқиганда ҳам, бундай бешафқат «хукм»га асос йўқ! Нахотки, ўзбекнинг бағри ва қаноти бутун бўлиши учун, аввало унинг шаъни ерга урилмаслиги, минг йиллик мағрур қиёфасини асраб-авайлаб муносабатда бўлишга даъват этувчи фидойи сўз ҳуқуқ-тартибот намояндасига мунозарали туюлса? Бундай шиорни ҳар бир халқ фарзанди ўртага ташлаши мумкин ва шунга ҳақлидир. Аксинча, ҳуқуқ-тартибот муҳофазаси ҳам шу томонга юз буриб, жинойи гуруҳларни фош этишда изчиллик йўлини тутиши, улар қилмишига баҳо берганда, халқ кўзига чўп ташламай, мағрур қалбни мажруҳликка маҳкум. этмаслик санъатини эгаллаши керак эмасми?! Бизга аллақачон ҳамюрт бўлиб қолган Гайданов ва Дидоренко ҳам ўзлари таъкидлаб ўтганларидек, «1984 йилдан буён Ўзбекистон — меҳмондўст ва очиқ қалбли юрт»да яшамокдалар, ахир!

Хўш, ўртоқ О. Гайдановни дарғазаблиқ ила қўлга қалам олишга ундаган сабаб аслида нима? Гап шундаки, академик Эркин Юсупов, мунозарали тарзда бўлса-да бироқ умум манфаати, шу куннинг талабидан келиб чиққан ҳолда, жумҳуриятда ҳуқуқ-тартибот ишлари кўнгилдагидек эмаслигини айтиб балого қолди. Олим тергов органлари айби билан бир неча ой ноҳақ ҳибсда сақланган Зияева тақдирига куюнади. Бу аёл юз минг сўмлаб пора олишда айбланган, 12 йилга озодликдан маҳрум этилган эди. Суддан кейин нафақат ўзини, уни партия аъзоллигига тавсия этганларни ҳам жазолашга тушиб кетдилар. Жазога маҳкум этилган тавсиячилардан бири эса юрист эди. У Зияеванинг ҳақлигига шубҳа қилмаган ҳолда, ўз ёнидан отпусқа олиб, Москвага учиб боради ва бир қанча вақт жинойи ишни ўрганиб чиқади. Холис ниятли одамнинг чуқур гражданлик туйғуси ва одамлилиги туфайлигина, бу иш «составида жиноят аломати бўлмагани учун», ҳаракатдан тўхтатилди. Зияева қамокдан озод қилинди. Хўш, шу билан, инсон, партия аъзоси ва оила бекасининг қалб жароҳати барҳам топди, деб айта оламизми? Уни партиёга тавсия этганлар орасида юрист бўлмаганда-чи? Бундай ҳолатлар тергов ишларида ягона ҳодисами? Прокурор қаёққа қарамокда, ўзи?!

Қолаверса, ўртоқ Гайданов жумҳурият прокуратурасида етакчи лавозимни эгаллаб турган кейинги уч йилнинг ўзидаёқ ноҳақ қамалган қарийб 500 киши оқланиб, уларга тўланган товон 1 000 000 сўмдан ошди! Ҳурматли прокурор, шулар ичида қанчаси унинг шахсан «ўз ижоди», қолганлари иқтидорли шогирдлари ўртасида қандай тақсимланиши хусусида сўз юритса, бундай ҳикоя ошқоралиқ ва мардлик юзасидан ҳам, «марокли»роқмиди? Бинобарин, Э. Юсупов «қонун посбонлари»; ҳамласига учраган биринчи ва ягона муаллиф ҳам эмас. Бу борада жумҳуриятдаги бирмунча ёзувчилару Анатолий Ковалев, Сафар Остонов, Ҳабибулло Олимжоновдек талай журналистлар ҳам аллақачон «гуруҳбоз», «миллатчи», «қасоскор» каби қатор ёрликлар мажмуасига мушарраф бўлганлар!

О. Гайданов мақоласида академик «пўстагини қоқиб», сўнг унга шундай амирона талаблар қўйилади: «Эркин Юсуповдек атоқли олим турли шубҳали одамларнинг этагини тутмай ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига кўмаклашадиган материаллар ёзиши керак!» Ажабо,

академик бўла туриб, шу пайтгача ўзининг муқаддас вазифаси нимадан иборатлигини билмасая? Наҳотки, ҳурматли генералларимиз ҳамон дунёда русдан бўлак кўз ва ақл йўқ, деб билишса?!

Генераллар сўзининг мавқеи ҳар қанча баланд бўлса-да, у ҳали жумҳурият ҳуқуқ — тартибот идораларининг яқдил овози бўла олмайди. Улар орасида ҳалол ҳам ошкора, самимий ҳурмат, энг муҳими, ҳақиқатга кўмаклашиш асосига қурилган ҳамкорликни юксак қадрлайдиган милиция, прокуратура ва суд ходимлари жуда кўп! Бу билан бирга, Гайданов, Дидоренко, Лаптев, Шитов, Шаболкин, Абдиев, Торопов, Савиновских, Овсенюк, Галкин, Попова, Артомонов каби инсон тақдири билан ўйнашмоқни касб қилган «ҳуқуқ посбонлари»нинг афт-ангорини ҳам эндиликда элимиз яхши билади!

Ҳамкорлик ўрнига найзавозлик йўлини тутишдан ким манфаатдор? Бундан кимларнинг ошиғи олчи? Бошимиз устидаги осмонни суяб турган генералларнинг баҳси нима ҳақида? Ҳар иккала мақолада, «ўзбеклар иши»даги олди-қочди чекинишларни истисно этганда ҳам, гап «қуён ови» ҳақида эмас, цивилизациянинг СПИДдан кам бўлмаган даҳшатли илллати — уюшган жиноятчилик ва унга қарши кураш устида боради. Шундай экан, ашаддий жиноятчилар осонгина уюшган ва тил топишган чоғда, соғлом кучлар нега бир-бирлари билан тил топишолмай овора? Соғлом кучларнинг бирикмаслиги — уюшган жиноятчиларнинг орзуси, холос. Халқимизнинг якка отнинг чанги чиқмас, чанги чиқса ҳам донғи чиқмас, деган нақли бор. Ҳозирча, осмонни суяб турганлар марҳамати билан, фақат чангимиз чиқмоқда!..

ПРОКУРОР ҚОРАЛАШДАН ВОЗ КЕЧДИ

Яқинда рўзномалардан бирида шундай хабар берилди: «Ўзбекистон ССЖ Олий суди президиумининг навбатдаги мажлисида «пахта иши» бўйича Тошкент, Сирдарё ва Бухоро вилоятларида илгари судланган яна 73 кишининг жиноий ишлари кўриб чиқилди. Уларга нисбатан аввал қўлланилган суд қарори ва ҳукмлари бутунлай бекор қилиниб, барча ҳуқуқлари тикланди. Шу кунгача жумҳуриятимизда «пахта иши» бўйича оқланганлар сони 1207 кишига етди. Комиссия ўз ишини давом эттирмоқда».

Бир неча минглаб кишиларни жиноятчи сифатида ўз домига тортган «пахта иши» масаласи, ниҳоят, энди одиллик билан ҳал қилинмоқда. Лекин бу ерда ғалати бир қарама-қаршиликка дуч келасан: Ёлғонлар авж олиб, «пахта иши» «ўзбеклар иши»га зўрма-зўраки айлантирилганда, ҳақиқатга зиён етказилганда, барча ахборот воситалари оламга жар солишган эди. Эндиликда адолат қарор топаётганда, улар жим. Ваҳоланки пахта иши борасида бугунгача оқланганлардан ташқари, қанчасининг айбсиз ҳолда қамоқхоналарда умри ҳазон бўлди. Қанчаси пахта ишига алоқаси бўлмагани ҳолда, ноҳақлик жабрини тортди. Агар ҳар бир рақам ортида инсон ҳаёти, унинг орзу-ўйлари, умидлари туришини кўз олдимизга келтирсак фожиа бекиёс бўлганлиги, у халқ дардига айланганини англаймиз. Бу фожиаларни бошидан кечирганлардан бири собиқ Ўзбекистон ССЖ соғлиқни сақлаш вазири Абдулла Худойберганов бўлди.

У ҳақда ойномаю рўзномаларда ёзилди, радио ва зангори экранда эшиттиришлар берилди. Зеро, 833 кеча-кундуз қамоқ азобини бошидан кечирган, Гдлян ва Иванов гуруҳининг хўрликларига, тухматларига чидаган, адолатсиз жабр тортган инсоннинг тақдири матбуот нигоҳидан четда қолиши мумкин эмас эди... Хурматли муштарийларимиз: «Хўш, бу инсон тақдири ҳақида мақолалар эълон қилинган бўлса, яна у тўғрисида ёзиш шартмикан», дейишлари ҳам мумкин. Ҳа, шарт. Токи, ҳамон ноҳақлик, адолатсизлик қурбонлари бор экан, уларни эсламасликка, ўйламасликка, токи ноҳақлик, адолатсизлик жаллодлари билан бир ҳаводан нафас олиб яшар эканмиз, уларнинг қилмишларини фош этмасликка, қолаверса, бундай ишлардан ҳар дақиқада ўзимизни огоҳ қилмасликка ҳақимиз йўқ!

Мана қўлимизда 833 кун мобайнида ёзилган, эндиликда архив ҳужжатларига айланган А. Худойберганов тўғрисидаги 16 томдан иборат «тарих». Бу тарихнинг чувалашган ҳужжатлари орасида қайси бири ҳақиқату қайси бири ёлғонлигини ажратиш осон эмас. Қолаверса бу томликлар саҳифаларига Абдулла Худойбергановнинг икки йилдаи ошиқ ҳаётининг барча лаҳзалари, унга қилинган жабрлар, зулмлар, сўкиш-уришлар, ҳақоратлар битилмаган. Булар унинг юрагига муҳрланган.

«Тарих»нинг муқаддимаси 1988 йилнинг 7 феввали дан бошланади. Худди шу куни уни Тошкентдан Урганчга Т. Гдлян бошчилигидаги ССЖИ Прокуратурасининг штабига чақиртириб олишган. Аслида А. Худойбергановни таъқиб қилиш олдиндан бошланган, десам хато бўлмас. 1985 йилда жумҳуриятда «пахта иши» бўйича айбномалар бошланганда, Қорақалпоғистонда пахта тайёрлов трестида бошқарувчи бўлиб ишлайдиган укаси Отаулла Худойберганов устидан ҳам жиноят иши қўзғатилади. Гарчи жиноятчиликда ота учун бола, ака учун ука жавобгар эмас, деб расман қонун йўли билан белгиланган бўлса-да, амалда бунинг тескараси қилинган ҳоллар кўп бўлган. А. Худойберганов ҳам 1986 йилнинг 2 январиди Марказқўмга И. Усмонхўжаев, Р. Абдуллаева ҳузурига чақирилади ва ҳеч бир айбсиз, «вазирликлар кабинетининг янгиланиши» баҳонаси билан, ишдан олинади. 9 январда эса укаси Отаулла қамалади. Эҳтимол, аканинг ишдан олиниши ва уканинг қамалиши ўртасида боғлиқлик йўқдир. Лекин у ҳолда, унинг бесабаб ишдан олинишини қандай баҳолаш мумкин.

Вазирликдан олингандан кейин, уни баъзи ишларга тавсия қилишади, лекин у ҳаммасини

рад қилиб, ўз соҳасига — ССЖИ Тиббиёт фанлари академияси Бутуниттифок хирургия илмий марказининг Тошкентдаги филиалига директор ўринбосари бўлиб ишга келади. Яна жарроҳлик ишларида қатнашади. Икки йил давомида, бир неча юзлаб беморларнинг дардини енгиллатади. Вазирлик лавозими туфайли тўхтаб қолган докторлик илмий ишини давом эттиради. Ўша 1988 йилнинг эрта баҳорида илмий ишини ёқлаш арафасида эди...

Дастлабки терговни Гдлян билан Ивановнинг ўзи олиб борган. Уни Қорақалпоғистон вилоят фирқа кўмитасининг собиқ биринчи котиби Қ. Камолов билан ҳамкорликда, унинг катта миқдордаги пулини ва мол-мулкни яширганликда айблашади... Табиийки, бунинг учун замонамиз «шерлоклари»га аниқ далиллар керак эди. Аниқ далиллар бўлмаганлиги учун қалбакисини ўзлари тўқишди. А. Худойберганов Қ. Камоловни ва унинг оиласидагиларни даволаган, айти пайтда, мухтор жумхуриятда 1976 йилдан 1981 йилгача Соғлиқни сақлаш вазири бўлиб ишлаган, собиқ котибга яқин одам. Қолаверса, укаси Отаулла ҳам қамокда ётган кўйи укаларига, қариндошларига видеотасвир орқали мурожаат қилади. Демак, булардан шундай хулоса чиқади: Собиқ вазир бир неча миллионларни яширган ашаддий жиноатчи!

А. Худойберганов шу ердаёқ қамокқа олинади. Уни камаш учун рухсатномани Хоразм вилоят прокурорининг ўринбосари Титоренко ёзиб беради. Қизик, А. Худойбергановнинг жиноятчи эканлигини билиш нари турсин, уни танимайдиган прокурор ўринбосарининг бу хатти-ҳаракати қайси қонунга тўғри келаркин?! Уни бир неча кун Урганчда сўроқ қилишади. Лекин муддаоларига эриша олмагач, Москвага, аввал «Матросская тишина»га, кейинчалик «Бутирка»га кўчиришади. Тергов давом этади. Хўш, Гдлян ва Ивановнинг Худойбергановни (Камоловнинг мол-мулкни яширишда айблашидан ҳамда ундан бир неча миллионларни талаб қилишидан асл мақсади нима эди? Маълумки, Гдлян «пахта иши» бошланган кезларда матбуот орқали ўзбек халқини мамлакатнинг тўрт ярим миллиард сўмини кўшиб ёзиш туфайли ўзлаштиришда айбланган ва бу пулни давлат хазинасига қайтаришни айтиб мақтанган. А. Худойбергановдан талаб қилинган миллионлар ана шу ниятнинг амалий ифодаси ва терговчилар гуруҳининг навбатдаги муваффақиятини кўз-кўз қилиш учун керак эди. «Бир куни тергов пайтида, — деб эслайди А. Худойберганов, — Гдлян: «Мен ўзбекларни яхши биламан, уларнинг ҳаммаси порахўр, текинхўр. Мана сен, ўн йил давомида, аввал Қорақалпоғистон, кейин Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазири сифатида ўн миллиондан ортиқ пул йиққансан. Шунинг яримини берсанг, ҳибсдан озод қиламан», деди. Кейинги сўроқ пайтида, «сен ўзбеклар муттаҳамсанлар, сенлар ҳукуматни алдаб руслар, арманлар, украинлар, ва умуман, бошқа халқлар учун давлат томонидан ажратилган маблағларини ҳам еб кетяпсизлар. Ноқоратупроқ Тюменни ўзлаштиришга ёрдам беряпмиз деб, у ердаги бойликларни ташиб кетяпсизлар, деб ҳақорат қилди. Шундан кейин сабрим чидамади».

А. Худойберганов сабри чидамаганлигининг оқибати осон бўлмаган. Уни аввал овқатдан, кейин сувдан, сўнг очиқ ҳаво ва уйқудан қисишган. Ҳафталаб, ойлаб энг ашаддий жиноятчилар билан бир камерада ётган ва улардан «тарбиявий» сабоқ олган. Энг дахшатлиси шундаки, қамокқа олингандан то суд бўлгунча, бирон марта ҳам отаси, укалари, қариндош-уруғлари ва болалари билан кўришмаган. Улар ҳақида бирор хабар эшитмаган. Терговчилар эса яқинларининг ҳаммаси ҳибсда, дея уни алдашган», қўрқитишган.

Мана, кўлимда сўроқ ҳужжатлари: Уларда терговчилардан кимларнинг исми шарифлари йўқ — Гдлян, Иванов, Ревенко, Карташьян, Павлов, Пономарев, Иброҳимов, Абдурахимов... Собиқ вазирни яна кимлар сўроқ қилмаган? Улар жиноятчидан фақат бир нарсани: Миллионларни топиб беришни талаб қилган. Терговчилар бу пайтда фақат А. Худойбергановни сўроқ қилиш билан кифояланиб қолишмаган. Ундан сал кейин укаси, Керайли район фирқа кўмитасининг иккинчи котиби бўлиб ишлайдиган Ҳабибуллони, сўнг Эллиққалъа ноҳия фирқа кўмитаси котиби бўлган Неъматиллони ҳам ҳибсга олганлар. Улардан ҳам миллионларни ундириша олмагач, синглиси, саккиз боланинг онаси Ҳавожонни қўлга олиб, энг ашаддий жиноятчи

аёллар камерасига ташлаган. Бир неча ҳафта қийноқлардан кейин, ёшига етмаган боласининг тақдиридан хавотирга тушган Ҳавожон қайнатаси, эри ва ўзи бир неча йиллар давомида ишлаб топган, болаларининг тўйига деб йиғаетган 15 минг сўмга яқин пулни ҳамда буюмларини Гдляннинг қўлига тутқазишга мажбур бўлган. Шунинг эвазига у фарзандлари ёнига қайтган. Сўроқ хужжатида бу пуллар ҳамда буюмлар олингани ҳақида қайдлар бўлса ҳам, унинг эгасига на тилхат берилган ва на ушбу маблағнинг қаердалиги хусусида хужжат бор. Бу ноҳақ тортиб олинган пуллар А. Худойберганов оқлангандан кейин ҳам, то ҳанузгача эгаларига қайтариб берилгани йўқ.

Терговчи Ревеконинг ишлари ҳаммасидан ошиб тушган. У собиқ вазир номидан: «Ҳаммасига тўла, айбдорман, Камоловнинг пулларини яширганман», деган мазмунда ариза ёзади. Шунга асосланиб, уни жиноий жавобгарликка тортиш бўйича айблов қарори тақдим этилган. Лекин кўп ўтмай, бу айблов қарори ишда жиноят содир бўлмаганлиги учун рад қилинган. Шундан кейин Худойбергановлар устидан бошланган иш тўхтади. Унинг яқинлари, укалари ҳибсдан озод этилади. Табиийки, Абдулла Маткаримовичнинг ўзи ҳам, қамокдан озод қилиниши керак эди. Бунинг учун, Гдлян бошлиқ терговчилар хатога йўл қўйганликларини мардона тан олсалар бас эди. Афсуски, бундай бўлмаган. Улар ўз ишларидаги нуқсонларни тан олишни истамасдилар. Чунки улар мамлакат миқёсида ўзларини фақат ҳақиқатпарвар қилиб кўрсатардилар. Қолаверса, ўша пайт ССЖИ халқ депутатлигига сайловолди кураши борарди. Бу депутатликка номзодлар Гдлян ва Ивановнинг мавқеига салбий таъсир кўрсатиши мумкин эди. Шу сабабли ишдаги бирор хато тан олинмасди, ўзбекистонлик ўнлаб, юзлаб одамлар ноҳақ жабрланса жабрлансин-у, лекин Гдлянлар обрўсига путур етмаса бас. Оқибатда шундай ҳам бўлди. Улар А. Худойберганов устидан янги жиноий иш кўзгадилар. Уни порахўрликда — ўз қўл остидагилардан юз минг сўмлаб пора олганликда ва айни пайтда, юқоридагиларга катта миқдорда пора берганликда айблашга уриндилар. Яна куну тун сўроқлар, азоблар давом этган. «Матросская тишина»да уни жисмонан ҳолдан тойдириб, «айбига иқрор бўлувчи» хужжатларга қўл қўйдириб ҳам олишади. Шундай қилиб, 1988 йилнинг августида уни ана шу асосда жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисидаги янги қарор тақдим этилган. Бироқ тергов чоғида яна айблов фактлари тасдиқланмайди, иш қайтарилади. Шундан кейин ҳам, А. Худойбергановни порахўрликда ва пора берганликда айблаш тўхтамаган. Уни жи-ноий жавобгарликка тортиш тўғрисида 45 марта янги қарор тақдим қилинган. Буни хужжатлар орасидаги пора олганлик ва пора берганлик фактлари бўйича жиноий ишларни тўхтатиш тўғрисида 45 марта чиқарилган қарор ҳам тасдиқлайди.

Лекин шундан сўнг ҳам, собиқ вазирни озодликка чиқаришмайди. Н. Ивановнинг «А. Худойберганов порахўрлиги аниқланди, энди уни текширишдан ўтказиш керак», деган даъвоси туфайли, унинг ҳибсда сақланиш муддатини яна 13 ой 19 кунга узайтиришади. Афсуски, шунинг 10 ой 13 кунда ҳеч қандай иш қилинмаган. «Бу фурсатда мени ҳар 3—4 ой ичида бирикки терговга чақиришди холос, аммо қамокда ўша ҳарорат ва уришлар давом этди», деб эслайди А. Худойберганов.

Йўқ, бу вақт ичида терговчилар уни унутди, десак хато бўлар. Эсдан чиқаришмаган, Қорақалпоғистондан уни айблайдиган «фактлар», «жонли гувоҳлар» излашган. Бу гувоҳларни топишган ҳам. Мана, шулардан баъзилари: Т. Каримов — Қорақалпоғистон мухтор жумҳурияти дорихоналар бошқармасининг бошлиғи, Тожимуродов — Шуманай ноҳия марказий касалхонасининг бош врачлари, Асенов — Ленинобод ноҳия марказий касалхонасининг бош врачлари, Мамбетқодиров — Бўзатов ноҳия марказий шифохонасининг бош врачлари, Ҳожиматов — Беруний ноҳия марказий касалхонасининг бош врачлари, Реибназаров — Нукус шаҳар санэпидстанцияси бошлиғи, Абдумуродов — Хўжайли шаҳар санэпидстанцияси бошлиғи, Абдумуродов — Хўжайли шаҳар санэпидстанцияси бош врачлари...

Терговчилар Худойбергановнинг порахўрлигини исботлаш учун унинг Қорақалпоғистонда

Соғлиқни сақлаш вазири бўлиб ишлаган пайтидан «гувоҳлар» ва «далиллар» тўпланганлиги бежиз эмас. Чунки улар Худойбергановнинг ишини қандай бўлмасин Камолов билан, Қорақалпоғистон билан боғлашга интилишган, шу билан ўзларининг ҳақ эканликларини исботламоқчи бўлишган. Акс ҳолда, улар Худойбергановнинг Қорақалпоғистонда эмас, Ўзбекистон ССЖ Соғлиқни сақлаш вазирлиги давридаги фаолиятидан хато ахтаришлари мумкин эди-ку. Ахир, унинг Тошкентдаги мансаб курсиси Нукусдагига нисбатан юқорироқ бўлган-ку! Лекин терговчиларнинг мақсади бошқа эди.

Шундай қилиб, «ёлланма гувоҳлар» собиқ вазир билан аввал Москвада, сўнг Тошҳовузда юзма-юз учраштирилади. Бу гувоҳлар очикдан-очик уни порахўрликда, ўзларидан пора олганликда айблайди. Кейин тазйиқлар туфайли, собиқ вазирга нисбатан сохта гувоҳлик берганларини тан олишади. Деярли барча далиллар нотўғри эканлиги судда исботланади.

Мен сўроқ хужжатларини кўраётганимда ҳам, мақолани ёзаётганимда ҳам, бу сохта гувоҳлар ҳақида кўп ўйладим. Тўғри, А. Худойберганов суҳбат асносида: «Уларда ҳеч айб йўқ, улар каттиқ жабр кўрганларидан, ашаддий жиноятчилар камераларида бўғизларига пичоқ қадалганлиги туфайли, менга тухмат қилишга мажбур бўлганлар. Шунинг учун судда ўз кўрсатмалари бўхтон эканлигини тан олдилар», деб қайта-қайта эслатса ҳам, кўнглимдаги бир шубҳани, оғриқни қува олмадим. Хўш, унинг иши одил қозилар қўлига тушганида, бу «пора берганлар» ўзларини қандай тутардилар? Улар ўшанда собиқ вазирни ҳимоя қилармиди? Ҳимоя қилишга қодир бўлсалар, нега бу тухматларни ёзишдан ўзларини тия олмаганлар? Ҳа бу ўткир оғриқ, уни кўнглидан чиқариб ташлаш қийин. «Пора берганлар»нинг кўрсатмаларини ўқир эканман, кўз олдимда дор тагида, жаллод кундасида бош турганда ҳам ҳақиқатни айтишдан тап тортмаган, иймони бут кишилар келди. Шу дақиқада бўғзинга бир савол тиқилади — замондошларимиз-чи? Наҳотки, биз ўз жонимизни асраш учун бунча субутсиз, кўрқоқ бўлиб қолган бўлсак? Салгина ҳадик туфайли бир-биримизни айблайверсак. Бизнинг фожиамиз, халқимиз орасидан кўплаб одамларнинг ноҳақ камалишига сабаб бўлган асосий омиллардан бири кўрқоқлигимиз, иккиюзламачилигимиз, субутсизлигимиз бўлмадимми? Наҳотки, инсон ўзини ҳимоя қилиш учун бошқаларни гуноҳкор этса... Бундайлар нафақат ўзларининг инсонийликларини, балки халқимизнинг асл қадриятларини ҳам ерга урмадиларми?..

Ана шундай гирдобда Худойберганов инсонийликнинг оддий қадриятини ўзида сақлаб қола олгани катта жасоратдай кўринади. Ҳа, у ҳам терговнинг дастлабки кунлариданоқ ҳар хил ёлғонларни тўқиб, тепароқдаги раҳбарларни рўқач қилиб, камоқдаги жабрлардан, ҳақоратлардан ўзини сақлаб қолиш мумкин эди. У бундай қилмади. Ҳақиқат учун зулм косасини тагигача сипқорди.

1989 йилнинг кузига келиб, А. Худойберганов «иши» охирлаб қолган, энди у сохта далиллар асосида, ашаддий жиноятчи сифатида, суд қилиниши керак эди. Лекин унинг иши ўша йили сентябрь ойидан бошлаб, янги терговчилар гуруҳи қўлига тушади. «Чунки бу вақтга келиб ССЖИ прокуратураси Т. Гдлян ва Н. Иванов йўл қўйган суистеъмолчилик юзасидан катта микдорда маълумотлар тўплаган эди», деб ёзишди. рўзнолар. Ҳа, суистеъмол бўлган. Лекин Гдлян ва Иванов гуруҳининг тергов ишларидан четлаштирилишининг асл сабаби шуми? Улар Ўзбекистон фуқароларига ноҳақ айблар қўйганлиги учун эмас, балки Москвадаги баъзи раҳбарларнинг этакларига осилганликлари учун четлатилмадимми? Бу раҳбарлар ўзбек халқини ноҳақ айблардан ҳимоя этиш ниқоби остида, аслида ўзларини ҳимоя қилмадиларми? Агар халқимиз ҳуқуқлари ҳимоя қилинганда эди, Худойберганов кабиларга гдлянчилар қўйган айблар ҳам жиддий қайта текширувдан ўтказилган бўларди. Ваҳоланки, тергов гуруҳи ҳам собиқ вазирнинг ишини қайтадан ўрганмаган. Улар олти ой давомида гдлянчилар тўплаган сохта далилларни янада бойитишган, холос. Эҳтимол, ССЖИ халқ депутатлари А. Мухторов ва Э. Юсупов А. Худойберганов тўғрисида ССЖИ Бош прокурорига сўровнома ёзмаганларида, бу иш яна анча чўзиларди. Шундай қилиб, унинг иши 1990 йилнинг бошларида судга — Тошкент

вилоят судига оширилади.

— ... Ниҳоят, ўшанда орзиқиб кутганим кўнглимдаги бир армон ушалди, — деб эслайди Абдулла Маткаримович — Нима бўлсаям, Ўзбекистонга олиб борсин, юртимни бир кўрай, айбсизлигимни ўз халқим олдида исботлай, кейин армоним йўқ, деб дилимга туккандим. Тошкентга олиб келишганда, биласизми, нимадан кўпроқ ҳаяжонландим. Куйдан, кўшиқдан. Ахир, икки йил давомида бирор марта ўзбекча куй, кўшиқ эшитмадим. Мен ўшанда куй ва кўшиқнинг Ватан бўлиб, халқ бўлиб, юртнинг азиз ҳавоси, суви, соғинчи бўлиб қалбга оқиб киришини англадим. Кўзларимга жикка ёш тўлди...

Бу гаплар биз учун бироз эриш туюлар, баландпарвоздек таассурот қолдирар, лекин унда ситамлардан қадди букилган инсоннинг дардларини англаш қийин эмас.

Абдулла Худойберганов иши бўйича суд салкам уч ой - 26 февралдан 22 майгача давом этган. Суд жараёнига Тошкент вилоят судининг аъзоси Б. Қудратхўжаев раислик қилган. Унда А. Сафаров, Р. Мирзабоев ҳайъат аъзолари, В. Ковальчук давлат қораловчиси, А. Лучанский адвокат сифатида иштирок этганлар. Дарвоқе, судда яна бир жамоатчи оқловчи — Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирининг ўринбосари, Ўзбекистон ССЖ Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Т. Искандаров ҳам қатнашган. Шу ўринда Соғлиқни сақлаш вазирлигидаги яхши бир анъана — эндиликда танқис бўлиб бораётган инсоний меҳр-мурувват борасида тўхталиб ўтишни истардим. Одатда, биз ташкилот билан собиқ раҳбар ўртасида жарликлар пайдо бўлишига, кўниқиб қолганмиз. Бунда ташкилотдаги камчиликлар учун собиқ раҳбарни айблаш синалган усуллардан биридир. Соғлиқни сақлаш вазирлиги эса аксинча, собиқ вазирни нафақат унутмади, балки оғир кунларда яқиндан ёрдам берди. Уни судда ҳимоя қилиш учун жамоатчи оқловчи тайинлашди. Хирургия марказидаги коммунистлар ҳам ўз ҳамкасбларининг ҳалоллигига шубҳа билдиришмади. Уни қамокда бўлган пайтларда ҳам фирма аъзолигидан чиқаришмади. У оқлангандан кейин, яна ўз ишига тикланди. Унга катта ишонч билдириб, 1990 йилнинг июль ойида бўлиб ўтган (оқланганидан икки ой кейин) Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш ходимлари Касаба уюшмасининг I съездига делегат қилишди. Съезддан сўнг Соғлиқни сақлаш ходимлари Касаба уюшмаси Марказий Кўмитасига аъзо қилиб сайланди.

Ҳа, булар ҳақида бугунги кунда енгил нафас олиб қувонч билан гапириш мумкин. Лекин ўшанда, собиқ вазир ҳибсда ётганда, бу ишонч, меҳр мурувват ҳақида сўзлаш осонмасди. Ахир, қанча ташкилотлар, вазирликлар, Гдлян ва Ивановнинг бир имоси билан, энг яхши ходимларга ишончсизлик билдириб, уларни бадном қилганликларини биламиз-ку! Суд жараёни осон кечмади. Ҳар бир факт, далил ипидан игнасиғача текширилди, гувоҳлар қайта-қайта сўроқ қилинди. Суд гоҳ Тошкентда, гоҳ Нукусда давом этди. А. Худойберганов устидаги айбловлар бирин-кетин рад қилинди, тухматлар фош этилди. Шунинг учун судда бизнинг одатдаги кўникмаларимизга хилоф равишда, ғалати воқеа рўй берди: Ўзбекистон прокуратурасининг ходими, давлат қораловчиси В. Ковальчук собиқ вазирни қоралашдан воз кечди. У ўз мақсадини бундай деб ифодалайди: «Мен прокуратура соҳасида шунча йил ишлаб, бунай қонунбузарлик, ваҳшийлик ва адолатсизликка дуч келмаган, эшитмаган эдим. Тўпланган 16 жилд ҳужжатларнинг барчаси тухмат ва бўҳтондан иборат. Гдлянчиларнинг найранглари дир. Шу сабабли, прокурор сифатида, Абдулла Худойбергановни тамомила ноҳақ жабрланган ва жазоланган, деб биламан. Унга нисбатан давлат қоралов фикридан бутунлай воз кечаман!»

Ҳа, биз ўз ҳимоясидаги жинойтчиларни оқлашдан воз кечган адвокатларни кўрганмиз. Лекин прокурорнинг қоралашдан воз кечиши биз учун янгилик. Мен суҳбат асносида В. Ковальчукдан: «Сиз собиқ вазирни суд яқунланишидан анча олдин, 7 майда қоралашдан воз кечгансиз, ўз баёнотингизни илгарироқ эълон қилиб қўймадингизми», деб сўрадим. «Йўқ, — деди у қатъий. — Биз ноҳақ айбланувчиларни эртароқ қоралашдан кўра, эртароқ оқлашга ўрганмоғимиз керак!». Зора, энди шундай бўлса!

Суд эса кейинроқ — 22 май куни яқунланган. Мана, унинг хулосаси: «Ўзбекистон Совет

Социалистик Жумхурияти номидан Тошкент вилояти судининг жиноий ишлар бўйича судлов ҳайъати қарор қилади: ... Худойберганов Абдулла Маткаримович жиноят содир этмаган, деб ҳисоблансин. Унинг мол-мулки, тергов пайтида тортиб олинган барча ҳужжатлари, орден ва медаллари эгасига тўлиқ қайтарилсин. Худойберганов Абдулла Маткаримовичнинг айби йўқлиги учун у суд залидан озод этилсин!»

833 кун давом этган, лекин ҳақиқатнинг рўёбга чиқиши билан тугаган «жиноий иш» ҳақидаги мақолани шу бахтли хотима билан яқунласак ҳам бўларди. Лекин Абдулла Худойбергановнинг тақдири жумхуриятимиз учун яғонами? У билан қисматдошлар биз ўйлагандан ҳам кўп эмасми? Ахир, Ўзбекистоннинг ўзидан салкам 23 минг одамнинг қамалишини нима деб атамоқ лозим? Бу саволлар ҳеч кимни тинч қўймаса керак. Эътибор беринг, қамалган одамларнинг ҳар биттаси учун камида бир неча ўнлаб одамлар қамоқларда, «изоляцияторлар»да норасмий равишда «ишлов»лардан ўтиб жавоб бердилар. Агар бу одамларнинг ҳаммасининг ўнлаб, юзлаб яқинлари, қариндошлари, уйлари, ўзлари тинтувдн ўтганини, гувоҳлик бергани, тинчи бузилганини ҳисобга олсак, бу қатағон бутун Жумхуриятни қамраб олганини англаймиз. Хўш, бу алқимиз учун репрессия эмасми?

Бир халқнинг бошига бунча репрессиялар кўп эмасми? 20-йилларда босмачиликни тугатамиз, деб қанча одамлар йўқ қилинди. Биз ҳалигача уларнинг кимлиги нарёкда турсин, ҳатто аниқ сонини ҳам билмаймиз. 30-йилларнинг бошида коллективлаштириш жараёнида минглаб одамлар кулоқ қилинган. Уларнинг қабрлари Украина чўлларида, Кавказда, Сибирь ўрмонларида қолиб кетди. 37-йилларда Сталин қатағони туфайли халқимиз орасидан етишиб чиққан энг сара, илғор кучлар қурбон берилди. Уларнинг қаерга кўмилганини ҳам билмаймиз. 50-йилларда ҳам жаллодларнинг болталари халқимиз бошида ўйнаб турди. Ниҳоят, 80-йилларнинг ярмида бошланган «пахта иши» «ўзбеклар иши»га айлантирилди.

Бу репрессияларнинг тарихи, характериға чуқурроқ назар ташласангиз, даҳшатли бир факт кўзга ташланади. Негадир уларни амалга оширишда ўзбекларнинг ўзлари эмас, бошқа халқ вакиллари етакчилик қилганлар. Фрунзе, Триғулов, Мелкумов, Карташьян, Апрестьян, Гдлян, Иванов, Дидоренко, Гайданов... нега шундай бўлган, нима, улар ўзбекистонликларнинг тўғрисию қаллобини, дўсту душманини бу ердагилардан кўпроқ билганми? Аксинча, булар ҳаётимиздан узоқ кимсалар бўлган. Ана шунинг учун ҳам халқимиз орасидаги гуноҳқору бегуноҳқорлар баробар жабр тортганлар.

Шуларни ўйлар эканман, яқиндагина Литвада бўлиб ўтган воқеалар ҳаёлимдан ўтади. Демократия йўлини тутган халқнинг қора кучлар билан тўқнашуви натижасида 14 одам ҳалок бўлди. Ноҳақ тўқилган қон учун Литвада қанча ғаллаёнлар рўй берди. Халқ ўз фарзандлари учун бир неча кун мотам тутди. Бутун дунё бу жумхурият ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқди. Айбдорларға жазо бериш тўғрисида талаблар қўйилди. Хўш, бизда-чи? Фарғонада ўнлаб эмас, юзлаб кишилар қурбон бўлди. Ўш, Ўзганда минглаб одамлар оловларда ёнди. Паркент, Наманган фожиаларининг ҳали изи ўчгани йўқ. Лекин шунда ҳам ҳақиқий айбдорлар бир четда қолиб, яна халқимиз фарзандлари азоб чекди, қамоқларға ташланди. Халқимиз ўз фарзандлари учун мотам тутиш нари турсин, ҳуқуқларини ҳам талаб қилолмади. Нега бу воқеалар дунё кўз ўнгида бор бўйи билан шарҳланмади, уларға сиёсий баҳо берилмади? Тбилиси, Рига Вильнюсда ўлса, инсон-у, Ўш, Ўзганда ўлса инсон эмасми?!

А. Худойбергановнинг қамоқдан озод қилиниши, унинг тўла оқланиши биз излаган ҳақиқатнинг бир томони, холос. Унинг бошқа томони ҳам бор: Тошкент вилоят суди собиқ вазирни оқлар экан, уни ноҳақ айблаган терговчилар Т. Гдлян, Н. Иванов тўдасини жиноий жавобгарликка тортиш тўғрисида қарор чиқарди. Бу қарор кучға кириши керак!

ҲУКМ

1990 йил охирларида, яъни олти ой бурун, рўзномаларда Ўзбекистон ССР прокурори ҳузуридаги ўта муҳим ишлар бўйича катта терговчи бўлиб ишлаган Абиддин Алибоев устидан суд бошлангани хабар қилинган эди. Орадан шунча вақт ўтди. Аммо ҳамон бу суд ниҳоясига етгани йўқ.

Хўш, А. Алибоев ким эди? Нега уни олти йилдан кўпроқ вақт судсиз қамоқда сақлашди? У шунчалик «катта» жиноятчимиди? Ахир, жумҳурият ва вилоят раҳбарининг жиноий ишларини текшириш ҳам бунчалик узоқ чўзилмаган-ку! Бу саволларга бугун жавоб бериш қийин. А. Алибоевнинг жиноятчи ёки жиноятчи эмаслигини суд аниқлайди. Аммо бир саволга жавоб бор. А. Алибоев олти йилу икки ой ноҳақ қамоқда ушлаб турилди. Жиноят процессуал кодексига кўра, айбдорни кўп деганда, шунда ҳам СССР Бош прокурори розилиги билан, тўққиз ойдан ортиқ ҳисбада сақлаб туриш мумкин эмас (бу муддат яқинда бир ярим йилга узайтирилди). Демак, қонунчилар томонидан қонунга хилоф иш қилинди. Бир фуқаро, бўйнига айби қўйилмай туриб, олти йилдан кўпроқ қамоқхонада сақланди. Тўғри, бу иш Поп агросаноат ишлаб чиқариш бирлашмасининг собиқ бош директори Аҳмаджон Одилов иши билан қўшиб текширилган. Лекин ҳеч бир терговчи ёки прокурорга терговни бунчалик чўзиш ҳуқуқи берилмаган. Кези келганда, шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Аҳмаджон Одилов ҳам узоқ йиллар қонунга зид равишда ҳисбада ушлаб турилди. Терговчиларнинг айби билан катта шов-шув кўтарилди. Матбуотда отдан олдин чанг чиқарилди. Шу йўл билан улар судга таъсир ўтказишга эришмоқчи бўлдилар.

Мен Аҳмаджон Одилов ёки Абиддин Алибоевда мутлақо айб йўқ, деган фикрдан йироқман, юқорида таъкидлаганимдек, уларнинг айби бор-йўқлигини суд, фақат суд айтади. Лекин негадир терговчилар матбуотга берган интервьюларида бу шахсларни тўғридан-тўғри ЖИНОЯТЧИ, деб атади. Қонунда бундай дейиш мумкин эмаслигини била туриб, шундай қилади. СССР Бош прокурори ҳузуридаги ўта муҳим ишлар бўйича терговчи Б. Свидерский «Аргументы и факты» ҳафталиги муҳбири А. Бинеевнинг «Тошкентда Рашидовнинг «Яхши» номини оқлаш бўйича қандайдир гуруҳлар тузилган, деб эшитдим. Шу тўғрими?» деган саволига: «Бунга сира йўл қўйиш мумкин эмас. Рашидов ва Одилов ягона ЖИНОИЙ СИСТЕМА», деб жавоб беради. Нима, Б. Свидерский совет қонунларида кўрсатилмаган имтиёзга ҳам эгами? Наҳотки, қонун ҳимоячиси бўла туриб, А. Одиловни ҳали жиноятчи дейиш мумкин эмаслигини билмаса? Билади. Лекин олти йиллик қилган ишини суд пучакка чиқариб қўйишидан қўрқади. Йўқса, бунчалик шов-шувга берилиб кетмаган бўларди. Мен бу билан маъмурий ташкилотлар ва матбуотни бир-бирига қарама-қарши қўймоқчи ҳам эмасман. Айтилаётган ҳар бир гап тўғри бўлиши, объектив фикр билдирилиши тарафдориман, холос.

Б. Свидерский матбуотда бир неча бор чиқиш қилди. Ҳар доим А. Одиловни, А. Алибоевни ва бошқаларни қоралаш билан шуғулланди. Лекин бирор марта шу шахслар қонунга зид равишда ҳисбада ушлаб турилганини, маҳбуслар бир неча бор очлик эълон қилганини айтмади. Ваҳоланки, терговчи матбуотда тарозининг икки палласини тенг қўйиб фақат холис фикр билдирилиши керак.

А. Алибоев суди 1990 йилнинг 7 декабрида бошланган эди. Ўзбекистон ССЖ Олий суд аъзоси А. В. Попков раислигида, халқ маслаҳатчилари И. Инина, Ш. Қаҳҳоров иштирокида биринчи одил ҳукм чиқарилди — А. Алибоевнинг эҳтиёт чораси ўзгартирилиб, ҳибсдан озод қилинди. Лекин суд негадир чўзилиб кетяпти. Анча вақт А. Попковнинг тоби қочиб қолди. Бундан ташқари, кўпгина гувоҳлар ўз вақтидз судга келмаяпти. Чунки, уларни терговчилар чақиравериш безор қилишган. Жиноий ишдаги айрим фактлар ҳам ойдинлаша бошлади. Суд

жараёнида кўпгина гувоҳлар Алибоевни шахсан танимаганлиги, у ҳақда терговчилардан кўп эшитгани, кўрқитув ёки алдов йўли билан, шунингдек, баъзилар (масалан, чўпон Шермат Абдурахимов) рус тилини мутлақо билмаслигидан ёлғон кўрсатма беришга мажбур этилганлари маълум бўлди. Ҳатто кўпгина гувоҳлар очик суд мажлисида терговчилар тазйиқи остнда тухмат қилишганини айтишиб, Алибоевдан узр сўрашди. Айрим гувоҳлар (жумладан, Носир Одилов, Содик Ғафуров) А. Алибоевга қарши тухматдан иборат кўрсатмалар беришдан бош тортгани учун уларнинг эмизикли болали хотинларини ҳам қамокқа олишганини айтишганда, суд зали ҳаяжондан қалқди. Афсуски, бизга «четдан ҳалоллик олиб келмоқчи бўлган» терговчилар шундай иш билан ҳам шуғулланишган. Лекин ҳеч бир қонунда боласи учун ота, ёки эр учун хотин жавоб бериши кераклиги айтилмаган. А. Алибоев судида ўтириб, яна бир ҳақиқатни англагандай бўлдим. Терговнинг чўзилишидан, марказдан келган терговчилар кўпроқ манфаатдорга ўхшаб кўринди. Уларга қолса, тергов ишлари иложи борича узоқ чўзилса, одамлар йиллаб судсиз-сўроқсиз қамокда ётса ҳам майли. Юқоридан ижозат олиш мумкин. Уларнинг мантиқи ҳам тўғри-да. Ишни тез тугатиб Москвага кетса, минглаб оддий одамлардан бирига айланади. Нонга, сутга, гўштга соатлаб навбатда туриш керак. Бу ерда эса ҳаёт, ҳар қалай, ўзгача. Олти йил ичида биргина давлат машиналаридан (асосан, «Волга»лардан) фойдаланиш харажатлари, хомчўтларга қараганда, уч юз минг сўмдан ошиб кетибди, бу пулларга СССР прокуратураси ҳисобидан эмас, болалар боғчаси ва мактабларга мўлжалланган маҳаллий бюджетдан тўланибди! «Наманган» меҳмонхонасининг бутун бир қавати гуруҳнинг азму ихтиёрида. Еганинг олдинда, емаганинг орқанда. Атрофинда кўрққанидан хушомад қилиб, ялтоқланиб, хизмат қилиб турган одамлар бўлса! Москвада топиш амру маҳол бўлган ноёб молларни бу ерда осон топиш мумкин. Гуруҳдаги терговчи Юмашкиннинг ўзи бир неча япон видеомагнитофонига эга бўлди. Биттаси чайқовда қанчалигини тасаввур этинг! «Жигули», «Москвич» олганлар ҳам бор. Бари вилоят ҳисобидан! Қанча уруш ва меҳнат ветеранлари, Қахрамон оналар, кўпболали оилалар, машина, ноёб молларга навбатда турганда, янги боғча, мактаблар қуриш, эскиларини таъмирлаш зарур пайтда, бу хил ҳотамтойлик кимларга керак бўлдикин?!

Б. Свидерский гуруҳининг жумхуриятимизга юборилганига етти йилча бўлиб қолди. Улар ҳали ҳам Наманганда фаолиятларини давом эттиряптилар. Ўнлаб одамларнинг тақдири уларнинг қўлида. Ўйлаймизки, бу одамларнинг иши текширилганда, юқоридаги каби қонунбузарликларга йўл қўйилмайди.

Шуниси қизиқки, терговчи тўплаган курама материалларнинг чоки бирин-кетин сўкилиб боряпти. Олти йил судсиз қамокда сақланган Р. Одилов, М. Асланов озод қилиниб, ишлари терговга қайтарилди. Демак, терговда хатога йўл қўйилган, қонун бузилган. Яна бир мисол, А. Алибоев суди бошланганда, бир неча жилдли материаллар ичида энг муҳим ҳужжат — «айбдор»га нисбатан жиноий иш кўзғатиш ҳақидаги қарор йўқлиги маълум бўлди. Бу қонунчиликнинг қўпол равишда бузилишидир!

СССР Бош прокурори ҳузуридаги ўта муҳим ишлар бўйича терговчи иши орқага кета бошлаганидан сал хавотирланиб қолди. Шунинг учун кейинги интервьюларида шашти пасайгани билина бошлади. Жумладан, у «Литературная газета»нинг шу йил 2-сонида муҳбир И. Маймистов саволларига берган жавобда: «Судда кўргунга қадар бирон бир маълумот бериш бизнинг қоидамизга тўғри келмайди. У ёки бу жиноятларда айбдорлик даражасини аниқлашга фақат суднинггина ҳаққи бор», дейди. Тўғри гап. Лекин у узоқ вақт шу тўғри гапни айтмай келди. Поп агросаноат бирлашмасидаги аллақандай зиндонлар ҳақида шов-шувлар кўтарилди. А. Одилов ва унинг атрофидагиларни жаҳон аҳамиятига молик жиноятчилар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилинди.

А. Алибоев иши устидан суд тергови ниҳоясига етяпти. Судда сўнгги ва ҳал қилувчи сўз айтилишига оз қолди. Лекин мени бир нарса ташвишга соляпти. Хўш, борди-ю, А. Алибоев ва

Поп агросаноат бирлашмаси бўйича қамоққа олинган бошқа шахслар айбсиз, деб топилса, уларнинг шунча йил азоблаб ҳибсда ушлабтурганлар жазоланадими? Ёки уларни марказ яна ўз ҳимоясига оладими?!

ВАҲШАТ ЧИҒИРИҒИ

Азалдан халқимиз қаноатга, сабр-тоқатга, бошига ҳар қандай кулфат тушганда ҳам «шукур» деб яшашга одатланган. Ҳатто ёв бостириб келиб юртда қирғинбарот жанглар бошланган йилларда ҳам «Кўпга келган тўй» деб, бир-бировини овутишган.

«Ўзбек иши», «Пахта иши» деб номланган «Қама-қама»лар ҳам бир жихатдан кўпга келган тўйга ўхшаб кетди. Юзлаб гуноҳсиз кишилар қамалиб, инсонни-инсон ўрнида кўрмаган шафқатсиз терговчилардан жабр кўрди. Ўрмондан тушган ўтдек бу терговчилар учун хўлу-қурук барабар эди. Улар ҳақиқий порахўрлар билан бирга, чориғини аранг судраб юрган касалванд деҳқондан ҳам «миллион»ни сўраб олмоқчи бўлдилар. Бир пайтлар «Ўзбекистонда ҳамма пахтакор» деган дабдабали шиор уларнинг даврига келиб «Ўзбекистонда ҳамма порахўр»га айланган эди. Кўплаб ишбилармон, тадбирли раҳбарлар улар ихтиро қилган «қора чиғирик»дан ўтказилди. Бировлар бу чиғирикнинг даҳшатли азоб-уқубатларига дош берди, бошқа бировлар «бермаганни — бердим», «олмаганни — олдим» деб ёлғон кўрсатмалар билан «нодонлик» йўлини тутди.

Бугун биз шу «ваҳшат чиғириғи»га тушиб омон чиққан мард, бардошли инсон Нусрат Ҳикматовнинг аччиқ қисмати ҳақида ҳикоя қиламиз.

«МЕНИ ТАНИЙСИЗМИ?...»

Бекорчиликдан зериккан шайтони лаин гоҳида бир тоққа чиқиб олиб, оғир харсанглардан турли-туман ғилдираклар йўниб, пастга қараб думалатаркан. Бу тошлар бамисоли харос тошидек пастда ғимирлаб юрган гуноҳкор-гуноҳсиз кимсаларнинг бўйнига ликқа-ликқа илинавераркан. Шайтоний тавқи лаънатда халос бўлиш бечора бандалар учун амримаҳол экан.

Нусрат Ҳикматов бўйнига ҳам «Жиноятчи» деган тавқи лаънат илиш унчалик осон бўлмади.

МАЪЛУМОТ ЎРНИДА: Нусрат Ҳикматов 1938 йил Бухоро вилояти Ромитон ноҳиясида туғилган, ўзбек, 1961 йилдан КПСС аъзоси, ушбу жиноят иши бўйича 1986 йили партия сафидан ўчирилган. 1961 йили Бухоро Давлат Педагогика институтини, 1974 йил Тошкент Олий Партия мактабини тамомлаган, 1976 йил октябрь ойидан 1985 йил 22 ноябрга қадар Навоий вилояти Қизилтепа ноҳияси фирқа кўмитасининг биринчи котиби бўлиб ишлаган. «Октябрь революцияси», «Меҳнат Қизил Байроқ», «Ҳурмат белгиси» орденлари, медаллар билан мукофотланган, иш бўйича эҳтиёт чораси кўрилиб, 1985 йил 25 декабрдан то 1988 йил 27 июнга қадар қамокда сақланган...

1985 йилнинг 25 апрели. Навоий вилояти фирқа кўмитасининг биринчи котиби Нусрат Ҳикматовни ўз идорасига чақириб, сен донгдор райком секретаримизсан, областда обрўйинг ҳам ёмон эмас. Агар хўп десанг, сени область ижроия комитети раислигига сайласак, деб маслаҳат солади. Нусрат Ҳикматов бу таклифга розилик бермади. Орадан уч кун ўтгач, уни Бухорога, яқинда ишга ўтган вилоят фирқа кўмитасининг биринчи котиби Исмоил Жабборов чақириб қолади. У ҳам аввал вилоят ижроия комитети раислигига, сўнг Ромитон ноҳияси фирқа кўмитасининг биринчи котиблиги лавозимига таклиф этади. Нусрат ўзининг туғилган ери бўлганлиги учун ҳам кейинги таклифга розилик беради. Пировардида, Исмоил Жабборов, ҳамма томони келишилган, Есин ҳам рози, 2—3 кундан сўнг сени Марказқўмга чақирадилар, дейди.

Бироқ, Нусрат Ҳикматовнинг «харидоргир»лиги ноҳия ва вилоятдаги айрим кишиларга ёқмаслиги табиий эди. Улар дам пастдан, дам юқоридан туриб шайтон ғилдиракларини думалата бошлади. Шу орада жумҳурият прокуратураси Н. Ҳикматов ҳақида фикр сўраб,

Хатирчи ноҳиясида иш олиб бораётган СССР Прокуратураси тергов группасининг раҳбари П. Урингга мурожаат қилади. Бу группада Қизилтепалик Тўра Қодиров деган терговчи ҳам бор эди. (Бу киши ҳақида кейинроқ тўхталамиз). Жумҳурият прокурори А. В. Бутурлин улар берган маълумотга асосан, Марказқўмга хат жўнатади. Ҳолбуки, бу вақтда Нусрат Ҳикматовнинг жиной ишини тасдиқловчи бирорта далил, терговчининг ёзма ахбороти-ю, Қизилтепа пахта заводи директори И. Усмоновнинг Нусрат Ҳикматовга 65 минг сўм пора берганлиги ҳақидаги кўргазмаси бўлмаган. Бу кўргазмани И. Усмоновнинг судда тан олиб айтишича, терговчи П. Уринг уни «Икки марта дўппослаб ургандан сўнг», 1985 йил 11 май куни кечкурун мажбуран ёзиб берган экан.

Эртасига Нусрат Ҳикматовни йўлда учратиб қолган Уринг уни вилоят ички ишлар бошқармасига таклиф этади. Нусрат чоққина хонага кирганида маҳаллий терговчи Тўра Қодиров савлат тўкиб ўтирарди. Салом ҳам, алик ҳам йўқ.

— Ҳа келдингизми?— деб сўради терговчи писандсиз.

— Келдим, — дейди Нусрат.

— Мени танидингизми?

— Бўлмасам-чи.

— Сиз аввал ҳеч кимни танимас эдингиз, энди танийсиз, — деди у. — Машина сўрадим, бермадингиз, тўйимга хабар қилдим, бормадингиз, қабулингизга ёзилдим, кабинетингизга киритмадингиз. Энди Қизилтепадан қочиб кетмоқчимисиз? Ҳеч қаёққа кетмайсиз. Такдирингиз бизнинг қўлимизда. Сизнинг ҳақингизда аллақачон тегишли жойга хабар бериб қўйганмиз. Биз нима десак, шу бўлади.

Нусрат терговчининг ҳамма жавобларига, эътирозларига босиқлик билан жавоб берди: Машинани ўзи эмас, район ижроия комитети қарори билан берилажаги, тўйга ҳеч ким хабар қилмагани, кабинети ҳамиша очиқлиги ҳақида гапириб, энг охирида:

— Мен кўчадаги оддий фаррош эмас, бўйнимда катта район турибди, қаёққа қочиб кетаман, аввало мен Қизилтепаликлардан бирор-бир ёмонлик кўрганим йўқ,— деди.

Шундан кейин терговчилар, Исроил Усмоновдан 65 минг пора олгансиз, у ҳақда унинг кўргазмаси бор, дея «карта»ни очиб ташлашди.

13 майда Нусрат Ҳикматов Тошкентга, Марказқўм пленумига кетиш олдиан Райижроқўм раиси Қаҳҳор Асадовга, мен шошилиб турибман, Усмоновни чақириб гапиринг-чи, ўзи нима гап, дея жўнаб кетади. 14 майда пленумдан қайтгач, Қ. Асадов бор гапни унга айтиб беради: Усмонов йиғлаб келибди. Аҳволига қараб бўлмайди, роса қийнашган. Мажбур бўлиб, Нусрат акага 65 минг сўм берганман, деб ёзиб берибди. Судда ҳаммасини очиқ айтармиш...

Бир оқшом Тўра Қодиров маст ҳолда райком котибининг идорасига кириб, «Сизнинг милиция бошлиғингиз Навбахорга кетаётган экан, Ҳайитов менинг номзодимни кўрсатганда йўқ депсиз», дейди. Нусрат унга: «Аввало, Ҳайитов менга ҳеч нима демади, қолаверса, бу ра,йон жуда оғир, қийналиб қоласиз», дейди.

Шундан сўнг Т. Қодиров эшикни тарақлатиб чиқиб кетади.

Ниҳоят 1985 йилнинг 5 августида расмий чақирик қағози билан Ҳикматовни Навоий ички ишлар бошқармасига таклиф этиб, И. Усмонов билан юзлаштирадилар. Қамокда ётавериб, адойи тамом бўлган И. Усмонов ерга тикилиб туриб, сизга 65 минг сўм берувдим, дейди. Бироқ, анча тортишувлардан сўнг, Нусрат Ҳикматовнинг: «Сенинг олдингда менинг виждоним покми, ахир!»— деган саволига: «Албатта пок» — деб йиғламсираб жавоб беради.

1985 йил 19 ноябрда Нусратни Марказқўмга чақирадилар. Унга «Прокуратурада сиз ҳақингизда хат бор, яхшиси ўзингиз ариза бериб кетсангиз... Сизга муносиб бир иш топиб берамиз», дейишди.

Н. Ҳикматов Қизилтепага қайтгач, 22 ноябрда ноҳия фирқа кўмитасининг пленуми чақирилади. Пленум аъзолари уни ишдан озод қилишга сира рози бўлмайдилар. Шунда унинг

ўзи икки марта сўзга чиқиб, аранг кўндиради. Пленум умрида касал нималигини билмаган Н. Ҳикматовни «саломатлиги ёмонлашгани муносабати билан» ишдан озод қилади. Ўша кунларда «Қизил тонг» газетасида ёритилган пленум ҳақидаги ҳисобот ҳам бунга далилдир. Бирок Навоий вилояти фирқа кўмитаси ўзининг 27 ноябрдаги Бюро қарори билан дам олишда юрган Н. Ҳикматовга «Хизмат мансабини суиистеъмол қилганлиги учун» деган ёрликни тақаб, уни ишдан бўшатишга қарор қилади ва ноҳия фирқа кўмитаси пленумининг дастлабки қарорини ҳам ўзгартирадилар. Орадан уч кун ўтказиб, 1985 йилнинг биринчи декабрида Н. Ҳикматов ҳақида бундан ҳам қаттиқроқ яна иккита қарор қабул қилинади:

2047—РАҚАМЛИ ЖИНОИЙ ИШ

Дам олишдан қайтган Нусрат Ҳикматов 25 ноябрда вилоят кўмитасининг биринчи котиби ҳузурига кириб борди. В. П. Есиннинг кайфияти ниҳоятда ёмон, бетлари салқиб қолган, негадир шивирлаб гапирар эди. У қисиниб, тортиниб: «Сенга оддий ишни ҳам беролмайман, чунки кўлимда бирор ҳужжат йўқ», дейди. «Бўлмаса Ромитанга кўчишга рухсат беринг». Биринчи котиб: «Ихтиёринг» деб елка қисиб кўяди.

Нусрат Ҳикматов ҳикояси: Ушанда вилоят фирқа кўмитаси биносидан чиқар эканман, ўз тақдиримга, ўз қисматимга ачиниб кетдим. Етимликдан шу даражага кўтарилган эдим. Нахотки, эл учун, юрт учун кеча-кундуз хизмат қилган, чорак асрлик коммунистнинг кадри шу бўлса? Қизилтепага яқинлашар эканмиз, йўл бўйи қурилган биноларга, боғу-роғларга қараб, юрагим ачишади. Ана, Навоийга қайрилишдаги йўл устида қад кўтарган Улуғ Ватан уруши қатнашчиларига ўрнатилган ёдгорлик, бу томонда гишт заводи, янги мактаб, маданият уйи ва савдо маркази. Буларнинг ҳаммаси кейинги 10 йил ичида қад кўтарди. Бу ерга келганимда, Қизилтепа хўжаликлари давлатдан 36 милён сўм қарздор эди. Турмушни яхшилаш, иқтисодни кўтариш учун маҳаллий саноатга, чорвага, боғу-роғларга катта эътибор бердик. Пахта далаларига ҳар килоси 1 сўм 70 тийин турадиган ингичка толали пахта экилди. Бу соҳада Ўзбекистонда энг юқори кўрсаткичларга эришилгани ҳеч кимга сир эмас. Эндиликда барча қарзлардан қутулиб, колхоз ва совхозларимиз жамғармаси 48 милён сўмга етди. Шундай бир пайтда тўхмат ва маломатга қолиб, ўтирсанг-у, бирор киши, ҳатто юқоридагилар ҳам ёнингга туша олмаса? Э, уларнинг ўзлари ҳам талвасада-ку. Нималар бўляпти ўзи?

Эсимда, 26 декабрда Ромитанга кўчдик. «Хайр, Қизилтепа!» дейман. Қичикларимнинг кўзларида ёш, чунки улар шу ерда туғилишганда. Ҳали шўрликлар, бу кўз ёшларни дарё-дарё оқизишларини мен ҳам, улар ҳам билмас эди. Кўч-кўронни ҳовли юзида қолдириб, ўзимиз кичик уйга кириб ётдик. Уйқу қаёқда дейсиз. Сахарликда кўзим илинган экан, аллақандай шовқинданми, шарпаданми, уйғониб кетдим. Ташқари чиксам, 4—5 та машина, 20 чоғли одам дарвоза олдида турибди. Олдинда башарасида қатъият порлаган терговчи Уринг. У бир қоғозни кўрсатди. Ўша қоғоз ҳамон хотирамда муҳрланиб қолган:

«1985 ЙИЛ 14 ДЕКАБРЬ.

Ҳикматов Нусратнинг шахсий уйида тинтув ўтказилсин.

Ўзбекистон ССР Прокурорининг ўринбосари Гайданов О И.»

Урингни ҳовлига бошлаб, бемалол, бор бисотимиз ана шу, дедим. Улар ҳамма жойни ағдар-тўнтар қила бошладилар. Уринг мендан Қизилтепадаги ҳовлида нима бор, деб сўради. Арзимас у-бу нарсалар қолган, дедим. Юринг бориб кўрамиз, деди. УАЗ-469 машинасига чикдик. Уринг олдинда. Машинага чикқач, икки томонимдан икки киши ўтириб олди. Кетяпмиз денг, ҳали ҳам ҳеч нарсадан хабарим йўқ. Бир пайт машина Қизилтепада тўхтамасдан, Навоийга қараб йўл олди. Ҳойнаҳой обкомига олиб бориб, партиявий масаламни кўришса керак, деб ўйладим.

Янглишган эканман. Тўғри Навоий қамоқхонасига олиб келишди. Шунда ҳалиги Ромитандаги ҳовлида кўрсатилган қоғозга ўхшаш иккинчи бир варақни кўрсатдилар. Бу қоғоз ҳам албатта, хотирамда бир умр муҳрланиб қолди.

«1985 ЙИЛ 14 ДЕКАБРЬ.

Ўзбекистон Жиноят кодексининг 1491 —152 қисми билан жиноий иш кўзғатилган Ҳикматов Нусратни эҳтиёт чораси қўллаб қамоққа олинсин.

Ўзбекистон СССР Прокурори ўринбосари Гайданов О. И.»

П. Урингга, қайси айбим учун мени қамайсизлар, деганимда, Тўра Қодировнинг гапига кўнмаганлигинг учун, деб қўлидаги қоғозни 2047—рақами ёзилган делого солиб қўйди.

Соқчи обдон тинтиб, қўлимга кишан солди...

ҚОРАЛАНГАН ҚИСМАТ

Мактуб: «Ассалому алайкум, азиз дадажоним! Соғлигингиз яхшими? Дадажон, фақат сиздан биргина илтимосим, илтижо қилиб сўрайман, ўзингизни қийнаманг, иложи борича, асранг. Бизларни ўйлаб кўп зерикманг. Насиб бўлса, албатта, ҳақиқат ғалаба қозонади. Мен бунга аминман, тухматчиларнинг юзлари қора, кўзлари кўр бўлади, насиб бўлса. Бизларга ноҳақ жабр қилганлар, албатта, худодан топади. Шунинг учун ҳам сиз дадажон, кўп зерикманг. Соғлигингизни асранг, ахир биз совет давлатида яшайпмиз-ку. Ҳақиқат вақтинча букилса-да, у ҳеч қачон синмайди.

Салом билан қизингиз: Холида».

Нусрат Ҳикматов ҳикояси: Икки ойдан сўнг қўлимга келиб теккан бу бир парча қоғозни ўқидим-у, кўзларимдан дув-дув ёш тўкилди. Очиғи, урушдан кейинги йилларда ва қамоқда қанчадан-қанча азобу қийноқларга гирифтор бўлсам-да, кўзимдан сира ёш чиқмаган эди.

Етимликда дийдам қотиб кетган. Биринчи куни махсус тайёрланган ашаддий жиноятчилар ётган авахтага ташлашди. У ерда биз фирқа ходимларини «Красная чума» — «Қизил ўлат» деб аташар экан. Икки кун роса камситиб хўрлашди. Учунчи кун ётиб ўйладим: Нусрат сенга нима бўлди? Бир пайтлар район марказида, Бухорода керилиб юрардинг. Нахотки, шу даражада юрак олдирган бўлсанг. Бу кўрқинч ҳисси обком, Марказий Комитет Бюро ва Пленумларда эшитган дўқ-пўписаларнинг таъсиримикан? Ўзингни қўлга ол, дедим. Бир бошга — бир ўлим. Тиз чўкиб яшагандан кўра, тик туриб ўлган яхши эмасми? Очиқда ҳам бирорта каттақондан гап емас эдинг-ку... Авахтадошлар ҳам мард, чидамли ва дангал одамларни ёқтиришар экан. 41 кун Навоий қамоқхонасида ётдим. Ҳар беш-ўн кунда П. Уринг ке-либ тергов қилиб кетарди. Ўша куни камерани алмаштирадилар. Уйдан нарса олмаймиз. На ейишга, на чекишга беришади. Нукул «И. Усмоновдан икки марта 65 минг олганман», деб кўргазма беришга мажбур қилишади. Сўнг Тошкент қамоқхонасига олиб келдилар. Энг ашаддий жиноятчилар сақланадиган ертўлага ташлашди. Олтмиш кун ётдим. Шунда билдим туйнукдан кирадиган ҳавонинг, тирқишдан тушадиган нурнинг қадрини. Т. Гдлян группасидан келган икки терговчи эрталаб соат 9 дан кеч соат 8—9 гача сурункасига бир ҳафта тергов қилишди. Энди мени пора олганликда эмас, пора берганликда айбламоқчи бўлдилар». В. П. Есин ва И. Жабборовга пора берганман», дея кўргазма ёз деб қийнашди. Овқат ҳам, нон ҳам йўқ. Улар шунга иқроп бўлиб, ёзиб берсанг, сени ҳозирнинг ўзида чиқариб юборамиз, бўлмаса шу ердан ўлигинг чиқади, дейишди. 1986 йил феврал-март ойларини шу балчиқ, зах чуқурда ўтказдим.

Икки ой ер тўлада сақлагач, Каттақўрғон қамоқхонасига олиб келдилар. Бу ерда бир ойга яқин ётдим. У ердан Навоийга юборишди. Аввалгидек яна ашаддий жиноятчилар орасида бўлиб, «дўппосланиш», «калтакхўрлик» ва «ҳақоратланиш», «илми»дан дарс олдим. Ҳозир бу

гапларни шунчаки айтаяпман-у, аслида юракларим зириллаб турибди. Қисқаси, тўрт ой давомида юз мартадан ошиқ сўроқ берган бўлсам-да, атиги бир мартасида протокол тузишди, холос.

Қонун бўйича терговчилар 1985 йил май-июнь ойларида менга айбнома ўқиб беришлари керак эди. Улар эса, 1986 йил 24 апрелда таништирдилар. Қарасам, ишда И. Усмоновнинг кўргазмасидан бўлак бирорта арзирли ҳужжат йўқ. Бирор киши ҳам сўроқ қилинмаган. Тавба, булар мени ким деб ўйлашади ўзи? Наҳотки, мен улар ўйлаганчалик шу қадар гўл ва гумроҳ бўлсам! «Айблаш фикри» бошдан-оёқ тухмат», деб ёзиб бердим. Сўнг катта ҳажмдаги ариза билан норозилик билдирдим. Мени яна Қаттақўрғон қамоқхонасига жўнатишди.

ДАСТЛАБКИ ҲУКМ

1986 йил 26 июнда Қизилтепа пахта заводи клубида вилоят судининг аъзоси Ҳ. Назаров раислигида суд мажлиси бошланди. Судда ҳар куни Вилоят ва Ноҳия меҳнаткашлари — 300—400 киши қатнашар, дастлабки кунлар суд раиси «Н. Ҳикматовда ҳеч қандай гуноҳ йўқ, уни суд қилиб бўлмайди», деб турган бўлса-да, қаттиққўл терговчиларнинг тазйиқлари унга таъсир этмай қолмади. Ҳатто судга юқоридан Бутуниттифоқ телевидениеси «Ижодкор»лари юборилди. Бу ўз навбатида суднинг боришини тамоман бошқа изга буриб юборди. «Бахшулланинг аччиқ кузи» деган бу фильмда Навоийдаги «Коммунизм колхози раиси Бахшулла Ҳамроевнинг қилмишлари ҳақида ҳикоя қилинса-да, суд эпизоди Қизилтепа ноҳиясидан, бошқа «қаҳрамон»лар ҳаётидан танланган эди. Ўзингизга маълум, ўша йилларда арзон шов-шув учун Ўзбекистондаги исталган соҳани матбуотда қоралаб ёзиб, экранларга негатив ҳолатда чиқариш одат тусига кириб қолган эди.

Бу ҳол ҳамон давом этмоқда.

Хуллас, суд бир ойдан кўпроқ давом этди. 140 дан ортиқ киши гувоҳ тариқасида сўралди. Уларнинг ҳаммаси (И. Усмоновдан ташқари), бирор киши ҳам Нусрат Ҳикматовга гувоҳликка ўтмади. Одамлар дарғазаб, чол-кампирлар йиғлаган, кўпларнинг «кўлида» райкомимизни қайтиб беринг», деган ариза. Лекин халқнинг ошқора талабига ҳеч ким қулоқ солмади. Чунки ўшанда ошқоралик эндигина тетапоя бўлиб келаётган эди.

Суднинг сўнгги мажлиси 30 июлда тугаган бўлса-да, ўша куннинг эртасигаёқ аввалдан тайёрлаб қўйилган 16 бетли ҳукм ўқилди.

«Судланувчи Ҳикматов Нусрат ЎзССР Ж. К.нинг 149, 149¹, 155, 152 моддасининг II қисми ва 119¹ моддалари билан айбли деб топилсин ва мол-мулки мусодара қилиниб, 13 (ўн уч) йил муддатга озодликдан маҳрум қилинсин...»

Мазкур ҳукмда ЎзССР Ж. К.нинг 28-моддасига асосан, Нусрат Ҳикматов юқоридаги жазони ўтаб қайтгач, яна 5 (беш) йил муддатга мансабли ишларда ишлашдан маҳрум қилинган эди.

Ҳукм ўқилди. Лекин бу очиқ судда қатнашганлар, унинг ниҳоятда юзаки, хўжакўрасинга ўтганлигидан ҳали-ҳали ғазабда. Чунки, аввало, беш кунлик танаффусдан кейин судда бирорта ҳам гувоҳ сўроқ қилинмади. Суд мажлисида 3 соат давомида Нусрат Ҳикматовнинг ўз айбларини рад қилиб, сўзлаган нутқидан суд котиби Банақулов бирор сатрини ҳам ёзмасдан, эснаб ўтирди. Гувоҳларнинг сўзлари эса мутлақо қоғозга туширилмади. Ана шунда Ҳикматовнинг оиласи, фарзандлари бу адолатсизликка чидай олмай, ҳар бири биттадан дафтар олиб, суддаги барча гувоҳ, суд хайъати, прокурор, оқловчи ва айбдорларнинг сўзларини ипидан игнасиғача ёзиб бордилар...

Бир-биридан азобли соатлар, кунлар, ҳафталар ўтиб борарди. Нусрат Ҳикматов юқори суд органларига 5 марта ариза ёзгач, ниҳоят 77 кундан сўнг уни суд мажлиси протоколи билан таништирдилар. Протоколда гувоҳликка ўтган кишиларнинг суд раиси сўроқларига берган жавоблари бутунлай ўзгартирилиб ёзилган, ҳатто тергов ҳужжатларида бўлмаган гаплар ҳам

киритилган. 3 октябрдаги протоколнинг 30—41 бетлари батамом қайта ёзилган эди. Бу ҳам етмагандек, Нусрат Ҳикматов тилидан: «Мени кечиришингизни сўрайман», деган иборанинг киритилиши, айниқса уни қаттиқ ғазаблантирди. Чунки судда қатнашган гувоҳлар, юзлаб адолатталаб кишилар, оиласи, қариндошлари, мурғак фарзандлари ҳам унинг пок эканлигига қаноат ҳосил қилган эдилар.

БОРМИСАН, ҲАҚИҚАТ

Ноҳақ тухмат қурбони бўлган ҳар қандай жафокаш ҳам атиги бир марта бўлса-да, ҳақиқат билан рўбарў келиб, унга салом бергиси, бор овозда ҳайқиргиси келади. Нусрат Ҳикматов ҳам бу жараёнда қатнашар экан, бир жиҳатдан қаттиқ ўксиниб, изтироб чекса, иккинчидан, одамларнинг, айниқса, беғубор фарзандларининг ўзига бўлган ишончларидан боши кўкка етиб ўтирарди. Оиласи, фарзандларининг суддан кейинги хатлари эса, айниқса, ишонч ва умидга тўла эди.

«Салом азизим! Аҳволларингиз яхшими? Кўп ўртанманг, ҳаммаси яхши бўлади. Атрофга қаранг. Менга 13 йил бердилар деб, руҳан тушманг, ўзимни албатта оқлайман деб, ўйланг. Ҳақиқат эртами-кечми ғалаба қилади. Бизлар то тирикмиз, сизга ишонамиз. Бир янгилик: Олим институтга кирди. Хайр.

Салом билан оилангиз *Фазолат*».

Кичик ўғли ҳам институтга кирибди. Ахир терговчилар «ҳар бир болангни институтга киритиш учун қанча бергансан?» деб уни озмунча қийнамадиларми? Фарзандлари Холида, Суръат, Санъат ўқиётган институтларга бориб, уларнинг «қайси йўл» билан ўқишга кирганларини, қандай ўқиётганларини текшириб ҳам бир ишқал тополмадилар. Болаларининг ҳаммаси «аъло» баҳода ўқияпти. Мана, ўзи икки йилдан бери қамокда ётган бўлса-да, Олим ҳам ўқишга кирибди.. Аслида боланинг ўзида бўлсин экан...

Орадан яна бир йил ўтди. Ўзбекистон ССР Олий суди коллегияси унинг касацион аризасини кўриб чиқиб, 7—8 сабабга кўра дастлабки ҳукми бекор қилиб, ишни қайта судга юборди. Навоий вилоят суди раисининг ўринбосари З. Я. Ялғашев бошлиқ суд ҳайъати иккинчи марта ишни кўрди. Судга кўшимча гувоҳлар чақирилди. Янги ҳужжатлар талаб қилиб олинди. Бу судга ҳам И. С. Боров ва П. Уринг таъсир ўтказмоқчи бўлдилар. Бироқ, ҳаммани ҳам инсофсизлик, виждонсизлик йўлига бошлаш мумкин эмас экан. Суд раиси Ялғашев, бу бўтқани ким пиширган бўлса, ўзи есин, деб сўзида қаттиқ туриб олди. Жиноят ишини кўшимча терговга юбориш ҳақида ажрим чиқарди.

Шундан кейин ҳам Нусрат Ҳикматов яна бир ой қамокда ётди. Оқибат ҳақиқатнинг нурли туйнуги очилгандек бўлди. Ўзбекистон ССР прокурори Д. А. Усатов Н. Ҳикматовни озод қилиш ва унинг ишини нотўғри олиб борганларни жазолаш ҳақида хат юборди. Ана шу хатдан кейин ҳам Навоий вилояти прокурорининг қарори билан уни яна бир ой қамокда сақлашди. Шу орада терговчи И. С. Боров бир неча бор тергов қилиб, «Есин билан Жабборовга пора берганингни бўйнингга ол», деб мажбур қилди. Лекин у: «Ҳеч кимга пора бермаганман, исботланг», деб ўз сўзида турди. Ҳатто 1988 йил 23 июнда ўша терговчи Н. Ҳикматовнинг оқловчиси Ш. Забиоровга таъсир ўтказиб, унинг ёнига киритди. Оқловчи ҳам «Нусрат ака, пора бердим дея қолинг энди, ҳозир чиқариб юборишади», дея Д. А. Усатовнинг хатини кўрсатди. У оқловчини ҳам ҳайдаб чиқарди. И. Боров бирор иш чиқара олмагач: «Ўзингни ҳам болачақангни ҳам қамокда чиритаман», дея дағдаға қилди. Шунда Нусрат: «Билганингни қил», деди кўл силтаб.

Ниҳоят, яна тўрт кун қонунсиз қамокда сақлаганларидан сўнг, 1988 йилнинг 27 июнида уни тилхат орқали озодликка чиқаришди.

Қамокхона эшигида уни оила аъзолари ва бир гуруҳ дўстлари кутиб туришар эди. У аввал

терақ бўйи кўтарилган қуёшга, сўнг одамларга қараб олиб: «Бормисан, ҳақиқат», дея пичирлаб қўйди.

СЎНГИ ҚИНОҚ

1988 йил 28 июндан бошлаб яна Қизилтепа пахта тозалаш заводида «дўкон» очиб, одамларни тергов қила бошладилар...

Нусрат Ҳикматов Ўзбекистон ССР прокурори ўринбосари О. И. Гайданов ҳузурига кириб, паспортини сўраганда, у столини муштраб, «Сени оқлаб чиқариб бўладими?» деб ўшқирди. Шунда Нусрат ўзининг ҳақлигини исботлаб бера бошлади. Гайданов ноилоҳ паспортини қайтариб бераркан: «Барибир сени мансабингни суистеъмол қилганинг учун жазолаймиз!» деди. 1988 йил сентябрь ойида уни жумҳурият прокуратурасининг алоҳида муҳим ишлар бўйича терговчиси Раҳим Рўзиев чақириб хурсанд қилмоқчи бўлди. «Нусрат ака, — деди у, — сизни ЎзССР ЖК 149, 149, 155-моддалари бўйича қилган айбларингиз авфга амнистияга тушди. 152-моддасининг 2-қисми ва 119 моддалар бўйича ЖК 5—2 моддаси билан ишингизни бутунлай бекор қиламиз. Илтимос, мана бунга қўл қўйиб берсангиз».

Бироқ, бу хил «яхшилиқ»лардан анча пишиб қолган Нусратни алдаб бўлмасди. У «Менга амнистия керак эмас, чунки мен жиноятчи эмасман! — деб қўл қўйишдан бош тортди. — Юқоридаги моддаларни ЖПК 5—2-моддаси билан бекор қилсангиз, қўл қўяман, бўлмаса йўқ». Яна тортишув, яна алдаш-аврашлар...

Югуриб-елиб 1988 йил 3 ноябрда Нусрат Бухоро тўқимачилик корхонасига ишга кирди.

Нусрат Ҳикматов ҳикояси: Энди ишга кириб, одамларга қўшилиб, кўкрагимга шамол текканда, Тошкентдан қўнғироқ бўлди. Раҳим Рўзиев экан, 20 ноябрь соат 10 да Тошкент қамоқхонаси олдида учрашсак, дейди. Тинчликми, деб сўрадим. Иссиқроқ кийиниб, тўрт-беш сўм пул олинг. Москвага кетамиз. Сизни Гдлян группаси чақиряпти, деди. Кўз олдим қоронгулашиб кетди. Бу гал Гдляннинг ўзи тергов қилса керак, деб ўйладим. Ёнимга жияним Саъдуллани олдим. 21 ноябрда Рўзиев, Усмонов, уям Исмат деган жиянини олибди, беш киши Москвага учдик. Меҳмонхона қаёқда, ижарага бир хона топдик. 22 ноябрдан бошлаб аввал Усмоновни чақириб, икки кунда унга жавоб бериб юбордилар. Кейин навбат менга келди. Ҳаво совуқ, ерда қор изғирин. Р. Ж. Вафин деган терговчи сўроқ қилди. Ўша гап: «Есин билан Жабборовга пора бергансан», дейди. Роса қийнади. Сўқди. Етти кун эрталабдан-кечгача тергаб, бир неча марта қўлимга кишан солиб, дағдаға қилди. Э, улар инсонни одам ўрнида кўришмайди. Бунақаларни она туғмаган бўлса керак. Энг охирида ўша машҳур терговчи, Ивановнинг олдида олиб чиқди. Н. Иванов ҳам ярим кундан ошиқроқ мени алдаб авради. Есингаям, Жабборовгаям ҳеч нарса бермаганман, берган бўлсам, сизларни ҳам, ўзимни ҳам қийнамасдан, ўша 1986 йилдаёқ ёзиб берардим, дейман. Қани энди ишонса. Бир иш чиқавермагач, Иванов ҳам қизишиб дўққа ўтди. «Менга қара, сен кимсан ўзинг?» Оддий бир райком секретарисан-да, деб ёнига тупуриб олди. — Бу ерда МКнинг секретарлари, президентларинг ётибди, болаларингга раҳминг келсин». «Майли,— дедим,— бола-чақам билан бир умрга хайрлашиб келганман». Иванов истехзоли жилмайиб: «Айтдим-ку, сен бизга керак эмассан, мана бу обком секретарлари керак, ҳали бу ерга ана у ёқдан ҳам олиб келамиз,— дея кўрсаткич бармоғини юқорига қадади,— тушундингми, Кремлдан ҳам келади бу ерга!» Тишимни-тишимга қўйиб, чидаб турибман. У жаҳл билан хонада нари бери юрар экан, бир пайт шахт билан менга ўгирилиб: «Биламан, сиз ўзбеклар ҳамманг порахўр!», деб бақирса бўладими. Чидаб туrolмадим. Ўрнимдан сапчиб туриб, унинг кўзларига тикилдим: «Мен маҳбусман, ҳар қанча ҳақорат қилишинг мумкин. Лекин миллатга тегма!», дедим. У яна ўзиникини такрорлади. (Нусрат Ҳикматов ўша машъум воқеаларни эсларкан, кўзлари хонасидан чиқиб кетиб, азойи баданини юмдалай бошлади). «Сенинг ўзинг порахўрсан, қўлларинг тоза эмас сенларни»,

дедим, Бу касал юрагимга тўкилган. Сал асабийлашсам, азойи баданим қизиби, қичиша бошлайди. Икки ярим йиллик қамокда орттирганим шу бўлди. Шундан кейин Иванов «Ҳозир Абдувоҳид Каримов ва Усмонхўжаевга айтсам, ҳар бири сендан 50 минг сўм олганман, деб кўргазма бериши мумкин», дея пўписа қилди. Виждоним тоза, деб туравердим. Кечгача бир иш чиқаролмагач, Р. Вафинга уни ҳеч қаёққа юборма, деб тайинлади; Вафин яна аврашга тушди. «Бошимни котирма, бу мен учун ўталган босқич», дедим.

1988 йил 22 декабрда СССР ички ишлар министрлигининг махбуслар ибораси билан «Морская тишина» («Денгиз сукунати») деб аталадиган қамокхонасига олиб бордилар. Аввал терговчилар менга роса «ишлов бердилар». Сўнг хонага И. Жабборовни олиб кирдилар. Бир сиқимгина бўлиб қолибди бечора. Терговчилардан яширинча, менга кўз қисиб, беш бармоғини кўрсатиб, берганман, деб айт, дея имо қилади. Ғазабимни ичимга ютдим. Жабборов аввалига мени роса мактади, сўнг икки мартада беш минг сўм олганман, деди. Мен эса ҳеч қачон пора бермаганлигимни кўрсатдим. У порани қаерда ва қачон олганлигини исботлаб беролмади. Кейин В. П. Есин билан юзлаштиришди. У ҳам мени талантили партия ходими» деб кўкларга кўтариб, ярим соатча мактагач, негадир, Нусрат менга икки мартада беш минг сўм берган эди, деди. Буни қарангки, ҳар иккала секретарга ҳам икки мартада кўп ҳам эмас, кам ҳам эмас, беш минг сўмдан пора берган эмишман. Ахир бу ғирт тухмат-ку. Жон-поним чиқиб кетди. Одамзод ҳам шунчалик муте ва иродасиз бўладими? Олмаган нарсасини олдим, деб турса. Ўзимни босиб олиб, Есинга: Василий Павлович, кўзимга тик қара-чи, дедим. Қарай олмади. Кўзларини ерга тикди. Сенга ҳеч нарса берган эмасман, дедим. Терговчи Р. Вафин шу ерда эди. Яна сўқди. Лекин мен ҳам қараб турмадим. Ўладиган хўкиз болтадан тоймас, деганларидек, икки-учтасига битта айтиб турдим. Есинни олиб чиқишди. Иванов буни ҳеч қаёққа юборма, деб Вафинга тайинлар экан, сени ҳам ановилар ва Усмонхўжаевларнинг қора поездига улаб юбораман, деди. Агар истасанг, менинг ўзим паровоз, Қизил паровозман, дедим.

Ярим кечада, анча сану-манлардан кейин Р. Вафин русчалаб, сени бомба билан ҳам парчалаб бўлмас экан, бор кет, деб чиқариб юборди. Ташқари қоп-қоронғу. Чўнтагимда бир тийин пул йўқ. Қаёққа боришни, нима қилишни билмайман. Яқинда бир магазин бор экан. Шунинг қоровулига учрашдим: «Братан, мана бу соатни олиб, эрталабгача менга уч сўм пул бериб тур», деб илтимос қилдим. Руслар жуда ажойиб халқ бўлади. Соатни олмайман, деди. Унга соатни мажбуран қолдириб, уч сўм олиб йўлга тушдим. Метро ҳам аллақачон бекилган экан. Бир амаллаб ярим йўлгача таксида етиб келдим. Ундан уёғига пиёда юриб, соат учларда ижара хонамизга аранг етиб бордим.

Москвадан қайтгач, касалхонага тушдим.

АДОЛАТ ТАНТАНАСИ

Ниҳоят, Ўзбекистон ССР Олий судининг жинойт ишлари бўйича судлов коллегияси жумҳурият олий судининг аъзоси Ахроржон Қодиров раислигида Нусрат Ҳикматовнинг жинойт ишини атрофлича қайта кўрибди.

Судда жуда кўп нарсалар — терговчиларнинг жинойткорона хатти-ҳаракатлари-ю, дастлабки суднинг юзакилиги, тергов ва суднинг протоколидаги қалбакиликлар аниқ исботлар билан фош қилинди. Суд мажлисида аввал пора олдим, дея кўргазма берган В. П. Есин, пора олмаганман, деб Нусрат Ҳикматовдан кечирим сўради. И. Жабборов эса «олган пораси»ни қаерда, қайси шароитда олганлигини исботлаб бера олмади. И. Усмонов бўлса ўзининг дастлабки кўргазмаларини қийноқлар остида мажбуран берганлигини айтди, йиғлаб узр сўради.

Нусрат Ҳикматов ҳикояси: — (Суддаги сўнгги сўз): — Олий суднинг адолатли коллегияси аъзолари. Мен 25 йил партиёга, халққа хизмат қилдим. Раҳбарий лавозимларда ишладим. Бутун умрим давомида бировни камситганимни, ноҳақ ҳақорат қилганимни эслай олмайман. Бирор

кишига жабр-зулм ўтказмадим. Меҳнат фаолиятим даврида на партиявий, на маъмурий жазо олганман. Ҳамиша ҳалоллик учун курашдим. Бошимга оғир маломатли кунлар тушди. Ошкоралик ва демократия ҳақида икки ярим йил зах ертўлаларда ётиб эшитардим-у, лекин унга зор эдим. Бировлар ўз ихтиёри билан партия билетини топшираётган кунларда мен қамоқхоналарда, ҳар қандай қалтис даврларда коммунист деган шарафли номга муносиб бўлишга, унга доғ туширмасликка ҳаракат қилдим. Ўзбошимча терговчилар ихтиро қилган «қора чиғирик»қа қайта-қайта тушган бўлсам-да, минг шукурки, ундан ҳар гал мажақланиб бўлсада, соф виждонли ҳолда чиқардим. Улар менинг иродамни букмоқчи бўлдилар. Лекин қўлларидан келмади. Чунки мен охир-оқибат адолат тантана қилишига ишонардим...

«Ўзбекистон ССР Олий Судининг Жиноий ишлар бўйича судлов коллегияси ЎзССР ЖПКнинг 279—282, 195—296-моддаларини қўллаб,

ҲУКМ ҚИЛДИ:

Ҳикматов Нусрат ЎзССР ЖКнинг 149-149¹ ва 155-моддалари билан ЎзССР ЖПКнинг 5-моддаси иккинчи қисмига асосан, ҳаракатида жиноят таркиби йўқлиги учун оқлансин.

Ҳикматов Нусратни ЎзССР ЖК 153-моддасининг II қисми билан ЎзССР ЖПК 5-моддасининг I қисмига асосан жиноий ҳодиса рўй бермаганлиги учун оқлансин.

ЎзССР ЖПКнинг 302-моддаси талабига кўра, ушбу ҳукм касация тартибида шикоят берилиши ва протест қилиниши мумкин эмас».

Суднинг адолатли ҳукмини йиғилганлар қарсақлар билан кутиб олдилар.

Шунингдек, суд коллегияси СССР Олий Совети Президиумининг 1981 йил 18 майдаги Фармонида асосан, ноҳақ жабрланган Нусрат Ҳикматовни 3 ой давомида аввалги ишига тиклаш, имкони бўлмаса, шунга барабар вазифа билан таъминлаш ҳукуқини берди.

Ўзбекистон Олий Судининг жиноят ишлари бўйича судлов коллегиясининг 1989 йил 21 сентябрдаги ажрими билан Нусрат Ҳикматовга маъмурий органлар айби билан етказилган 19 минг 274 сўмлик моддий зарарни давлат ҳисобидан ундириш ҳақида қарор қабул қилинди.

Шубҳасиз, Нусрат Ҳикматовга бу моддий зарарни ундириб бердилар.

30 ой давомида машъум қамоқхоналарда чеккан азоб-уқубатлар, қийноқларни, оёқости қилинган ор-номусни, хотини, етти фарзанди қалбида бир умрга муҳрланиб қолган аччиқ мусибатни, оқизилган дарё-дарё кўз ёшларни нима билан ювса бўлади? Бу маъназий зарар кимнинг ҳисобидан ундириб берилади?!

Бу масалада ҳам давлат хазинасига мурожаат қилиш адолатдан бўлмаса керак!..

Редакциядан:

Мухбиримиз Ўзбекистон ССР Олий Судининг раиси ўртоқ М. Маликов билан учрашиб, Нусрат Ҳикматов «Жиноят» иши бўйича чиқарилган оқлов ҳукми ҳақида унинг фикрини сўради.

— Мен шахсан Нусрат Ҳикматов тўтрисидаги оқлов ҳукми билан танишиб чикдим, — деди Муҳаммад Бобур Мажидович, — ушбу ҳукм қонуний ва ўз вақтида чиқарилган, деб ҳисоблайман.

1989 йилнинг 7 сентябрида «Судлар томонидан оқлов ҳукмлари чиқариш ва жиноий ишларни реабилитация қилиш асослари бўйича ҳаракатдан ётқазилш практикаси» ҳақида Ўзбекистон ССР Олий судининг пленуми бўлиб ўтди. Ушбу пленумда қилган докладларида Н. Ҳикматовнинг жиноят иши бўйича йўл қўйилган Социалистик қонунбузарликлар ҳам кўрсатиб ўтилди.